

NOSALTRES, ELS VALENCIANS

Joan Fuster

Una de les obres més ambicioses i
imprescindibles de Joan Fuster.

16a edició

El Cangur, 32

Edicions 62
Barcelona

Nosaltres, els valencians aparegué a la col·lecció «Llibres a l'Abast» el 1962.

*Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del «copyright»
sota les sancions establertes a la llei,
la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment, incloent-hi la
reprografia i el tractament informàtic i la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o
préstec públics.*

Disseny de la coberta: Pep Trujillo.

Il·lustració de la coberta:

Pintura de José Navarro, *La Plaça Redona de València*

Primera edició dins «El Cangur»: abril de 1977.

Setzena edició: maig de 1996.

© Hereus de Joan Fuster, 1962, 1977, 1992.

© d'aquesta edició: Edicions 62 s/a.,
Provença 278, 08008-Barcelona.

Imprès a Huopre s.l., Recared 2, 08005-Barcelona.

Dipòsit legal: B. 13.919 1996.

ISBN: 84-297-1294-1.

[7]

Pròleg a la segona edició

Esgotada de fa mesos la primera edició d'aquesta obra, els editors han cregut que el mercat encara en demana més exemplars, i es proposen de repetir-ne el tiratge. Si tenim en compte els costums del nostre petit món cultural, sembla que això —ben poca cosa, al cap i a la fi— hauria d'ésser considerat com un autèntic «èxit de llibreria». N'estic content, no cal dir-ho. Però, en el fons, no sé fins a quin punt em correspon el dret personal de gloriar-me'n. Tant mòdic com vulguem, l'«èxit» hi és, no hi ha dubte. Tanmateix, sospito que em pertoca una part molt reduïda en el mèrit. De fet, el mèrit és del «tema»; del «tema», sobretot. Aquest llibre s'ha venut bé, fonamentalment, perquè el nostre públic —valencià i no valencià— el necessitava. Necessitàvem, necessitem llibres, escrits per algú o altre, tant se val, on d'una vegada i sense ambages, quedin replantejats uns quants dels problemes bàsics que ens afecten en el nostre destí de col·lectivitat diferenciada. Ens urgeixen molts exàmens de consciència —de consciència nacional—: un d'ells, concretament, des de l'angle valencià, era el més urgent i urgidor de tots. Almenys, jo, com a valencià, ho creia així. La curiositat suscitada pel meu paper demostra que no era jo l'únic a pensar-ho.

Nosaltres, els valencians —ho insinuava a les pàgines preliminars, que vénen a continuació— no és sinó un intent provisor i de cobrir aquest buit bibliogràfic. Potser la temptativa tenia precedents: no els he sabuts trobar. Per això, en definitiva, vaig decidir d'emprendre-la pel meu compte: construir un esquema de qüestions, de les qüestions vives, i vitals, que sorgeixen de la realitat quotidiana de la nostra societat i que es projecten alhora cap al passat i cap al futur. L'esquema m'obligava a aventurar hipòtesis, interpretacions i judicis més o [8] menys contundents. Que els meus lectors hi hagin assentit, o que n'hagin dissentit, és, «en principi», una cosa secundària. El fet essencial era tot un altre: era el moviment d'atenció apassionada que, entre unes minories útils, arribava a despertar. Insisteixo: no en virtut de cap habilitat intel·lectual meua, sinó per la mateixa vigència o agudesesa dels conflictes a dilucidar, per l'ofuscada o lacerada matèria de la meditació. He dit la meua paraula: honestament. El llibre ha provocat discrepàncies rabioses i adhesions absolutes: les unes i les altres, i les actituds intermèdies, són coincidents, en substància. D'una manera explícita convergien a reconèixer amb mi el caràcter «dramàtic» de l'actual situació valenciana.

I això sí, que puc i vull reivindicar-ho com un punt a favor meu: la perspectiva adoptada presentava «una certa» novetat. En primer lloc, prescindia de qualsevol mena de maquillatge retòric. El tòpic i el ditirambe han alimentat, durant segles, la literatura que els valencians dedicaren a llur país, i aquesta vèrbola candorosa intercepta —ens intercepta— la visió clara dels problemes més elementals. I tan habituats hi estem, que, quan he fet la senzilla operació d'apartar-me'n, el meu escrit ha pogut semblar carregat de violència insolent. D'altra banda, en això consisteix la seva principal força de revulsiu. En segon lloc, també m'he negat a acceptar l'òptica submissa, dependent, que ben sovint deforma les conviccions ordinàries dels valencians i les condiona al mite d'unes superestructures històriques alienes a la nostra personalitat nacional. He procurat en tot moment que l'anàlisi del «cas valencià» sigui apuntada en funció de criteris i de factors valencians —només valencians—. I, finalment, he tractat de subratllar, sempre, davant cada episodi concret, la trama de les tensions i dels antagonismes socials —demogràfics i de classe, econòmics i de cultura— que podien facilitar-ne l'explicació o el sentit. Tampoc això no havia estat gaire freqüent, fins ara, entre nosaltres.

En posar-me a la feina, i més encara en acabar-la, [9] ja donava per suposat que el llibre tindria abruptes conseqüències de polèmica. No em feia gens de por, aquesta possibilitat. Al contrari. El llibre havia sorgit d'un esforç sincer per a comprendre, per a aclarir-me a mi mateix, en reflexió solitària, les causes i els efectes del nostre fracàs com a «poble». Que els meus resultats eren, són, «discutibles»? La discussió, doncs, hauria estat convenient, profitosa. Per a mi, més que per a ningú. Sóc un home escassament dogmàtic, i m'agrada de contrastar amb les d'altri les meves idees i les meves persuasions: des d'aquest angle, puc qualificar-me de «liberal» en l'accepció més vulgar i més noble del terme. Però la discussió hauria tingut també uns altres avantatges, generals i eficaços, de cara a tothom. La polèmica esclatà, naturalment. Només que no va ésser formalitzada en públic, ni amb un mínim de serietat. Ningú no em «contestà» en el terreny i en el to en què jo em col·locava: argument contra argument, dada contra dada, constatació contra constatació. No va passar d'un enrenou privat i difús. Els meus previsibles contradictors es limitaren a expressar-se amb pures i simples manifestacions de mal humor, que no eren una fórmula dialèctica massa neta.

Més tard —uns quants mesos després de l'aparició de *Nosaltres, els valencians*—, començà a circular un altre llibre meu, en castellà, merament literari, i també referit al País Valencià. La histèria hi va prendre cos, i es desencadenà en una grotesca torrentada de papers injuriosos. Si em calgués afegir a aquest volum un apèndix documental per certificar els pitjors extrems de provincianisme a què hem arribat, em seria suficient de reproduir-hi una selecció dels textos que en aquella ocasió em foren nominalment adreçats. Però l'incident no té el menor interès, i només l'al·ludeixo en la mesura que presenta un valor de símptoma. Els grups o grupets als quals repugnaven les conclusions tàcites o confessades de *Nosaltres, els valencians* van replicar-me amb quatre escarafalls exasperats: no amb procediments racionals de refutació. I com que, de més a més, l'ofensiva tenia [10] origen i estil de marcat aire feixistoide, es desautoritzava per ella mateixa. Mentrestant, i per falta d'interlocutors, es frustrava l'esperança d'un diàleg franc i comunitàriament lucratiu. La polèmica no fou polèmica —debat d'igual a igual i subjecte a la decència d'unes regles òbvies— ni va tocar cap qüestió de fons. Potser les circumstàncies i l'ambient no permetien res més que això...

Una nova edició d'un llibre, i en particular d'un llibre com el present, és sempre oportunitat per a introduir-hi rectificacions i palinòdies. Oblits, errors, exageracions intempestives, defectes de tota mena, poden ésser corregits: fins i tot les tesis postulades admeten reconsideració o desistiment. El meu propòsit era aquest. Confïava en uns probables contraopinants, que, en sotmetre'm a una crítica pausada i meticulosa, em forçarien a esmenes i qui sap si a retractacions. No ha estat així: m'han fallat els col·laboradors-contradictors. I avui, en rellegir el llibre abans de donar-lo novament a la impremta, el trobo tan «vàlid» com el dia en què el vaig acabar d'escriure. En les seves línies mestres, continuo mantenint-lo de cap a cap. Uns lleus retocs de forma, pocs, mitiguen algunes matusseries de la redacció primitiva, una mica precipitada. No he volgut ni tan sols arranjar certs detalls subalterns, que bé ho demanaven, ni annexar-hi unes notes de bibliografia o de glossa marginal, com sentia temptació de fer. Ho deixaré per a una altra avinentesa. Ara, l'obra torna a les llibreries i als lectors, idèntica a la seva primera sortida.

I hi torna amb la seva virulència inicial, intacta. Perquè no ens hem pas d'enganyar: el cavall de batalla era, és i serà allò que, per emprar un eufemisme viable, he anomenat «decisió de futur». És per ací que passa la frontera divisòria. A l'una banda, hi ha aquells qui afirmen que ja estem bé com estem, que vivim en el millor dels móns possibles, i que la «província» claudicada, la dimissió lingüística i les ficcions fòssils són ideals desitjables; a l'altra banda, els qui ens refusem a la vergonya d'una trista alienació nacional, els qui creiem que els valencians podem ésser un poble sa i

coherent, els [11] qui ansiem per al nostre país una plenitud nova. L'immobilisme i el renunciament, satisfets, indueixen a la més tosca de les inhibicions, a la paràlisi, a l'apatia. «*Los valencianos se contentan con sólo el nombre de reino que poseen*», ens reprotxà algú, durant la crisi del 1640 —segons reporta el cronista Melo i recordava últimament Martí Domínguez—. Avui n'hi ha que s'accontenten amb molt menys. Però «encara hi ha fe a Israel...». Encara quedem valencians, molts valencians, cada dia més, que no volem resignar-nos a perdre la nostra entitat individuada, que no volem deixar d'ésser el poble que som, que no volem cedir a la dissolució ni a la indiferència. El meu llibre ha polaritzat, per un instant, aquesta tibantor interna. Ni que només fos per a això, ja valia la pena d'haver-lo escrit.

J. F.

Sueca, 1 de març de 1964

[13]

Introducció

«*On n'écrit pas les livres qu'on veut*». Si més no, a mi em passa una mica això: no escric els llibres que voldria escriure, i n'he escrit algun —més d'un— sense gens de ganes ni massa convicció. Certament, aquestes dissipacions intel·lectuals solen ésser un risc intrínsec en qualsevol «home de lletres», i no tinc dret a queixar-me'n. En la mesura en què m'he fet un ofici de la ploma, he hagut de resignar-m'hi. D'altra banda, estic segur que la meua petita posteritat literària no hi perdrà res. Però, amb el llibre que ara començo, el problema se'm planteja, ben mirat, en uns termes molt diferents. D'un cantó, és un llibre que m'agradarà d'escriure i que escric —ja— perquè vull. De l'altre, és, també, la mena de llibre que hauria preferit de veure escrit per altri: per algú, no sé qui, que hi posés en joc més competència i més intenció que jo no hi podré posar. Sobretot, en aplicar-me a la tasca, aquest últim escrúpol se m'apareix com una reprovació preventiva. I no ho dic pas per dir-ho: no acostumo a practicar indegudament la modèstia.

El llibre, en efecte, exigia un altre autor. Tal com caldria que fos, hauria d'haver-lo confeccionat un historiador, o un sociòleg, o, millor encara, un oportuníssim centaure d'historiador i de sociòleg. Això va implícit en la seva mateixa índole, en el seu propòsit, en la seva ambició: índole, propòsit i ambició que no m'invento jo sobre la marxa, pel gust de la hipèrbole, sinó que vénen definits en funció d'una necessitat tan objectiva com urgent. Necessitat: penso que la paraula no és exagerada. Hi ha una pregunta que tots ens hem fet en alguna ocasió, moguts per un motiu o altre: què són —què som— els valencians? Ens l'hem feta els valencians, i se la fan, també, els altres catalans. L'abast i el sentit del «què» inicial són obvis: miren d'aclarir, exactament, la nostra [14] entitat de poble. I valia la pena d'assajar-ne la resposta. L'historiador i el sociòleg hi eren convocats: ells, amb les tècniques respectives, podrien aportar-hi descripció, notícia i dictamen, des dels angles més immediats i més vius.

Pocs valencians hi deu haver —valencians amb un mínim de consciència d'ésser-ho— que no s'ho hagin plantejat alguna vegada: què som, i per què som com som. Una crispació econòmica, una polèmica de cultura, una enyorança, un projecte polític, un reajustament social, molts fets i moltes inquietuds de la nostra vida diària, importants o anecdòtics, convergeixen a suggerir-nos aquell interrogant. Cada circumstància «crítica», per mediocre que sigui, ens aboca i ens acula indefectiblement a un sol i mateix punt: a fer-nos qüestió de la nostra existència com a poble. Ningú no tindria cor d'auto-enganyar-se. Si hi ha res que tothom veu a la clara, és això: que «fallem» en tant que poble normal. Ni el més optimista dels indígenes no sabria fer-se il·lusions sobre el particular. Ens sospitem una deficiència obscura en la nostra constitució col·lectiva, en la nostra complexió de societat. No es tracta, ara, de mesurar la «normalitat» d'un poble pel grau de concreció institucional a part, jurídica i administrativa, en què viu: es tracta de dèficits més profunds.

No caldrà que jo faci ressenya, ací, de les manifestacions habituals d'aquest desballestament. Són un trist teixit d'abandons, de desídies, de timideses, de mimetismes estèrils; una barreja de localisme inútil i de conformitat provinciana, una progressiva depauperació social. Indiferents o mistificats, els valencians —els valencians en bloc— vivim presos en una espècie de passivitat confusa, que no encertem a superar: passivitat concertada sobre la nostra condició de valencians, més que res. Tota comunitat mitjanament sana manté, per damunt o per sota dels seus antagonismes

interns, uns nexes de solidaritat bàsics, gràcies als quals continua afirmant-se en ella mateixa i és ella mateixa: són aquests nexes els que, entre nosaltres, van relaxant-se de mica en [15] mica, es debiliten, s'esvaeixen. Encara el gentilici «valencians» vol dir alguna cosa, naturalment, i més que no sembla a primera vista: però la seva força vinculatòria i estimulants queda rebaixada, restringida, quasi ineficaç.

Tot això, considerat en abstracte, podria induir a conclusions desoladores: podria interpretar-se com un senyal precursor, si no com una dada irrefragable, de la nostra total i definitiva despersonalització. Davant un observador foraster, fins i tot als ulls desatents d'algun d'autòcton, fariem l'efecte d'un poble a punt d'extingir-se, dimitit. La veritat és que la contrapartida d'aquell desistiment diguem-ne moral resulta prou menys tètrica.

El nostre gentilici encara vol dir alguna cosa: els valencians no hem deixat d'ésser una gent enèrgicament diferenciada, i l'atonía no és pas una de les nostres característiques col·lectives. L'aparença d'estar passant per una etapa d'assimilació a certes vagues superestructures estranyes es veu desmentida per les realitats més sòlides i vistents: els condicionaments materials estrictes del país i la sedimentació històrica que ens afaiçona en són la millor prova. I la mateixa —tan relativa com vulgueu— vitalitat econòmica que hem demostrat al llarg dels últims cent anys, sense comptar-hi de moment d'altres vitalitats no tan reditícies però igualment exuberants, ja revelen que no som ben bé un poble apàtic ni escarransit.

El contrast entre les dues facetes que acabo de subratllar és massa voluminós perquè no ens sorprengui a nosaltres mateixos, en el més ràpid instant de reflexió. Ens sorprèn, i ens torba —bon símptoma, al cap i a la fi—: ens torba de comprovar la distància o el desfasament que hi ha entre «allò que som» i «allò que hauríem d'ésser». L'«allò que som» hi queda reduït, segons una visió tota superficial, a l'aspecte positiu: una comunitat demarcada, potent pel treball i per l'enginy dels seus homes, i amb vida pròpia i tradició privativa. L'«allò que hauríem d'ésser» se'ns perfila més aviat d'una manera indecisa, però sempre assumint, per refusar-los, els opro- [16] bis de la situació visible: la societat valenciana «hauria d'ésser» qualsevol cosa que no fos la societat desarmada i subalterna que avui és. La comparació, doncs, té la seva vigència. No importa que, de vegades, la desvirtui algun apassionament transitori. En el seu esquema, simplista i fàcil a les excitacions de l'amor propi local, s'inscriu la imatge completa d'una incomoditat —passeu-me el mot— o d'una insatisfacció col·lectives, que els valencians han de confessar-se ben sovint.

En general, aquestes reaccions prenen la forma trivial i primària de l'anticentralisme, i en això s'esgoten. Són rèplica improvisada a alguna inèpcia burocràtica o al desdeny agressiu d'algun visitant carpetovetònic. La seva ingenuïtat és evident. Té, en canvi, una correlació més vidriosa, que anomenaríem —per entendre'ns— moral o espiritual, i que ens porta a un altre ordre de constatacions. El valencià, quan pensa en la seva entitat de poble, es troba «incert»: present que no és carn ni peix. No és un atzar, per exemple, que no hagi pogut produir-se un «nacionalisme valencià» seriós, ni que els episòdics intents realitzats en aquesta direcció hagin estat flàccids i pintorescos. No obstant això, tampoc la perspectiva integradora en què venim inserits des de fa —almenys— dos segles i mig, no ha arribat a subsumir-nos del tot en una nova categoria global. D'aquí el «marginalisme» permanent dels valencians, en el pla de la consciència col·lectiva. Ni el més desarrelat ni el més insensible dels homes de la meua terra no acaba d'eludir aquesta sensació d'ambigüïtat. I és una ambigüïtat paralitzadora, enervant. No crec que sigui irremeiable, naturalment— si ho cregués no escriuria aquest llibre: fóra perdre el temps—; però cal reconèixer que constituirà una rêmora greu per al futur del país, en una etapa pròxima.

L'anàlisi d'aquest fenomen ens portaria lluny, massa lluny. La recensió i l'examen de més detalls i de més condicions de la mentalitat del valencià actual podrien ocupar-nos encara pàgines i pàgines. Ho deixarem córrer, però. El desconcert «nacional» dels valencians no és cap [17] secret per a ningú. I seria pueril de voler-lo explicar amb la mitja dotzena de tòpics que són de rigor en tals casos. Sobretot, seria ridícul de transferir totes les responsabilitats —posat que «responsabilitats» sigui la fórmula justa — a l'«altre». Res més senzill ni més confortable, per a un poble com per a un individu, que considerar-se «víctima» i atribuir l'origen de les seves desgràcies o dels seus errors a una dolorosa interferència aliena. A casa d'algun il·lustre patriota *enragé*, i fins i tot en algun museu públic del País Valencià, hi ha severs retrats a l'oli de Felip V penjats cap per avall: la ira vernacla es projecta romànticament sobre el primer Borbó espanyol, i la inversió dels quadres és una venjança simbòlica ben significativa. La innocència i la falta de sentit històric que aquestes actituds suposen, resulten més còmiques que simpàtiques —i com a simpàtiques, ja ho són! Però la veritable qüestió és tota una altra.

No seré pas jo qui negui la transcendència dels factors «externs» que hagin penetrat de manera poderosa en la vida d'un poble. Les violències infligides des de fora —invasions militars o pacífiques, anul·lament dràstic de l'autogovern, coaccions pedagògiques, fissures territorials imposades, adulteració cultural, etc.— tenen sempre efectes decisius sobre la salut d'una comunitat. Tanmateix, no hem de perdre de vista que l'impacte nociu produït per aquelles pressions exògenes serà major o menor, segons la resistència espontània que el cos social afectat els oposi. És un problema de defenses orgàniques, si puc dir-ho així. Molts pobles han passat per avatars, també de procedència exterior, semblants als nostres, i han sabut o pogut «digerir-los» sense cap alteració essencial en llur personalitat. Si els valencians, al contrari, hem estat i som més tous, més dòcilment mal·leables davant l'acció d'aquest tipus d'esdeveniments, per alguna raó deu ésser: per alguna o algunes raons particulars. La nostra feblesa no depèn tant dels atacs i de les maquinacions d'un enemic hipotètic o real, com d'una predisposició pròpia, anterior, que no ens permet [18] de contrarestar-los amb eficiència, i posterior, que ens impedeix de superar-ne els resultats desastrosos.

«*La gente desta tierra es blanda de suyo*», afirmava en 1582 un Ximénez de Reinoso, inquisidor de València, i en 1626, quan convocà les Corts de Montsó, atrevint-se a vulnerar uns principis clàssics de la legislació foral valenciana, el comte-duc d'Olivares confessà que ho feia perquè «*tenemos a los valencianos por más muelles*» que els súbdits del Principat i del regne d'Aragó. Les observacions concordes dels dos forasters eren dictades més per l'exactitud que no pel menyspreu. Un obscur dietarista de l'època, el vicari Joan Porcar, repeteix la idea i ens revela que l'opinió dels mateixos nadius no era distinta: «... les mercès que el senyor rei havia fet en les Corts als molls i folls de valencians», escriu, com si es fes eco de les paraules del *valido* de Felip IV. «*Blandos*», «*muelles*», «molls» —«molls i folls», deia amargament l'indígena—: si hem d'ésser sincers, cal que acceptem aquests adjectius com un diagnòstic puntual i acusatori. La nostra «blanesa», la nostra trista, perillosa i pertinaç «blanesa» data de ben antic, doncs. No segueix, sinó que precedeix els pitjors atemptats contra la neta autoctònia dels valencians. No podia ésser d'una altra manera.

Som un poble anòmal, els valencians. Però les anomalies d'un poble mai no són fortuïtes; mai, tampoc, no vénen solament provocades per la crisi d'una generació ni per l'aleatòria deslleialtat d'unes oligarquies. Tenen llur origen en zones més internes i en mòbils més incisius de l'ésser col·lectiu, en els quals, altrament, atzars, generacions i oligarquies també tenen llur part. Intento de dir, només, que la cosa no és simple, i que cal una investigació molt afinada de la societat, en l'espai i en el temps, per a poder treure'n l'aigua clara. La perquisició ha d'incidir sobre la realitat viva, i ha de remuntar-se a la seva genealogia. Per això he invocat, abans, les professions del sociòleg i de

l'historiador. L'instrumental metodològic de què l'un i l'altre disposen seria l'únic apte i, per tant, indispensable, per a arribar, amb [19] la solvència justa, en aquella «introspecció necessària». La nostra conformació demogràfica i econòmica actual, tant com les proclivitats de conducta i d'ideologia, són resultat d'unes determinants anteriors, successivament preparades per fets físics i morals que no sempre sabem tenir presents. Aclarir-ne l'entrellat, i evidenciar-ho en la seva influència per a l'esdevenidor, serà una tasca útil i terapèutica.

Jo no sóc ni sociòleg ni historiador, i heus ací que aquest llibre no serà el que hauria d'ésser. Però, ¿hi ha ara, avui, un sociòleg o un historiador valencians que puguin encarregar-se de la feina? Sincerament: no els veig enlloc. Parlo sense petulància, amb una punta de melangia i tot. El nostre món intel·lectual és petit, i tothom sap qui és tothom: no hi ha més cera que la que crema. Tenim doctes erudits, és clar, i potser persones iniciades en l'estudi dels mecanismes socials. Ni als uns ni a les altres, no els nego la consideració científica que, sens dubte, s'han ben guanyat. Tanmateix, ja és simptomàtic que, fins en aquest moment, cap d'ells no hagi manifestat encara cap preocupació seriosa en el sentit que postulo. En la bibliografia valenciana recent —i també en la que no ho és tant—, abunden les monografies asèptiques, d'una neutralitat impàvida, i dignes: no hi trobem, en canvi, el conat de visió de conjunt, molt més que expositiva, amb la qual es despulés la contextura «problemàtica» del país i de la seva gent. Si res s'hi ha intentat, no pot ésser posat en el compte dels historiadors ni dels presumptes sociòlegs: ho han fet literats i polítics, amb el risc inherent d'unes conclusions frívoles o sectàries. Es veu que els tècnics indicats, o no s'hi atreueixen, o bé han patit d'una deplorable i indecorosa miopia «nacional».

En la inhibició dels altres pren estímulo el meu propòsit. És un primer motiu: escric aquest llibre perquè ningú no l'ha escrit encara, i perquè ningú no sembla disposat a escriure'l. Una altra cosa puc al·legar, en segon lloc, a favor meu: el fet de compartir un apriorisme militant, sense el qual tota indagació seria un en- [20] treteniment sòrdid i gratuït. M'apresso a proclamar-ho: apriorisme, o partit pres, o com li vulgueu dir. Entenguem-nos, però: no pas de cara al passat ni de cara a la circumstància immediata, sinó respecte a les possibilitats obertes al dia de demà. Dins les meves —i tan òbvies!— limitacions hauré de valer-me de la història i hauré d'acudir a les dades que el sociòleg es reserva: ho farà amb la més rigorosa objectivitat. De tota manera, estic convençut que una obra com aquesta no pot ésser concebuda sinó des d'una decisió de futur. I això que anomeno «decisió de futur» és un punt que fa temps que tinc ben clar. Si començo per denunciar la nostra malaltia o les nostres malalties col·lectives, és que sé que sense això mai no tindrem la possibilitat de sobreposar-nos-hi. Els valencians hem de defensar-nos com a poble: tal és, reduït a afirmació incitant, l'apriorisme a què em referia.

I no caldrà fer-hi trampa. També n'estic persuadit. La veritat —els fets constatables i explícits—, un cop delatada, esdevé consciència, i una consciència desperta sempre revertirà en acció o, si més no, en remordiment. Per dir-ho abusant de la terminologia d'un il·lustre barbut: «explicar» serà una invitació a «transformar». És «transformar» el que ens interessa. Hem de decidir «què hem de conrear i què hem d'esbandir» per tal de refer-nos. I per a prendre-hi una resolució —l'única resolució salvadora—, hem de tenir a la vista els elements precisos del problema. Breument: conèixer-nos. «Conèixer-nos»: aquesta era la consigna que Jaume Vicens i Vives inscriví al front de la seva *Notícia de Catalunya*. Les pàgines liminars del llibre de Vicens serien la millor introducció al nostre treball. Que si ja el títol *Nosaltres, els valencians*, calcant l'expressió primitiva amb què l'historiador gironí volia batejar la seva *Notícia*, es ben deliberadament. Hi busco un paral·lel, i perdoneu-me l'audàcia. Un paral·lel: no pas en el pla ni en el criteri, però fonamentalment en la intenció última.

Vicens ens ho reclamava, a valencians i a mallorquins —«catalans que l'expansió dels avantpassats féu [21] créixer i perpetuar més enllà del territori estrictament del vell Principat»—: ens reclamava una contribució complementària al seu templeig. D'un costat, hauria volgut que diguéssim la nostra paraula sobre allò que a ell el preocupava aleshores: els catalans del Principat i llur «tarannà històric». D'altra banda, ens proposava de fer, damunt la nostra realitat privativa, una operació semblant a la seva. I encara ens demanava que declaréssim «com ens trobem ancorats en el port de la nostra mentalitat comuna». Només un altre Vicens i Vives —valencià, mallorquí— hauria pogut correspondre a la triple petició. En certa mesura, ell mateix ja hi responia quant a més d'un aspecte important. Serveixi d'avertiment, doncs: parlant del Principat, Vicens ha deixat dites, en la seva *Notícia*, moltes coses que tenen una vigència perfecta i incontrovertible respecte a tots els Països Catalans. El que hi exposa sobre el pactisme o sobre la inclinació delegacionista, per exemple, i una pila més de notes incidentals, és vàlid també per a valencians i mallorquins. El meu lector farà bé de llegir —si encara no, l'ha llegida— *Notícia de Catalunya*, per arrodonir i assaonar les observacions que li oferiré.

I les hi oferiré, no pas amb l'àrdua envergadura que Vicens hauria volgut i que jo no puc donar, sinó senzillament com el fruit d'unes llargues i nervioses meditacions personals. No tinc altra autoritat que aquesta: la d'haver-me apassionat fins a l'obsessió per la vida i el destí del meu poble. Potser és l'única passió noble que reconec en mi. Em cenyiré a resseguir les línies generals del «cas valencià», en la seva faceta més privativa. Tot allò que hi hauria d'ésser marc previ —aquella «mentalitat comuna» unidora, amb la llengua, dels Països Catalans—, en quedarà descartat: podria ésser objecte d'un altre llibre, més ampli, distint. Tampoc no hi recolliré la primera suggestió de Vicens: descriure el «cas del Principat» des de l'angle valencià. El meu tema serà solament el que anuncia el títol: «nosaltres, els valencians», en la nostra restringida configuració, a part i definits. Sé per endavant que molts paisans meus hi [22] reaccionaran, si em llegeixen, i confio que sí, amb una discrepància més o menys irreductible. Si amb això he aconseguit de dur-los, a ells també, a plantejar-se les qüestions que jo m'he plantejat, em donaré per satisfet. Sempre serà un bon començ.

J. F.

[23]

Els fets

[25]

*I. Anatomia d'un llinatge**Acta de naixement*

Pràcticament, entre el 1233 i el 1244 va acomplir-se la gran empresa militar i diplomàtica de la Conquesta. València, la capital, es rendia a Jaume I en 1238, i per a la posteritat local, la data del 9 d'octubre —dia en què, segons creu la gent, el rei entrava a la ciutat amb una discreta pompa de vencedor— tindrà un particular valor simbòlic. Una coneguda tradició commemorativa, mig oficial mig folklòrica, marca al llarg dels segles l'abast especial de l'efemèride. Sense excepció. Les successives generacions valencianes hi han vist el principi de llur estirp. De valencians, indiscutiblement, bé que n'hi havia abans de la vinguda de Jaume I: n'hi ha hagut sempre, sobre aquest tros de geografia on ara vivim —almenys d'ençà que apareix el topònim València. Però nosaltres, els d'avui, som uns valencians que datem del XIII. Potser el nostre dret a dir-nos valencians no serà major ni millor que el dret que, en llur temps, van poder-se arrojar ibers, romans, gots i sarraïns, establerts a la mateixa terra. El fet és, tanmateix, que entre ells i nosaltres hi ha una absoluta o gairebé absoluta, solució de continuïtat. Som «uns altres», i tenim l'acta de naixement a la vista.

El record encomiàstic de Jaume I va lligat, en bona part, a un esdeveniment polític transcendent: aquell rei va erigir en «regne» les comarques conquistades, un «regne» distint i autònom, diríem «independent», dins el conglomerat d'Estats que constituïa la seva Corona. Per al particularisme valencià ulterior, això és una fita solemne: significa la taxativa «creació» del país en els termes —ja que no amb els límits— en què avui subsisteix. No va annexar-lo a Aragó ni al Principat, i així [26] li conferia una virtual coherència interna, susceptible de les més diverses diferenciacions. Crec, però, que el fervor dels valencians per la figura de Jaume I tenia una altra arrel. D'una manera no sempre clara, i, això no obstant, segura, el nostre poble comprenia que la Conquesta era el seu punt de partida d'«ésser valencians». Abans hi havia els moros; després hi hagué els valencians. I els valencians —neovalencians, si voleu— eren una «nació» altra que els moros. Precisament els moros van seguir essent-hi moros —«els moros de la terra»—, comunitat segregada i ferma: aborigen. Els cristians venien de fora, invasors, i eren ells els qui adquirien, ara, el monopoli del nom i del domini: encetaven la condició de valencians, en el sentit actual de la paraula.

La fundació del País Valencià per Jaume I, en efecte, no era solament jurídica: era també, si m'és tolerat l'adjectiu, que trio amb totes les reserves, racial. Modernament, un cert *amateurisme* etnogràfic i arqueològic ha volgut negar o pal·liar les conseqüències traumàtiques que la Conquesta va tenir en la demografia autòctona. Hi ha hagut interès a reduir la importància de la colonització cristiana iniciada al segle XIII, i hom ha mirat de provar que la massa substancial de la nostra població havia perdurat inalterada des de les èpoques més remotes. Segons aquesta teoria, entre els pobladors pre-romans i nosaltres no ha existit cap interrupció violenta, ni en l'ordre del llinatge, ni, per tant, en les determinants profundes de la mentalitat col·lectiva. Cada conquesta sobrevinguda —la dels romans, la dels àrabs, la dels catalans i els aragonesos, per citar

les tres més qualificades— no hauria influït sobre aquell grup humà permanent sinó amb una intensitat ben morigerada. La idea que la mateixa llengua és resultat d'una evolució cultural autàrquica s'intercala en aquest esquema interpretatiu. Però en tot això hi ha una bona dosi de fantasia. La creença popular, que s'aferrava al lleu mite del 9 d'octubre, tenia més justificació.

Si sembla probable que els colons romans instal·lats [27] al País Valencià foren pocs en nombre, també és evident que la romanització —en idioma, en costums, en religió— va tenir una amplitud considerable. El dialecte dels mossàrabs, romànic, encara en donarà testimoniatge, segles després, dins la societat musulmana. L'impacte islàmic seria, a la llarga, prou més incisiu que el romà. Les incorporacions ètniques de procedència africana, intermitents però sovintejades, ja van pesar-hi amb una força decisiva. De més a més, la població indígena es va arabitzar totalment. L'esplendor dels petits Estats musulmans en què van quedar repartides les terres valencianes era, sens dubte, obra i benefici d'una casta dominant, estrictament sarraïna. De tota manera, el poble sotmès no en restà al marge, i l'assimilació fou completa i, en la major part dels casos, irreversible. Només unes minories s'hi van resistir i no adoptaren les formes de vida —idioma, costums, religió— dels musulmans: eren els mossàrabs. La tònica venia donada pels altres: per l'adhesió definitiva a l'Islam i a tot el que l'Islam portava i comportava en la seva expansió sobre la Península Ibèrica.

Cal mesurar pulcrament aquest fet, perquè serà una premissa essencial del desenvolupament històric del País Valencià. En arabitzar-se fins al màxim possible, els valencians pre-islàmics es converteixen en «moros» i són «moros» per sempre més. Els nuclis mossàrabs, que podien representar una supervivència «nacional» anterior, van desaparèixer de mica en mica. Molts d'ells van seguir els castellans quan, en 1102, mort el Cid, abandonaren València; d'altres s'agregaren en 1125 a les forces d'Alfons el Bataller que atacaven València i Dénia, i es retiraren amb elles a territori cristià; bastants dels que van restar-hi foren exiliats al Marroc pels almoràvits. Jaume I ja no degué trobar al País Valencià massa mossàrabs. La població vençuda era unànimement musulmana. De raça dubtosa, compartia la fe, la parla i els hàbits generals d'al-Àndalus. I enfront de l'atracció assimilista de la nova casta dominadora —els cristians—, els nostres «moros» van oposar una repugnància i una [28] fortalesa recalcitrants. L'arabització, insisteixo, havia estat irreversible. Les conversions dels moros, després de la Conquesta, foren escasses o precàries. Els valencians islamitzats van formar un bloc compacte, suspicax, refractari a tota integració en la societat cristiana. I el «problema morisc», que tanta virulència aconseguiria en el xvi, n'era una aspra seqüela.

No —com romànticament hom ha volgut creure— per una mena de liberalisme generós, sinó per pura necessitat material, Jaume I va procurar que els moros no deixessin el país. El rei no estava en condicions d'intentar una colonització de repoblament. Els conquistadors —catalans, aragonesos— no comptaven aleshores amb un potencial demogràfic suficient per a realitzar-la. Pensem que en 1270 encara no hi havia en tot el nou regne més de trenta mil cristians. Una expulsió en massa dels moros hauria estat difícil de compensar, i les derivacions econòmiques que s'hi preveurien, calamitoses. Jaume I, en avançar sobre el País Valencià, evità tant com va poder l'extorsió i la batalla. Li convenia de guanyar súbdits —guanyar-se'ls. I va preferir les victòries diplomàtiques a les militars: així estenia els seus dominis sense eliminar-ne els habitants. Amb capitulacions més o menys oneroses, els moros obtenien dels cristians una àrea de respecte i de llibertat, i no desemparaven la terra. Per molt de temps la població musulmana fou numèricament superior a la cristiana dins el regne de València. Els trenta mil cristians de 1270 hi devien conviure amb uns cent mil musulmans, aproximadament. En 1383 fra Francesc Eiximenis podia afirmar que la capital era «quasi morisca». A la darrereria del xv, la xifra de moros no devia baixar de cent seixanta mil.

Les primeres tongades de repobladors cristians van assentar-se, sobretot, a les ciutats i en algunes comarques —com les més septentrionals— que havien estat desertades pels sarraïns. A la resta del país continuava predominant l'element musulmà. Santiago Sobrequés ha pogut escriure, i no sense raó, que, fins al final del [29] Quatre-cents, els cristians no representaven, en l'àmbit valencià, més que una superestructura urbana dirigent. Però aquesta «superestructura» és la que determinarà, en eixamplar-se, el tremp nacional dels valencians. Els moros van mantenir-se'n a un costat. Hi quedaven desplaçats, en principi, per llur situació de classe servil: també, en última instància, per llur retracció irreductible. Van preservar-se la llengua —l'algaravia—, el credo, les lleis, els vestits, contra qualsevol mira absorcionista dels cristians. Quan, en 1609, eren desterrats per ordre de Felip III, els altres valencians —els valencians per antonomàsia— no van sentir llur absència com una amputació del propi cos social. «*Hago gracias a Dios que en Valencia ya no se siente hablar en lengua arábica*»: tal és el comentari que algú hi feia. O només ho lamentaren pel dramàtic daltabaix econòmic que va seguir-se'n. Els moros —els moriscos— eren l'autèntica prolongació del món ètnic i cultural valencià d'abans de la Conquesta. Una prolongació que, a partir del XIII, tingué vida aïllada i que fou abolida bruscament.

Els valencians, de fet, eren els altres: els «no moros». I amb ells s'articula la nostra història, la nostra societat, el poble que som —en la mesura en què ho som.

«Poble ajustadís»

«Aquesta noble ciutat», deia Joanot Martorell en una pàgina de *Tirant* referint-se a València, «vindrà per temps en gran decaïment»: «d'açò serà causa com serà poblada de moltes nacions de gents, que com se seran mesclats, la llavor que eixirà serà tan malvada...» Pronòstic a part, la preocupació del novel·lista reflectia, només amb un mínim d'exageració, Testat de coses de la capital en el XV: la ciutat, certament, ja era «poblada de moltes nacions de gents». «Poble ajustadís», havia dit Eiximenis un segle abans. I els moros no entraven, de segur, en el còmput de l'un ni de l'altre. La cosa venia de l'endemà mateix de la Conquesta. Els repobladors que [30] Jaume I va poder acomodar a la ciutat tenien un origen ben divers: catalans, aragonesos, provençals, jueus, si més no. I no altrament s'esdevenia a les comarques. La preponderància dels uns sobre tots els altres decidia, a la fi, la identitat de cada zona. En primer lloc, però, sobresurt l'índole de barreja nacional que a la superfície, presentava aquella «superestructura dirigent». El caràcter mestís de la nostra constitució és una dada a tenir en compte, si volem entendre'ns i entendre el fet històric valencià. Perquè, encara que la pluralitat de base es resolvia sempre per la preeminència indubitada d'un dels elements, els residus al·lògens hi havien d'ésser, en el millor dels casos, un germen actiu de relaxació o de deixadesa comunitària.

Catalans i aragonesos foren el llevat primigeni del País Valencià. D'Aragó i del Principat va baixar el gros dels repobladors. En aquesta duplicitat de procedència s'ha trobat la raó del bilingüisme actual dels valencians. La distribució geogràfica de les llengües fa presumir la natura dels colonitzadors de cada comarca. L'Alt Millars, la Vall de Sogorb, els Serrans, la Foia de Bunyol, la Canal de Navarrès, que avui parlen castellà-aragonès, van tenir una aportació aragonesa predominant, si no exclusiva, en el repoblament inicial. Els Ports de Morella, el Maestrat, tota la faixa marítima, i algunes parts més interiors, com el Camp de Llíria, el Pla de Quart, la Costera, la Vall d'Albaida, les Serres d'Alcoi i la Foia de Xixona, van rebre colons del Principat i són idiomàticament catalans. I així començava a dibuixar-se la fisonomia més vistent del país, almenys fins a la primera frontera meridional, fixada pel tractat d'Almirra del 1244

en la línia Bussot-Biar. La dualitat catalano-aragonesa, en establir-se, havia d'afegir al mestissatge una altra desconveniència: frustrava potencialment la millor unitat possible de la regió. D'altra banda, les comarques aragonitzades s'establien, en general, sota un règim de feudalisme, per contrast amb les catalanes, on l'organització va tenir un fonament més aviat burgès, i aquesta [31] discrepància social hagué de produir més conseqüències inquietants.

Si a Almirra Jaume I consentia al seu gendre Alfons X de Castella la possessió de les comarques del nostre Sud actual, Jaume II, en 1305, les incorporava definitivament a la jurisdicció valenciana. Eren la Vall de Novelda i l'Horta d'Alacant, el Camp d'Elx i l'Horta d'Oriola. Aquestes terres, i les del regne de Múrcia, havien estat poblades de catalans, tot i pertànyer a Castella: de llurs habitants havia dit justament Ramon Muntaner que «són vers catalans e parlen del bell catalanesc del món». Però la presència castellana no podia haver estat innòcua. La zona, doncs, restà també bilingüe. Una breu extensió de la Vall de Novelda i l'Horta d'Oriola cauen dins l'esfera del dialecte de Múrcia: un castellà farcit de catalanismes. L'Horta d'Alacant, el Camp d'Elx i la resta de la Vall de Novelda continuen parlant «del bell catalanesc del món». D'aquesta manera, al costat del factor aragonès, i enfront del català, apareixia ara un factor semicastellà. Castellà del tot —perquè castellans purs foren els seus colonitzadors— era el territori de la Vall d'Aiora, que s'integrava al País Valencià igualment al segle XIV.

Amb tot i això, no hem d'oblidar que els peoners de la repoblació no passaven d'ésser una minoria molt prima. Llurs posicions constituïen una malla fràgil, imperceptible, superposada al fons musulmà del regne. Els moros continuaven ocupant-hi zones dilatades. N'hi havia una mica pertot, i eren especialment abundants a les comarques del secà —excepte als Ports de Morella i al Maestrat— i en els regadius de Gandia, de Xàtiva i d'Oriola. La consolidació del domini cristià no podia reposar solament en la força de les armes, i els reis hagueren de fomentar la immigració. En realitat, el repoblament del País Valencià a gran escala no comença sinó als darrers anys del regnat de Jaume I i, en certa manera, encara seguia en tràmit en temps de Ferran el Catòlic. Durant aquest llarg període van produir-se denses fugues de moros, que marxaven a Granada o al nord [32] d'Àfrica, i les pestes insistents s'acarnissaven en moros i cristians. Les noves baixes en la població eren, per tant, un altre problema a afrontar. Les excitacions dels monarques, oferint avantatges i privilegis als qui volguessin establir-se al regne de València, van tenir un bon acolliment. L'afluència de catalans del Principat fou constant, o gairebé constant, als segles XIV i XV. Els regnats de Jaume II i de Pere el Cerimoniós devien haver estat els moments de major aflux de repobladors, i en la segona meitat del Quatre-cents tornà a augmentar la correntia de catalans cap a València. Algun cronista antic subratlla la intervenció d'immigrants del Principat en la revolta de les Germanies, al principi del XVI.

Cal indicar que una gran part dels nous vinguts procedien de nuclis urbans i que trobaren assentament a les ciutats i viles reials. L'època era de dura tensió entre la noblesa i la Monarquia, i els reis tendiren a enfortir les municipalitats lliures, en les quals buscaven suport contra la insolència dels senyors feudals. La prosperitat econòmica de la capital i de les contrades de la costa —el regadiu fèrtil— afavoria aquella absorció de gent, i se'n lucrava al seu torn. La ciutat de València havia tingut una majoria de repobladors del Principat, llavors del «repartiment» de Jaume I, cosa que determinà de seguida la llengua i els ressorts psicològics de la comunitat naixent. Un altre tant ocorria amb la resta de ciutats i viles reials. Les immigracions del XIV i del XV consagraren i accentuaren la catalanització de fet. Valencians són alguns dels més importants escriptors en llengua catalana d'aquestes centúries. Al final del XV el regne de València arribaria ja —comptant-hi els moros— als tres-cents mil habitants, i ha

estat calculat que la capital en devia tenir uns setanta mil. Pel que feia a les comarques catalanes —València inclosa—, el mestissatge cristià quedava reduït, en la mesura en què ho podia ésser. I l'hegemonia sobre les comarques aragoneses estava decidida: la decidien la major població, la riquesa superior, la capitalitat política i cultural.

[33]

L'assimilació interior

Hegemonia i irradiació. No hem de pensar que, davant una qüestió com la de la llengua, per exemple, els homes de l'Edat mitjana reaccionessin com els d'avui, amb un criteri diguem-ne nacionalista. Però és lògic que d'alguna manera intuïssin la utilitat d'una orientació uniformadora. El prestigi polític, material i intel·lectual de la ciutat havia de repercutir, necessàriament, en una mena d'expansionisme unitari. Es tractava, com podem preveure, d'una gestió rudimentària i no gens sistemàtica; no coactiva, de més a més. València era el nexa vertebral del regne, sobretot, i la seva autoritat havia de desplegar-se amb efectes positius. Poso l'exemple de la llengua, perquè als nostres ulls representa l'aglutinant més patent i entranyable d'un poble. Les comarques no catalanes del País Valencià no van mostrar-se rebeques a la suggestió de la capital, i s'esforçaren per ajustar-s'hi. El català, idioma oficial de la zona hegemònica, fou acceptat com a tal, sense cap pressió coneguda, per tots, o almenys pels més importants llocs de parla aragonesa o murciana. La documentació municipal i eclesiàstica, la mateixa dels protocols dels notaris, hi fou redactada en la llengua dels valencians de nissaga catalana. Aquesta tendència, que s'inicia al segle XIV, perdurarà, espontània, fins al XVI, al XVII i —en algunes ciutats com Oriola— fins a la vigília de l'abolició del règim autònom per Felip V.

L'assimilació lingüística anava més enllà de l'òrbita burocràtica, i algun literat oriünd de les contrades aragoneses escriurà en català. I també podríem assenyalar, com formant part del mateix fenomen, la facilitat amb què algunes viles d'aquestes comarques adoptaren la legislació de València, renunciant a furs privatis o estranys que les regien des de la Conquesta. Mentre la capital va conservar-se a l'altura del paper rector que li assignaven les determinants polítiques i socials del país, el procés d'unificació interna tingué una notòria viabilitat. Els enclavaments aragonesos i murcians podien ha- [34] ver estat absorbits, ja que llur feblesa demogràfica els hi abocava. No fou així. La zona no catalana del País Valencià, però, no va interferir-se en el predomini català. Més ben dit: només va fer-ho a través de les ambicions feudals dels senyors aragonesos amb possessions en el regne. Sigui com sigui, el fracàs de l'assimilació «territorial» deixava subsistent una rêmora molesta: per sempre més seríem un país nacionalment heterogeni. Vull dir, en tant que el «país» coincidís amb les ratlles jurisdiccionals del «regne» medieval.

Però si les circumstàncies van impedir que el nucli català assimilés oportunament —i naturalment— les divergències aragoneses i murcianes, cal proclamar que, en canvi, reeixia en una altra assimilació, més àrdua, incessant. Amb el segle XVI comença una nova etapa en l'evolució de la societat valenciana. El País Valencià —que, com deia mossèn Gaspar Escolano a la darrereria d'aquella centúria, era «voceadora tablilla de mesón, que en todos los siglos ha llamado huéspedes de otras naciones»— serà, a partir d'ara, terra promesa per a tota mena d'immigrants. Segueix havent-n'hi del Principat, però ja es fan notar els d'altres orígens en quantitats apreciables. Castellans i aragonesos, singularment. I també francesos o portuguesos. L'expulsió dels moriscos, en deixar un buit enorme en la humanitat local, obre més proporcions a l'accés de forasters. No és, però, sinó en el XVIII que s'accelera aquest nou «repoblament». Els

aragonesos hi tenen una participació incrementada, la qual es prolonga durant el segle XIX. Des de la meitat del Set-cents l'economia valenciana experimenta una creixença bastant impetuosa a penes destorbada pel desgavell polític vuitcentista, i això havia d'atreure la gent de països veïns, habitants d'espais menys confortables. Les comarques meridionals d'Aragó donen el contingent més poderós.

La filtració humana a què al·ludeixo fou penetrant i escampada. Tres dels homes més representatius de la València del XIX tenen ascendència aragonesa recent: el marquès de Campo, Joaquim Sorolla, Blasco Ibáñez. [35] En una llista de contribuents destacats que reunís la burgesia mercantil de la capital a la mateixa època, trobaríem també molts noms en idèntiques condicions. I si pogués puntualitzar-se en estadística, veuríem que la multitud aragonesa anònima, fosa amb el baix poble natiu, fou realment impressionant. El País Valencià ha estat un refugi afectuós, i permanent, per als aragonesos que defugien la desolació de llurs terres. Tots ells s'assimilaven, eren assimilats. Ells mateixos, o a tot estirar llurs fills, esdevenien ja —en llengua i en tot— «valencians». La capacitat que els pobladors de la zona catalana han demostrat, en els últims dos-cents anys, per a catalanitzar els incessants i inacabables nou vinguts, ha estat sensacional. Pocs valencians dels nostres dies —sobretot en determinades contrades— no tindran un antecessor «xurro» relativament immediat.

I això que dic dels aragonesos pot ésser repetit dels castellans, que, arribats en un volum menor, tampoc no han d'ésser oblidats. L'energia social, la fortalesa de «poble» que suposa aquesta reabsorció continuada d'immigrants, no necessita ponderació. És un dels trets més admirables de la nostra història. Quan podem acusar-nos de tantes febleses, això resulta altament significatiu. I més encara perquè es tracta d'un fenomen de vitalitat elemental i inconscient. Cal afegir-hi que aquesta inescrutable voracitat vernacularitzant ha tingut una contrapartida pertorbadora. El procés assimilador no quedava mai cancel·lat. Els elements no «païts» acabaven per ésser-ho; però sempre n'hi havia de nous, amb els quals calia recomençar. Per consegüent, la societat valenciana dels dos segles darrers havia de ressentir-se d'una certa inseguretat «nacional». El to mestís no arribava a ésser anul·lat: a la capital, almenys. És a València on es concentra i es dissol la major part d'aquell corrent migratori. A les zones rurals, i fins i tot als centres industrials incipients —Alcoi, Elx—, l'assimilació era més ràpida, i no oferia aquell risc. El cas de la ciutat d'Alacant era distint: ja en parlarem.

Un altre detall que no hem de negligir: l'assimilació [36] de forasters es produïa així mateix en el camp cultural estRICTE. És el que passa a tot arreu, és clar, quan hi ha integracions d'aquesta espècie. Però hem de recordar que la Renaixença —el moviment cultural autòcton del XIX— no va tenir al País Valencià massa força ni gran crèdit. Si la majoria dels «valencians» estaven culturalment castellanitzats, no semblava previsible que els trasplantats sentissin la menor inclinació per adherir-se a l'impuls renaixentista. L'assimilació era natural en el nivell de la vida ordinària, però inconcebible en el pla literari. Tanmateix, l'assimilació cultural també compta amb exemples que mereixen d'ésser reportats. Hi hagué immigrants aragonesos —com els Iranzo i els Gómez, poetes menors— que van escriure en català. I oriolans —com Blasco Moreno i Pérez Sánchez— que igualment triaren la llengua dels «altres» valencians a l'hora de fer llurs provatures poc o molt literàries. Els noms citats són d'una mediocritat gairebé irrisòria: no els addueixo sinó en tant que reveladors d'una faceta més del fenomen assimilador, no gens desdenyable. En un altre pla, hem de recordar que el mateix Blasco Ibáñez, fill d'aragonesos, va estrenar-se en literatura escrivint en català. Podem conjecturar, doncs, que, amb una Renaixença més esponerosa —com la del Principat—, l'assimilació hauria estat integral. Amb tots els avantatges que això podia implicar: molts.

«Vers catalans», deia Muntaner

La diferència de llengua ens deixaria afirmar que hi ha dues classes de valencians: uns, els catalans, i els altres, que parlen castellà-aragonès, castellà net o murcià. Però la qüestió és una mica més subtil. La superioritat política i econòmica de les comarques catalanes, i el pes de la capital, havien de cristal·litzar en un exclusivisme de nomenclatura ben clar. Des d'un principi rep la designació de «valencià», i té la qualitat de tal, «només» tot allò que ha estat fet i pastat a la zona catalana. [37] El nom de «llengua valenciana» queda reservat per al català local: les modalitats dialectals de les zones no catalanes no podien aspirar a aquell nom. I qui diu la llengua, diu qualsevol altra cosa: són estrictament «valencianes» les creacions i les adaptacions del litoral. Potser l'homonímia de la capital i del regne va facilitar aquesta identificació. Però tampoc això no és una casualitat: la importància de València durant l'Edat mitjana, enfront de la resta del país poc poblat i molt islamitzat, havia de decantar a favor seu totes les primàcies. No podem dir que els valencians no catalans se'n ressentissin: ans bé els semblava lògic —i ho era. D'això, en tenim proves: encara en 1681, el doctor Mares, natural de Xelva —de parla aragonesa, per tant— en el seu llibre *La Fénix Troyana* es refereix al català en termes com «*nuestra lengua*» i es mostra orgullós de la seva bellesa i de la seva ductilitat.

La situació, a hores d'ara, no és ben bé diferent. Tot i que l'Administració espanyola, després d'haver dividit en tres províncies arbitràries l'antic regne de València, decidí d'afegir-los algunes comarques —Requena, Villena— tradicionalment castellanes, el predomini català segueix incòmode. D'uns cinc-cents vint municipis que actualment tenen les tres províncies, quatre-cents dos són de llengua catalana. I encara el nombre d'aquestes demarcacions no n'és un índex honest, ja que les de parla no catalana disten molt d'ésser les de major densitat de població. Si gairebé tres quartes parts de la província de València —en quilòmetres quadrats— són de llengua castellana, aquest territori no és ocupat ni per una quarta part dels habitants que registra el cens provincial. L'interior muntanyós i estèril estava condemnat a una tal subordinació, i ni tan sols el reforç de les terres de Requena no corregeix el vell *statu quo*. El País Valencià continua essent un «fet català» en la seva realitat més radical. Sense que hi hagi hagut mai cap discriminació deliberada, els valencians no catalans han estat, en la pràctica, uns valencians secundaris o marginals.

No m'és lícit d'esquivar ací una primera al·lusió a l'en- [38] verinat problema del particularisme valencià. Hi ha valencians, primmirats en llur susceptibilitat localista, que troben incòmoda la inclusió del país en un denominador genèric de «catalanitat». Sense negar els factors afins que —és clar!— són innegables, posen un èmfasi insistit en la fixació d'un «fet diferencial». El «fet diferencial» hi és. No prové del matís dialectal de l'idioma, ni de la circumstància d'haver existit un «regne de València» a part del «Principat de Catalunya». Dialecte i autonomia política hi han influït, sens dubte —ho veurem més tard—; però les discrepàncies sorgien d'una disparitat d'estructures socials, que en la Baixa Edat mitjana distància i dessincronitza el desenvolupament de la comunitat catalana a l'un costat i l'altre del Sénia —o de l'Ebre. Els valencians tenim la nostra personalitat regional privativa, dins el conjunt català. Una personalitat no fàcil de definir amb generalitzacions. Les temptatives habituals, en aquest domini, han pecat de parcials: han coincidit a declarar «característiques» de tot el país trets que només són específics d'unes poques comarques. Els tòpics segregats entorn de la capital i de la seva horta —alegria, barroquisme, opulència vegetal—, hom ha volgut predicar-los de la totalitat de la regió. I això és una fal·làcia insigne.

De tota manera, fóra ridícul de pensar que, en travessar el límit administratiu que separa la província de Tarragona de la de Castelló de la Plana, homes i ambient canviïn

en alguna mesura. El canvi, si n'hi ha, és imperceptible. Escolano, quan parla de la gent dels Ports de Morella, diu significativament: «*en muchas cosas catalanean*». Era una forma d'expressar que la transició entre el Principat i el País Valencià és tènue i sense ruptura. El fet que el mot «català» hagi quedat restringit, per a molts usos, a referir només les pertinences estrictes del Principat, acostuma a produir confusions estúpides. Però, fins i tot en aquesta accepció esquivada, voler establir un «salt» entre catalans i valencians en la divisòria dels vells Estats medievals seria un passatemps infantil. Hi ha menys —infinítament menys— dissidències entre les comarques «catalanes» i «valencianes» contigües, que no pas entre dues comarques valencianes de llengua distinta. I no solament per la llengua —per bé que principalment per la llengua. Serà inútil de dissimular-ho. Al capdavant, una unitat lingüística sempre és correlació d'una altra unitat subjacent, feta de societat viva o d'inèrcies no derogades.

Som «vers catalans», que diria Muntaner. Uns catalans descolorits i invertebrats, podria objectar-hi algú. Torno a subratllar que el nom de «catalans», amb la seva ambivalència, permetria aquesta última precaució reticent. Acceptant-lo, però, en el seu valor més ampli, que abraça tots els pobles de llengua catalana, l'equívoc ja no és possible. La nostra realitat regional hi té el seu lloc, com la del Principat i la de les Illes. Fill d'un empelt català en la faixa litoral del sud de l'Ebre, el País Valencià no desment aquest origen: més encara: «és» en tant que el perpetua en les seves concrecions locals. Dir-nos «valencians», en definitiva, és la nostra manera de dir-nos «catalans». Ni la sostinguda intrusió castellano-aragonesa, ni l'hibridisme ètnic, no han pogut desfigurar aquesta primera autenticitat. Voler-ho ignorar, o deformar-ho amb arguments capciosos, equivaldria a interceptar el camí d'una comprensió sincera del «cas valencià». Un dels més lúgubres errors dels polítics indígenes del XIX i del XX ha estat, justament, d'haver desconegut la gravetat d'aquest punt. Això era tant com pensar, parlar i actuar d'esquena als interessos més primaris de la mateixa societat.

[41]

II. Ciutat i país

Plantejament de classe

No hi ha dubte que la conquesta del País Valencià fou una iniciativa aragonesa. Si del Principat havien partit el projecte i la maniobra del rescat de les Balears, per a l'empresa valenciana Jaume I rebria la inducció dels aragonesos. I es comprèn que fos així. Sembla que unes determinants geopolítiques ostensibles havien de precipitar aquelles preferències. De moment, els catalans se sentirien atrets per la utilitat estratègica de les Illes, amb vista a una expansió mercantil i militar sobre el Mediterrani. Les comarques valencianes, al contrari, es presentaven com una oportunitat especial per a Aragó: una eixida a la mar. Aragó la necessitava. D'altra banda, els senyors aragonesos hi veien, també, l'ocasió d'estendre llur potència feudal. Ells eren els principals instigadors de l'aventura, i esperaven treure'n aquest partit. A la campanya, no hi van concórrer únicament aragonesos: com en qualsevol altra guerra medieval contra l'Islam, hi van participar gents d'extracció molt dispersa, seduïda pel botí material i per les indulgències eclesiàstiques. No va faltar-hi una potent intervenció catalana. Però l'impuls i el disseny provenien d'Aragó. I els aragonesos estaven convençuts que les noves conquestes no podien ésser sinó un natural eixamplament de llur regne.

No hem de caure en l'anacronisme de mirar aquest plantejament sota una llum exclusivament «nacional». S'hi interferia un factor de classe prou més actiu. En el fons es tractava de la disputa, ja llarga, entre l'aristocràcia feudal i la institució monàrquica. Només que, en aquest cas nostre, l'aristocràcia feudal venia a confondre's amb l'element aragonès. Jaume I en tenia una amarga experiència. «Al món no ha tan soberg poble [42] com són cavallers», deia el Conquistador. En la seva voluntat de consolidar el vacil·lant poder reial, havia xocat durament amb la noblesa d'Aragó, aleshores forta i en plena eufòria ambiciosa. El rei estava decidit a no deixar-se desbordar per les pretensions dels senyors aragonesos. Si la conquesta es feia, volia que fos, sobretot, a benefici de la Corona. Ho demostrà des d'un principi, fins i tot acudint a la violència. Sense l'ajut militar dels nobles, la guerra hauria estat impossible, i el monarca havia de consentir en recompenses territorials i jurisdiccionals que premiessin la col·laboració aristocràtica. Però les seves concessions foren cautes i moderades. Hauria estat perillós per a la Corona qualsevol condescendència excessiva que pogués redundar en un augment desmesurat de la sobirania feudal.

Jaume I no va tolerar, en efecte, que cap posició castrense d'importància quedés a les mans dels aragonesos, ni va avenir-se a donar-los en feu ciutats i viles pròximes a la costa, de camp reditici o amb potencialitats d'una altra mena. Quan Blasco d'Alagó s'apodera de Morella, el rei no tarda a exigir-li que la lliuri a la Corona, i ho fa amb un gest personal d'energia autoritària. D'altres vegades el monarca ha de valer-se de l'astúcia, i aconsegueix la rendició de musulmans a la seva mateixa persona, d'amagat dels seus cavallers. El rei conta en la seva *Crònica* les gestions que realitzà per obtenir la capitulació de la capital: en comunicar-ne l'èxit als nobles aragonesos que l'acompanyaven en el setge —«per tal que ells se n'alegrassin, que València era nostra»—, els aristòcrates «perderon les colors, així com si hom los hagués ferits endret del cor», i «no hu lloaren ni hu graïren a Déu, ni hu tengren per bo». Els aragonesos havien de considerar-se'n estafats. Jaume I els escamotejava —i reiteradament— els

millors fragments de la victòria. L'antagonisme entre el rei i els senyors feudals esdevenia així, i d'una manera indirecta, un coeficient d'indiscutible envergadura en l'articulació social del País Valencià del segle XIII.

La política dirigida a enervar les aspiracions dels nobles aragonesos fou hàbil. Potser Jaume I no va poder evitar d'atribuir-los dominis a les parts interiors del Nord, frontereres amb Aragó: en aquella zona s'instauren els grans feus, efectivament. Això es produïa, però, durant la primera etapa de la Conquesta. A mesura que les hosts cristianes avancen cap al Sud, el rei fa menys concessions senyoriales. Incorporada la capital a la Corona, la gran jugada del monarca fou de convertir els nous territoris en «regne» independent d'Aragó. Dins la vaguetat institucional pròpia de l'època, les conquestes anteriors havien quedat sense vinculació exacta: els aragonesos esperaven, i podien esperar, de veure-les unides a llur regne. Una vegada València guanyada, Jaume I començà a proveir d'esquelet jurídic el «regne» naixent. En 1240 dotava la ciutat amb unes lleis privatives, que haurien d'estendre's a tot el nou Estat. En 1247 ja es batia moneda valenciana. El «regne» prenia, de mica en mica, una cohesió ben travada, i era inútil de seguir confiant a incloure'l dins les fronteres aragoneses. La colonització posterior complementaria la maquinació antisenyorial —diguem-ne antiaragonesa. Jaume I i els seus successors van procurar que els corrents immigratoris repobladors partissin del Principat. Això era una tàctica conscient.

La monarquia s'esforçà per crear a la zona no infeudada una societat estable i pròspera. A les comarques rurals que foren evacuades pels moros, la terra, dividida en petites parcel·les, fou distribuïda entre propietaris lliures. Menestrals, «artistes» i burgesos emprenedors foren cridats i arrelats a la capital i a les viles reials: ells formaren la llenca —per a entendre'ns— «burgesa» del país. La majoria d'aquests repobladors, urbans i agraris, era, ja queda dit, catalana. Els aragonesos que en un principi s'hi agregaren —baix poble, procedent de Terol i de l'«Extremadura», aviat van compenetrar-s'hi. Els dos grups «nacionals» tenien, doncs, un substrat molt diferent d'estructura social. Les tensions ulteriors —algunes— es condensaran en aquella doble i incompatible coagulació: l'aristocràcia feudal de l'interior s'oposarà [44] a la burgesia de la costa, i la pugna, a una distància de segles, ha de semblar-nos entaulada entre l'ingredient aragonès i el català. Quan, més tard, apareix una aristocràcia ja pròpiament «valenciana» —i també més o menys feudal—, encara el grup nobiliari aragonès s'obstina en el seu reducte dessolidaritzat. El problema del «fur d'Aragó» en serà el cavall de batalla.

Solament que la disputa no sempre va quedar definida en termes d'igualtat. Els nobles aragonesos amb dominis valencians acostumaren a obrar com a aragonesos, i tenien darrera d'ells l'assistència infal·lible d'Aragó. Darrera la burgesia del litoral, per contra, no hi havia el Principat. Els senyors feudals no dubtaren mai a utilitzar el concurs de forces estranyes al regne —aragonesos, connacionals seus, però també castellans—, en les lluites contra la ciutat de València i allò que ella representava. La situació fronterera dels seus territoris ho permetia i afavoria. Ho veiem durant la primera guerra de la Unió, i el fet es repeteix sovint. La ingerència aragonesa en la política valenciana del XIII al XV té aquesta explicació —i aquest signe feudal. És una reminiscència del frau de Jaume I: els aristòcrates no es resignaren a renunciar. Si no abrigaven cap esperança de recuperar la totalitat del País Valencià i de repartir-se'l en *honores*, com s'havien proposat amb la Conquesta, almenys van servir-se d'aquest «dret» inicial per a justificar llurs accions expansionistes contra el sector burgès.

Lleis per a la ciutat

Amb el Codi de 1240 Jaume I proporcionava a València una legislació particular, diríem «municipal», però alhora donava la norma del que volia que fos, en la seva orientació constitucional, la totalitat del regne. El Codi tenia un caràcter romanitzant ben insistit, i això ha estat interpretat com una decisió proburgesa. Cal reconèixer que ho era. La nova llei alçava una barrera defensiva, [45] perfectament intencionada, contra la pressió senyorial, i tendia a regular amb les màximes condicions favorables la vida d'una comunitat industriosa i mercantil. Si no el mateix Codi, els Furs que el van completar i continuar acabaven per aconseguir-ho. L'administració ciutadana passava a ésser patrimoni de la classe dels «ciudadans honrats», i encara que al final hi hagué d'ésser admesa una certa intervenció de la noblesa urbana, els feudals prepotents n'eren exclosos. Les mateixes classes inferiors, a través de les parròquies i dels gremis, participaven en el Consell, espècie d'assemblea consultiva. I si Jaume I ja disposava que l'aclariment dels dubtes que poguessin sorgir en l'aplicació dels Furs quedava atribuïda als «homes bons» de la ciutat, Pere el Gran va concedir a les autoritats municipals un veritable *ius statuendi*. En certa manera podem dir que els Justícies i Jurats de València —les magistratures de la ciutat— dictaven dret. Els reis construïen així un marc jurídic folgat i elàstic, i el deixaven com un ressort de progrés i de vida autònoma a l'arbitri de la burgesia. Es tractava d'assegurar els fonaments d'una ciutat lliure.

Però no solament d'una ciutat lliure. La llei de la ciutat capital era destinada a estendre's a tot el País Valencià: el romanisme que la inspirava induïa a «territorialitzar-la», a implantar-la com a règim unitari del regne. Abans del 1240, castells, viles i llocs havien estat poblats a tenor dels furs més diversos —catalans, aragonesos, castellans. El Fur de València s'hi introduïa com un principi d'unificació legislativa. La qual cosa, naturalment, no podia ésser ben vista per l'aristocràcia feudal. Els grans senyors no van voler «consentir en aquel fuero, por que la Conquista», deien, «era d'Aragón e devia ser poblada a fuero d'Aragón». La pretensió d'annexionar el País Valencià al regne aragonès era, en aquell moment, aguda i suspicax: les intencions de Jaume I anaven fent-se inequívokes. De més a més, el Fur de València, en la mesura que regulava les institucions feudals, no concedia tantes facultats ni tan omnímodes als nobles territorials com els en concedia el Fur d'Aragó. Al [46] capdavant, els senyors aragonesos potser no haurien donat tanta importància a l'aparició d'un nou fur —un més entre tants—, si no hagués estat francament restrictiu per a llur classe.

A les Corts de Saragossa, de 1264, els aragonesos acorralaven Jaume I amb llur petició descarada. Reclamaven la divisió del País Valencià en senyoriis, que haurien de repartir-se entre ells, i reclamaven al mateix temps la vigència única del Fur d'Aragó. El rei els ho va denegar. La Conquista no havia estat un afer exclusiu dels aragonesos, argumentava: les comarques valencianes havien de constituir-se en regne a part, i per tant necessitaven un fur propi. No hi ha dubte que allò que interessava el monarca no era tant la independència del nou regne com frenar i coartar l'extensió del feudalisme, i concretament de l'agressiu feudalisme aragonès. Això no obstant, Jaume I va accedir, en aquelles Corts, a respectar el Fur d'Aragó als llocs del regne de València on estigués en vigor: no podia fer menys. Els senyors aragonesos obtenien la confirmació de llurs privilegis al País Valencià. Era un obstacle que hom creava a la territorialització del Fur de València. Era, també, l'excusa sempre oportuna que aquells podrien esgrimir, en temps posteriors, contra la seguretat del litoral burgès.

Cal dir que, després de promulgar el Codi de València, els reis no foren massa tenaços en la seva aplicació a les noves poblacions. Generalment, sí: era concedit a les viles reials, i fins i tot a alguns nous territoris senyorials que es creaven, amb una certa parsimònia, a les comarques més meridionals. Tanmateix, les excepcions eren

abundants. Continuaven atorgant-se cartes-pobles a furs no valencians. La varietat de legislacions era caòtica i absurda. De seguida indicaré els episodis de la seva liquidació. La ciutat de València, tot i saber-se forta en la seva exuberància cada cop més esplendorosa, temia les atzagaiades d'un *hinterland* feudal, i veia en una ordenació jurídica uniforme del regne la garantia de la seva solidesa. Això havia d'ésser per a ella el millor dels avantatges interns. El patriciat urbà, nucli- [47] pilot de la política valenciana medieval, ho havia de resoldre d'una manera o d'altra. En 1330 es fa un gran pas endavant. Però la qüestió, perdut ja el seu mordent, continua enquistada en la vida del país. És un germen més d'heterogeneïtat, que se suma als altres en el període constitutiu de la nostra societat. En tot cas, va suposar-hi un destorb provisional: una altra causa de retard en la consecució de la maduresa social a què hom aspirava.

La resistència feudal

La resposta de Jaume I a les Corts aragoneses de 1264 no fou inapel·lable. Els senyors feudals van esperar un moment més oportú per a tornar a incidir en llurs demandes. El regne de València estava ja terminantment definit i constituït, però ells seguien considerant-se aragonesos, i consideraven aragoneses llurs terres del País Valencià. És a les Corts d'Osca de 1284 que presenten llurs queixes a Pere el Gran, i encara en el regnat de Pere el Cerimoniós, ben entrat el *xiv*, Pedró de Xèrica i d'altres aristòcrates aragonesos de dominis valencians es negaran a acudir a les Corts de València pel fet d'estimar que el Fur d'Aragó, de què gaudeixen, els obliga a l'altre regne. Les pretensions aragoneses aprofitaran la debilitat dels monarques per a renovar-se amb una especial acuitat. Ho veiem en temps de Pere el Gran. La «Unió» aragonesa compta amb l'adhesió dels senyors feudals valencians —el d'Alcalatén, Ximèn d'Urrea; el de Bunyol, Fernández d'Híjar; el de Xèrica, Pedro—, i els «unionistes» d'Aragó fan pròpia la il·lusió irredentista que, d'ençà de la Conquesta, els nobles d'aquell regne alimentaven sobre el País Valencià. No podem aturar-nos en els incidents d'aquest debat. Forçat per les amenaces d'una invasió francesa, el rei hagué de cedir a algunes exigències dels «unionistes». I els «unionistes» imposaren el nomenament d'un Justícia General del Regne, a l'estil aragonès —càrrec inexistent en els Furs [48] de València—, el qual, de més a més, havia de recaure en un natiu del regne d'Aragó.

Les concessions de Pere el Gran no van tenir cap efecte pràctic. Però dos anys després, en 1286, la pressió fou més intensa. Alfons el Liberal, que havia succeït a Pere el Gran, no estava en condicions d'imposar-se a la revolta feudal. Els aragonesos —la «Unió» encara— obtenen d'ell l'extensió del Fur d'Aragó al territori valencià. Era una determinació vexatòria que els valencians no podien acceptar. Malgrat tot, els aragonesos estaven disposats a fer-la efectiva per la força. I van començar la invasió del País Valencià en gener de 1287 des de Terol. Arribaren fins a Morvedre —Sagunt—, on van aturar-se perquè el rei volia mitjançar-hi. La guerra —modesta, però guerra— entre els escamots feudals i els de la burgesia de la capital va tenir encara una continuació. La demanda «unionista» d'estendre el Fur d'Aragó al País Valencià seguia essent objecte de negociacions. Alfons el Liberal claudicà. Però l'oposició valenciana exposada rudement amb les armes, havia obert els ulls als aragonesos. Descobrien que existia un «poble» que no estava disposat a deixar-se asservir: un «poble» —i una burgesia. La solució fou de deixar que ciutats i llocs triessin el fur que preferien. Només les localitats infeudades a nobles aragonesos optaren pel Fur d'Aragó: exactament —segons els historiadors— trenta-una.

Potser eren més. La fase següent de la qüestió revela que, en aquella època, la inquietud aristocràtica no quedava limitada al grup feudal aragonès. És tota la noblesa

territorial del País Valencià, incloent-hi la d'ascendència catalana, la que ara tractarà d'aconseguir la confirmació legal de les seves prerrogatives i el seu reconeixement categòric per la burgesia. Alfons el Benigne, en 1329, presidiria la transacció. A les Corts valencianes d'aquell any són alguns senyors els qui, precisament, sol·liciten l'abolició del Fur d'Aragó al regne de València. En realitat, més que no pas l'abolició, el que va produir-s'hi fou la renúncia expressa, per part de diversos nobles, a la legislació aragonesa. El rei, a canvi, els con- [49] cedia una jurisdicció especial —jurisdicció alfonsina, se'n diria—, que, inserida en els Furs de València, reservava als senyors uns poders bastant dilatats: tant, que Zurita arriba a dir que, a partir d'aleshores «*en las disputas sobre la observancia de éste —el Fur de València— o del de Aragón, ya no se trataba sino del nombre del mismo*». No era ben bé això, sens dubte. La jurisdicció alfonsina era molt més restrictiva que la que atorgava el dret feudal aragonès. Però la noblesa valenciana obtenia així una diàfana ratificació dels seus privilegis.

La burgesia ho acceptava. El patriciat urbà, en últim terme, també podia aprofitar-se'n. La jurisdicció alfonsina no era atorgada solament als nobles, sinó àdhuc a tothom que posseís o pobles un lloc de més de quinze cases, ni que fos plebeu o eclesiàstic. Per aquest cantó, doncs, els «ciutadans honrats» del Braç Reial, que transigien a les Corts de 1329, haurien trobat el punt de coincidència amb els aristòcrates: la jurisdicció alfonsina era a llur abast. La noblesa, al mateix temps, s'agenciava una altra ganga política. En aquelles Corts li era assignada una robusta intervenció en el govern municipal. D'aleshores endavant els cavallers podran elegir i ésser elegits en la provisió de càrrecs públics a la ciutat i a les viles reials. Només els de primera categoria —els grans barons feudals— en foren pretèrits. Ara: l'entesa de burgesos i aristòcrates que transparenten els acords del 1329 consolidava la unitat jurídica interna del regne. Era un avanç estimable. La classe senyorial conservava la seva posició dominant a les comarques, i de fet, la preeminència del feudalisme no havia estat sinó mínimament atenuada. Però el país en sortia una mica més «constituït».

Sigui com sigui, encara hi hagué nobles que no van voler desprendre's del Fur d'Aragó, i la querella es prolonga en petits incidents un parell de segles més. En 1399, durant les festes de la coronació de Martí l'Humà a Saragossa, el Justícia d'Aragó va emparar-se dels bagatges dels ambaixadors valencians, instat per un Ladrón de Guevara, vescomte de Xelva, ofès per les restriccions [50] que la ciutat de València li oposava a l'aplicació del Fur aragonès en el seu domini. El rei va fer-hi de conciliador. No fou l'única vegada que Martí I reprendria el problema. En 1403 havia de declarar literalment que l'autoritat del Justícia d'Aragó no podia estendre's al País Valencià: senyal que la ingerència d'aquell magistrat seguia essent, si més no, possible. En 1417, els senyors de Xiva, Castelmontan, Argelita, Altura, i d'altres, demanen a les Corts valencianes que els sigui respectat el Fur d'Aragó. Cent anys després —1519— són les Corts aragoneses que reclamen el dret del Justícia de llur país a conèixer en recurs les causes promogudes en terres valencianes sotmeses a Fur d'Aragó... La disputa havia perdut la fogositat dels començos, però no havia estat resolta. Felip IV, a les Corts de 1626, tornarà a advertir els aragonesos que al País Valencià no regeix més llei que la de la capital.

Aquest tripijoc tan dilatat, que més d'un cop abocava a friccions violentes, i que els historiadors encara no han dilucidat en totes les seves ramificacions, seria una bona pista per a estudiar els afrontaments de classe en la nostra Edat mitjana. No és insòlit, sinó tot al contrari, que, quan els nobles aragonesos reclamen en Corts valencianes la conservació de llur fur, siguin els altres aristòcrates del Braç Militar, no aragonesos i ja acomodats al Fur de València, els qui els facin costat i defensin llurs demandes. I, simètricament, pobles de nissaga aragonesa —Sogorb i Xèrica, verbigràcia, en temps de Joan II— es revoltent contra llurs senyors i aspiren a viure sota el Dret de la capital. Aquella solidaritat «supranacional» i aquesta ruptura «intranacional» són indicis ben

respectables. Tot això, de més a més, hauria d'ésser revisat en un context més ampli: en relació amb d'altres dissensions de tipus classista, com les bandositats nobiliàries i la competició pel poder municipal a València, i també amb esdeveniments d'aparença més dissimil, com l'alçament popular contra Pere el Cerimoniós i la guerra civil dinàstica que girà entorn de Casp. [51] L'oposició entre l'aristocràcia i la burgesia aclarirà moltes coses.

València, «ciutat hanseàtica»

Ha estat dit que la ciutat va crear el regne. L'afirmació no és, en essència, massa exagerada. Si de cas, podríem corregir-la dient que, als efectes més decisius, València «era» el regne. A tot arreu, i sempre, les capitals han estat capdavanteres i protagonistes del país. Entre nosaltres, el paper de la ciutat fou, durant segles, molt més que hegemònic: era, en la pràctica, l'única força viva com a col·lectivitat. Tot el que no era ella pot ésser qualificat de contrapès privat o secundari. Quan els vells documents usen amb una constància sacramental la fórmula «ciutat i regne de València» per a designar l'entitat política del País Valencià, no ho fan sense motiu: reflecteixen l'aclaparadora supremacia de la capital. Caldrà esperar el segle XVIII perquè les altres ciutats i les comarques entrin de manera puixant en la dinàmica històrica de la comunitat. I en escriure això no oblidem que ciutats com Xàtiva i Morella, Morvedre i Sant Mateu, Gandia i Dénia, compareixen amb una freqüència eloqüent en els annals de la nostra Edat mitjana; ni que un fet de tanta importància com la guerra de les Germanies té escenaris i actors d'un cap a l'altre del país. Però la capital, València, és el suport agent i definit, únic, socialment i econòmicament, de l'antic regne.

La ciutat havia estat proveïda per Jaume I, més enllà de les seves muralles, d'una «contribució i jurisdicció» relativament extensa. Era un espai agrari, ric, molí. poblat. Després, a canvi de préstecs o de donatius, els reis l'eixamplarien una mica més, incorporant-hi noves localitats. En el seu centre. València no tardà a convertir-se en un nucli urbà voluminós i despert. Els seus setanta mil habitants del final del XV la col·loquen entre les ciutats més populoses de l'Europa del moment. L'armadura material que aguantava aquella concentració era [52] ferma i massissa: el tràfic mercantil, la densa indústria artesana, la reraguarda agrícola. No ha d'estranyar-nos, doncs, que els seus ciutadans —«ciutadans honrats», de més a més: l'oligarquia urbana, la burgesia incipient— fossin ambiciosos des de llur perspectiva esplendorosa. Van arribar a reclamar per a València la meitat dels vots que en Corts corresponien al Braç Reial. No la meitat dels vots, però sí cinc en van obtenir, quan les altres ciutats i viles reials només n'aconseguien un cada una. Ben mirat, la proporció no era justa. València era la meitat del regne: era ben sovint, ella sola, tot el regne —ja ho he dit. Les pàgines ditiràmiques de fra Francesc Eiximenis en la dedicatòria als Jurats de la capital del *Regiment de la Cosa Pública* són un eco d'aquella situació confiada i autosatisfeta.

Però hi havia, i ben a Ja vora, la barrera senyorial. Si els monarques procuraren de salvar per a la Corona les millors porcions del regne, no per això havien deixat de concedir dominis a l'aristocràcia, ací i allà, que constituïen per a la ciutat un rerapaís hostil o inhibit. València havia de xocar-hi: un xoc classista, insisteixo —burgesia contra noblesa—, el qual, per pures raons geogràfiques, esdevenia un impediment difícil per a les conveniències i per a la seguretat de la capital. Tot l'interès dels Jurats per instaurar el Fur valencià com a llei única del regne s'adreçava a ampliar el radi de la seva influència i, per tant, a guanyar-se reforços i assentiments. València no disposava, com Barcelona, d'una institució com et «carreratge», que convertís en «carrers» seus pobles i viles, per llunyans que fossin. Només l'adhesió de les ciutats i viles reials podia

comptar-hi. No era poca cosa dins l'escala del regne. Era ben poca cosa, alhora, en la mesura de les necessitats de València, sobretot quan, en el Quatre-cents, li pertocarà d'heretar l'alta prelatió rectora, que Barcelona ja no podia ocupar dins la Corona d'Aragó.

Un historiador local del segle passat, Joan B. Perales, va trobar-hi la fórmula afortunada: més que no pas la capital d'un regne, la València medieval semblava «una [53] *ciudad hanseática*». El «*dogal del feudalismo*» —són les seves paraules— l'obligava a resignar-se a les pròpies forces exclusives. «*Dedicada a la industria y al comercio*», no fa la impressió d'una capitania política: és un empori, i prou. Ni tan sols no admet un paral·lel amb les ciutats italianes —principats i repúbliques urbans—, que encara tenen un modest *hinterland* seu. La referència a la Hansa no és mal escollida. Amb tota la inexactitud que pugui comportar, és gràfica i oportuna. La València de l'època foral s'acostuma a prescindir d'una bona fracció del seu regne. És un hàbit que la ciutat —els seus homes— arrossegaran quan ja l'equació social serà tota una altra. Un tret que els valencians de les comarques —de totes— han pogut fer, modernament, als valencians de la capital, és aquest: que la capital no és ben bé «capital», és a dir: cap d'un cos. València, avui mateix, es desentén de la seva dignitat de «capitania». No hi ha entre ella i la resta del país aquella mena d'osmosi moral —sí material— que la sostindria en el rang que li correspon. València, «hanseàtica», a l'Edat mitjana, era, en ella mateixa, cap i cos. No ha sabut rectificar-se aquesta desviació, després. El defecte actual té una causa ben distant.

Les altres ciutats i viles reials no eren, potser, totes plegades, una potència equiparable a la de la capital. Però amb ella formaven el patrimoni del rei, compartien el Fur, i es governaven per sistemes semblants. Per això València va fer sempre tot el que va poder a fi d'aconseguir la conversió de territoris senyorials en dominis de la Corona. No estenia així el seu «terme» privatiu, però almenys adquiria uns aliats naturals contra la pressió aristocràtica. I encara més: la capital hagué de vigilar que aquelles zones lliures no fossin enfeudades d'una manera o altra. No tots els monarques foren massa zelosos en la conservació de les possessions de la Corona. De vegades per venda, de vegades per donació, alguns d'ells van desprendre's de certes jurisdiccions, amb la qual cosa minvaven llur patrimoni particular, però també afavorien la prosperitat del feudalisme i, de [54] retop, l'embarassadora situació de la capital. Sovint, els súbdits burgesos demanen garanties al rei, que no alienarà cap lloc ni castell, o si més no, determinats llocs ni castells. Calia evitar que el «dogal» fos més estret. D'altra banda, si els dominis de la Corona disminuïen, ciutats i viles reials veien augmentar inexorablement llurs obligacions tributàries envers el rei. Al capdavall, elles eren les que fonamentalment el mantenien.

Un episodi famós centra espectacularment aquesta tibantor política: el relaten Pere el Cerimoniós en la seva *Crònica* i Eiximenis en el *Crestià*. Alfons el Benigne era un d'aquells reis inclinats a les donacions feudals. La seva segona muller, Elionor de Castella, l'hi instigava: volia dotar els fills del seu matrimoni amb uns senyorius amplis i opulents, que els compensessin de no arribar al tron. El País Valencià fou triat per a la depredació. Una gran part dels dominis reials en el regne foren concedits en feu als infants Ferran i Joan: Alacant, Elda i Novelda, Oriola i Guardamar, i encara Xàtiva, Morella, Alzira, Borriana i Castelló. Allò era tant com suprimir de fet l'existència política del regne —a part el fet d'ésser una veritable castració del poder monàrquic, perquè molts de «los predits llocs són claus de tots nostres realms», i ara passarien a mans feudals. La ciutat va oposar-s'hi. Ho va fer amb un gest irritat i desafiador. Un dels seus patricis, Guillem de Vinatea, «hom esforçat», va portar al rei l'ambaixada comminatòria: els magistrats de València estaven disposats a morir abans que consentir aquelles donacions, i si morien, la represàlia del poble no estalviaria més vides que les

dels sobirans. «Ah, reina! Açò volíets vós oir?», diu que digué Alfons el Benigne a la seva esposa. Elionor va contestar-li entre els plors de la ira: «*Señor, no lo consentiría el rey don Alfonso de Castilla, hermano nuestro, que no los degollase a todos.*» I el Benigne pronuncià aleshores aquella amable declaració, que tan afalagava els nostres patriotes romàntics: «Reina, reina! El nostre poble és franc, e no és així subjugat com és lo poble de Castella; [55] car ells tenen a Nós com a senyor, e Nós a ells com a bons vassalls e companyons.»

Les donacions foren revocades. L'incident revela com era de precària la situació de València i els riscos que cenyien l'estabilitat del regne. Un feudalisme castellà com el que pretenia d'instaurar la reina Elionor —perquè es tractava també d'una intromissió castellana— hauria vingut a agreujar l'estrangulació de la capital, ja obsedida pels aristòcrates aragonesos i pels vernacles. El seu «hanseatisme» no en sortia alterat.

Una esplendor minada

Potser cal datar en el regnat de Pere el Cerimoniós el començ de la millor esplendor valenciana. Sufocada la revolta popular de la segona «Unió», i resolta la guerra amb Pere I de Castella, que tant va gravitar sobre el País Valencià, s'obre un llarg període de tranquil·litat, el qual tindrà fecundes proporcions en l'ordre econòmic. Els moros estan quiets. Els nobles fan bàndols i es barallen, però sense conseqüències greus ni prolongades. Les mateixes alteracions esclatades durant l'Interregne de 1410-1412 no van obstruir sinó molt parcialment aquella vigorosa embranzida. Les grans peces monumentals que encara avui il·lustren els carrers de la vella València —les Torres dels Serrans, la Llotja dels Mercaders, Sant Domènec— foren edificades al redós d'aquest període de fortuna. Quan es produeix, en el xv, una forta depressió econòmica en tot el món mediterrani, València és una de les poques ciutats que eludeixen la crisi. La paralització del comerç amb l'Orient també l'afecta, sens dubte, però algunes exportacions favorables —arròs, sucre— l'ajuden a salvar-se. Les relacions comercials amb Itàlia són assídues. Mercaders de tot arreu —alemanys, italians, francesos— vénen a radicar-hi llurs negocis. Hamilton ha destacat, encara, el fet de la solidesa de la moneda local, que escapa a les repetides devaluacions, tan freqüents en altres llocs.

[56]

Un altre factor s'hi ajustava, però: les guerres civils del Principat, que, de manera indirecta, en somoure la tradicional primacia de Barcelona dins la Corona catalano-aragonesa, empenyien València a assumir-ne la successió. Els Trastàmara —entronitzats a Casp, segons el tòpic, per la prestidigitació d'un valencià, sant Vicent Ferrer— ho haurien corroborat amb llurs predileccions. En realitat, les «predileccions» dels Trastàmara per València amb prou feines es limiten a Alfons el Magnànim, l'únic que s'hi va sentir lleument vinculat i que, tot i això, practicà el més persistent dels absentismes. Al cap i a la fi, la dinastia de Casp no tenia motius particulars d'agraïment respecte als valencians: en la decisió que li donava l'herència de la Monarquia, potser va tenir-hi una part influent el dominic Ferrer, testaferró del Papa Luna, però també —i sobretot— van pesar-hi els oligarques d'Aragó, i els burgesos de Barcelona tant com els de València. No és pas pels Trastàmara que el País Valencià passava a detenir una mena de supremacia dins llurs Estats. València venia a ocupar la vacant que deixava Barcelona per raons més profundes que una preferència reial. El Principat esdevenia un país revolt, i això ens beneficiava.

Una mirada superficial fa creure que la València del xv estava a l'altura de les circumstàncies. Les assistències pecuniàries als monarques, poc regatejades, en algun moment generoses, revelarien un conformisme interessat en les empreses militars dels

Trastàmara. Noms de valencians, i alguns de ben importants, abunden en les petites glòries i els petits desastres de les campanyes d'Itàlia. El pont mercantil entre l'una banda i l'altra del Mediterrani occidental té així mateix una aparença brillant i efectiva. La literatura catalana produïa aleshores a València la gentil brotada d'un pre-Renaixement esperançador: Jordi de Sant Jordi, Ausiàs March, Jaume Roig, Joanot Martorell, Roís de Corella. La ciutat capital s'obria als viatgers amb una magnificència ostentosa, llibertina, no sempre refinada, però d'una jovialitat que només podia originar-se en la convicció d'una [57] gran fermesa social. «*In tutta Catalogna non è più lasciva ed amorosa città*», diria una mica més tard el Bandello. L'espessa tribu dels Borge, caiguda amb un genial apetit sobre la Roma pontificia seria un signe més, encara, d'un expansionisme valencià d'extraordinària envergadura.

Basten uns pocs instants de reflexió per a descobrir, sota aquesta crosta luxosa, una realitat prou menys saludable. Hi ha l'esplendor, és clar: però és una esplendor minada, o sense arrels. Les bases sobre les quals descansa són frèvols i incompletes. El lector que m'hagi seguit podrà identificar-les tot d'una. Pensem-ne dues. D'una banda, la població: no massa densa i, de més a més, inconnexa. El fons musulmà del país continua quasi intacte, i els cristians hi són aquella «superestructura urbana dirigent» de què parlàvem, i només això. Una superestructura ben migrada. D'altra banda, el cercle feudal desarmava València o li retallava les possibilitats d'acció. Les responsabilitats polítiques requeien sobre la capital, i la capital, sola, no podia fer miracles. La mateixa configuració del regne —una llesca de litoral estreta i allargassada, sense gaire protecció a l'esquena— eliminava ja, en principi, qualsevol il·lusió optimista. Era una plataforma molt mediocre. Si els dispositius territorials del Principat, més grans, no havien estat suficients per a auspiciar una política exterior potent, pitjor havia d'ésser el cas del País Valencià. La societat valenciana tenia aquestes imperfeccions de natura, i en restava mediatitzada.

La presumpta «hegemonia» valenciana del xv és, comptat i debatut, un miratge, o, si voleu, una mera crispació epidèrmica. Els reis no podien confiar-hi massa —de fet, no van confiar-hi—, i els mateixos valencians no deixaven d'adonar-se'n. L'actitud davant les especulacions bèl·liques d'Alfons el Magnànim a Itàlia era reticent i desganada. Ho havia estat també davant l'aventura siciliana de Martí l'Humà. Tot allò tenia un costat temptador: mariners i homes d'armes hi troben feina, i els mercaders, una opció més per a llurs càlculs.

[58]

Però el regne se sabia impotent, o curt de talla, per a l'oportunitat que hom li brindava. Quan els reis marxen als territoris ultramarins, els valencians en reclamaran la tornada. No sols no veuen amb bons ulls l'allunyament del monarca, sinó que fins i tot en sospiten la inutilitat: una sospita que neix del propi sentiment d'incapacitat per a aprofitar-se'n. «No resta sinó que rompats en un colp e tallets les cordes de totes les il·lusions itàliques, subtilment e no sens gran astúcia cordellades», escriuen els Jurats de València al Magnànim en 1423, «e no esperets, Senyor, a deslligar-les, car nuus cecs tenen e insolubles, los quals jamés no veuriets acabats de deslligar». Amb aquesta prudència mai ni enlloc no ha prosperat cap imperialisme. Però els valencians no podien reaccionar d'una altra manera.

[59]

III. Unes disputes estèrils

Tensions medievals

La intenció de Jaume I no admetia dubtes. El Conquistador va voler dipositar el govern de la ciutat i de les viles reials a les mans d'una sola classe: la dels «ciudadans honrats», gent que vivia de les seves rendes o que almenys no exercia ofici vil o mecànic. D'una manera vaga, podem dir-ne «burgesia». Els «ciudadans honrats» no eren, però, els únics que mereixien d'ésser anomenats «burgesos»: també, i potser amb més de raó, ho haurien d'ésser alguns «artistes» —notaris, mercaders, juristes, etc.—, que encarnaven, en molts aspectes, plenament, les virtuts d'empresa i d'agilitat social atribuïbles al moment inicial de l'ascensió burgesa. La divisòria entre els uns i les altres no sempre és clara. Per als nostres efectes, amb vista a considerar les línies generals del desenvolupament de l'Edat mitjana, no serà cap abús terminològic si els qualifiquem tots de «burgesos». Tanmateix, les magistratures municipals no eren a l'abast sinó dels «ciudadans honrats». Només durant el curt parèntesi revolucionari de les Germanies els «artistes» arribaran a disposar d'un càrrec de Jurat. Cal pensar que la discriminació dictada per Jaume I responia a la situació de fet creada arran de la Conquesta: els primers «burgesos» pobladors de la ciutat van convertir-se en «ciudadans honrats». A ells quedava assignat el regiment de la cosa pública, tant a València com a les viles reials. Les classes superiors i inferiors a la dels «ciudadans honrats» n'eren excloses, de moment.

Pere el Gran, en 1278, va proveir que, als quatre Jurats que fins aleshores administraven la capital, se n'afegissin dos més. Aquests Jurats de nova creació serien elegits entre els «ciudadans» de la «mà menor», que [60] així s'incorporaria a les magistratures municipals: els altres quatre seguirien essent elegits entre els «ciudadans» de les «mans» «major» i «mitjana». Sembla que aquesta disposició mai no fou complerta, i fou expressament derogada per les Corts del 1283. Tampoc no va quallar a València, de manera neta, la classificació de «ciudadans» en «mans», normal en altres llocs. Ací, «ciudadà» era una designació de classe. «Artistes» i menestrals —la «mà menor»—, postergats, covaren llurs reivindicacions polítiques, i temps a venir, en sentir-se socialment més forts, van formular-les amb les més diverses formes de pressió. Molts avalots populars de la València medieval tenien, de segur, aquest origen subterrani, estimulat per qualsevol circumstància. Sobrequés ho insinua també respecte als motins de 1348: la «Unió» aragonesa, ara agressora de Pere el Cerimoniós, aconseguia una sorprenent i absurda adhesió per part del baix poble de València, i potser això era degut al descontentament d'aquesta classe per trobar-se eliminada del govern municipal. Els agermanats de 1520 exhumaran el privilegi de 1278 per donar un aire «legal» a llurs exigències.

També els nobles van atacar ben d'hora el monopoli que els «ciudadans» tenien sobre els càrrecs de la ciutat. En 1270 Jaume I ordenava que en la terna proposada per a l'elecció de Justícia, en un principi integrada només per «ciudadans», hi hagi «un cavaller e que l'elegen los cavallers». Aquesta innovació no va prevaler. La lluita que la ciutat empenia contra els senyors feudals justificava la desconfiança dels «ciudadans» envers tot l'estament aristocràtic. Tanmateix, molts nobles —de la petita i de la mitjana noblesa— s'aveïnaven a València, i no deixarien de representar-hi una força a tenir en compte. La solució que en 1329 hom donava —o intentava de donar— al problema del

Fur de València, portà involucrada la de la pretensió nobiliària de prendre part en el govern de la capital. Fou acordat aleshores que, en el regiment de València, hi hauria dos Justícies —civil i criminal—, un dels quals seria cavaller, i l'altre, «ciu- [61] tadà»; als quatre Jurats «ciudadans», van unir-se'n dos més, de cavallers; i la funció de Mostassa seria exercida per torn anual entre «ciudadans» i cavallers. Això era un triomf de la noblesa, en bona part. El patriciat urbà s'hi avingué, sens dubte perquè la concessió anava lligada a l'altre avantatge. Els «ciudadans» podien pensar, encara, que retenien la posició majoritària.

Sota aquest plantejament legal, bastant precís, el joc dels interessos tenia uns contorns molt borrosos. Les «classes» no eren impermeables. La porositat de la dels «ciudadans honrats» resultava prou marcada. Els mercaders i la gent de professió liberal hi tenen vinculacions ben estretes. D'altra banda, certs privilegis dels reis acostaven «ciudadans» i fins i tot plebeus a les conveniències de la noblesa. Recordem que la «jurisdicció alfonsina» podia ésser exercida per qualsevol persona, no necessàriament noble, que posseís un lloc de quinze cases. Pere el Cerimoniós, en 1363, autoritzava que «cascun ciudadà e veí de la ciutat» pogués comprar i tenir castells i poblacions «a semblant d'hom de paratge». Les afinitats que aquestes disposicions podien establir entre cavallers i potentats del diner són presumibles. La mateixa opulència general feia que les classes laborioses —aquells «burgesos» no catalogats com a «ciudadans honrats», i la classe mitjana d'oficis mecànics— tendissin als dispendis sumptuaris. Vestien i celebraven festes amb una fastuositat tal, que l'alta administració de la ciutat ho trobava escandalós: allò, el fast de les classes desqualificades, induïa al confusionisme social. D'aquí que els Jurats —«ciudadans honrats» i nobles— dictessin reglaments severíssims, prohibint el luxe a qui no fos d'estament elevat. «Per demostrar la diferència de les persones, puis la divinal Providència ha feta aquella en lo cel e en la terra, e per profit de la cosa pública», una disposició del 1385 mana que ningú no gosi portar determinada indumentària pomposa, «si doncs no és noble o cavaller, o hom de paratge, o ciudadà honrat». Calia que «la diferència de les persones» tingués aquest reflex exterior imposat. No podem dubtar que el [62] «profit de la cosa pública» exigís una reducció de despeses supèrflues. Però el sentit classista del veto és ben clar. La qual cosa volia dir que, en certs aspectes, la frontera de classe s'esfumava pel costat de la «mà menor».

De tota manera, les tensions de grup es destaquen enmig d'aquesta barrejadissa tèrbola. Els nobles eren nobles, els «ciudadans honrats», «ciudadans honrats», i els altres, una tercera i vaga aglomeració. Les dissensions entre els estaments eren, sovint, actives: pugna entre classe i classe. D'altres vegades prenen un altre camí. Les bandositats aristocràtiques, endèmiques a la València medieval, s'expliquen per aquest costat. Les picabaralles entre nobles, plets de famílies rivals o de simple substància econòmica, havien d'ésser sotmeses a la jurisdicció ordinària, és a dir, a un jutge «burgès»: l'orgull de casta no tolerava aquesta submissió, i els interessats preferien de ventilar la discòrdia amb les armes, en modestes guerres civils. Els bàndols tindrien potser, d'altres pulsions. La pau exterior, en alguns períodes, deixava ociosos els cavallers, i allò —la brega de clans— era un exutori alliberador. També podem atribuir a alguns d'aquells antagonismes una dimensió política més seriosa: Centelles i Vilaraguts, per exemple, canalitzen, al principi del xv, i respectivament, la tendència feudal i filoaragonesa i la popular i filocatalana. Però el pretext més creïble és aquella negativa aristocràtica a acceptar un veredict «burgès» —una superioritat «burgesa»— per a les seves divergències intestines.

Durant dos segles i mig llargs els «ciudadans honrats» van poder aguantar-se, segurs, en la direcció de la ciutat i, per consegüent, del regne. Ells presideixen, ordenen i estimulen l'etapa més complexa i alhora més lluïda de la història de València. La intervenció dels nobles en el govern municipal, tal com venia regulada pels Furs, no fou

un inconvenient insuperable per a llur acció. El Consell, cos consultiu de base popular, sostenia el patriciat enfront de l'aristocràcia. Davant el «poble menut», i dels [63] mateixos «burgesos» que no tenien accés a les magistratures, els «ciutadans honrats» tampoc no vacil·laven a buscar l'aliança amb els nobles. Les bullangues populars solien ésser reprimides pels edils amb la col·laboració sempre amatent dels cavallers. Amb aquesta mena d'equilibris i de confabulacions, els «ciutadans» van anar fent, i no podem dir pas que la cosa els sortís malament. En el regnat de Ferran el Catòlic, però, la seva situació comença a flaquejar. Els esquemes institucionals foren ultrapassats i vulnerats més d'una vegada. Eren ja les vigílies de la Germania. Al llindar del *xvi* el patriciat ha d'acabar-se amb el doble embat de classe, que posava en perill el seu regular usdefruit del poder: el dels nobles, cada cop més agosarats, i el de les capes inferiors, en una fase d'excitació agressiva.

Al principi del *xvi*, en efecte, les tensions socials s'endurien en el clos de la ciutat. Tot i que la normalitat econòmica no sofreix —sembla— cap commoció catatròfica, no hem de descartar una certa inquietud en el baix poble, produïda per eventualitats aparatoses. La mancança de blats —una mala collita, un retard en les importacions de grans— ocasionava, de vegades, moviments fugaços de revolta. Així en 1502: bastava un grup de «macips de menestrals», arterament instigat, perquè esclatés l'avalot. Les pluges i la riuada del 1517, les pestes del 1508 i del 1519, s'insertien en un clima d'histèria col·lectiva, fomentat per les prèdiques de frares demagogs i per la difusió d'estranyes profecies. Els nobles, per llur compte, accentuaren llur atreviment. El «poble menut» potser sentia més vexatòries aquelles intemperàncies dels cavallers que ferien llurs interessos immediats: ofenses a les dones, espolis, injúries irritants. Els «burgesos» hi veien això, i també la presa de poder que l'aristocràcia intentava per tots els mitjans. Un magnat com el comte d'Oliva, en 1503, havia esdevingut l'amo de la ciutat de València, i dominava els Jurats i els feia actuar al seu gust. Càrrecs que sempre havien estat i eren legalment exclusius del patriciat, ara passaven als cavallers. Els «ciutadans honrats» ja no controlaven la [64] capital amb l'eficàcia d'altres temps. Els «altres» burgesos van voler treure'n partit. I la revolució de 1520 en fou la conseqüència.

Les Germanies

En 1502 Ferran el Catòlic havia autoritzat la formació de milícies gremials a València. Es tractava d'una previsió ponderada i irreprotxable: els pirates barbarescos fustigaven les costes valencianes, i calia plantar-los cara. Ni la Corona ni la ciutat no disposaven de recursos «normals» per a fer-ho, i fou arbitrada aquella solució. Però, donades les circumstàncies, allò equivalia al que, avui, en una crisi radical d'un Estat burgès, seria armar els sindicats: els sindicats revolucionaris, és clar. I els gremis valencians del principi del *xvi* derivaven cap a l'agitació revolucionària: en donar-los les armes, difícilment podia hom evitar, ja, que acudissin a l'acció directa. Uns incidents qualssevol, durant la pesta del 1519, van exacerbar les passions mal contingudes. La tirania del nobles fou denunciada. La connivència dels musulmans del país amb els pirates —connivència real o suposada— donava peu a una altra acusació contra l'aristocràcia: els moros eren vassalls dels cavallers, i ells els protegien. L'odi al moro i l'odi al noble, característics en el «poble menut», s'hi confonien. Naturalment, quan la revolta es converteix en guerra, els nobles utilitzaran llurs moros com a força de xoc contra els agermanats. «Los militars e personas magnades», escriuen els Jurats de València a l'arquebisbe de Tarragona en 1521, «han fet col·ligacions entre ells», «contra la dita ciutat, e format exèrcit contra aquella, unint-se ab los moros del present regne» i

«deliberant venir ab mà forta per a devorar-la». La Germania defineix així el front enemic.

El moviment, però, també tenia el seu petit ideal positiu. Joan Llorenç, un «paraire» —teixidor de llana— que hi feia de mentor, propugnava per a València un [65] règim com el de les ciutats italianes. «No es rebran més drets ni suraran altres lleis que les ben donades, com per la Senyoria de Gènova», deia en una carta. Pere Màrtir d'Anghiera, l'humanista, que visita aleshores la ciutat, s'indigna davant aquell poble, lliurat, diu, «a una nova espècie de desvergonyiment que ells anomenen “llibertat”». Malgrat aquest «republicanisme» de les intencions, els agermanats sempre es manifestaren fidels a la Monarquia, i entre llurs crits rituals no faltava el de «Visca el rei!». Els Tretze —comitè revolucionari: «tretze síndics, a imitació de Venècia», subratlla un contemporani— enviaven ambaixades a Carles V, al qual feien repetides protestes de lleialtat, i l'Emperador va tenir-hi tractes. La Germania fou, estrictament, una guerra civil entre els nobles i el «poble». L'Emperador acabà per decantar-se a favor dels cavallers, però el plantejament només era antioligàrquic. D'altra banda, les pretensions «republicanes» dels agermanats es limitaren, en la pràctica, a aplicar l'oblidat privilegi de Pere el Gran, que concedia a la «mà menor» dues places de Jurats, i alguna altra modificació del mateix tipus. La Germania, en la seva faceta urbana, no té, si ho mirem bé, un gran contingut «social». Els termes en què la qualificà Escolano són vàlids: «*cuando el pueblo desenfrenadamente pugnó por entremezclarse en el gobierno*» de la ciutat. En una mena de «cop d'Estat» municipal, els insurgents van designar llurs dos Jurats —un pels «artistes», l'altre pels menestrals—, van posar un mercader al front de la Taula de Canvis —abans, a més d'un mercader, hi havia un noble i un «ciudadà»—, i nomenaren uns «tinents» d'elecció popular al Justícia Criminal i al Mostassa. Amb això i amb una supressió d'impostos, s'acontentaren. Era una reforma tímida. I, encara, es feia més a costa dels «ciudadans honrats», que no dels cavallers, en el terreny teòric si més no: els dos nous Jurats en desplaçaven dos dels «ciudadans», però subsistien els dos de la noblesa. Decididament, el patriciat estava en plena decadència: tot i no ésser l'adversari declarat, rebia la primera garrotada. És la vio- [66] lència de les venjances allò que, d'alguna manera, tenyirà de ràbia «social» la revolta de la capital. L'animositat projectada sobre els aristòcrates fou només lleugerament sanguinària: va esbravar-se, sobretot, en cremes de palaus i saqueigs no massa exhaustius. Serà en el camp on la Germania prendrà un caire més truculent, i on tindrà una justificació específicament «social»: d'atemptat a les estructures, per dir-ho a la moderna.

En l'alçament gremial es destria, ja a primera vista, una aguda participació «burgesa». Els caps dels avalots i de la guerra —Joan Caro, Guillem Sorolla, Vicent Peris— són reclutats entre els artesans acomodats. Caro, «sucrer», posa al servei de la Germania quantitats de diner molt respectables, que prou denoten les dimensions de la seva fortuna personal. Alguns dels juristes més acreditats de València foren guies i consellers dels agermanats. Un d'aquests juristes, Bartomeu Montfort, a l'hora de la repressió, hagué de pagar dotze mil ducats de multa —i els pagà, i encara li restava un patrimoni considerable—: un altre gran «burgès», doncs. Amb els juristes, s'adheriren a la revolució «molts notaris, e molts mercaders e poticaris». I també gent d'església. Fins i tot va haver-hi «ciudadans honrats» —Ros, Esteve Urgellès— que militaren del costat dels rebels. Cal dir que no tots ells hi actuaren de la mateixa forma. Els capitosts gremials en constituïen l'ala esquerra, implacable, dura. Els altres, sense pecar de conciliadors, eren partidaris de procediments menys feroços, i van mirar d'aconseguir que el moviment no s'esgotés en pura i descordada rauxa. Ells van fer útils les escasses reformes polítiques realitzades, van parlamentar amb el monarca a fi de defensar la

justícia de la revolució, tractaren de salvar-la de l'anarquia. Llur fracàs no minimitza el mèrit dels propòsits i de les gestions que van aportar-hi.

A les zones rurals la revolta tenia pàbulos més profunds. El malestar agrari era tan vell com el regne: ja en 1275 es registren els primers disturbis per la possessió de terres, i moltes pertorbacions medievals, avui [67] encara no gaire estudiades, insignificants potser, tenien la mateixa causa. La Germania les continuava. Hi havia, d'un costat, el ressentiment del pagès envers el senyor feudal. Hi havia, més encara, el ressentiment del pagès cristià envers el pagès moro. Sens dubte, i tot ben sospesat, els moros, reduïts a una servitud gairebé absoluta, eren víctimes d'una explotació més ignominiosa que la que pogués patir el més dissortat dels cristians. L'antagonisme religiós establia entre uns i altres una aversió invencible. Però el pagès cristià, de més a més, veia en el moro un competidor. Home de minifundi, cobejava més terra: la terra que treballava el moro, aquell «estranger». I el moro la treballava en condicions que el pagès cristià no hauria volgut suportar. Els pagesos musulmans tributaven als senyors en una mesura exorbitant. Frugals, acostumats a un nivell de vida més baix, no solament podien resistir tot això, sinó que fins i tot ho superaven amb algun rendiment. El pagès cristià l'enveja. El moro, d'altra banda, per la seva fidelitat al senyor, semblava un còmplice del mateix feudalisme que l'oprimia: el feudalisme avorrit pel cristià lliure.

«*De cristiano no hay de quien fiar en el Reino*», escrivia el virrei Mérito a l'Emperador en 1521. «Tots los crestians del regne foren agermanats», escriu el notari Miquel Garcia, testimoni dels fets. I Garcia afegeix que els cristians de les viles de senyors «eren més agermanats en lo cor que tots los altres». Al camp, allà on hi ha moros hi ha agermanats. Al Maestrat i als Ports de Morella, comarques sense musulmans, la Germania a penes arriba a tenir èxit. Durant els tres anys de guerra els moros van haver de sofrir els pitjors ultratges dels revolucionaris. Assassinsats i robatoris eren el pa de cada dia d'aquella gent. Ben sovint els batejaven a la força. En alguns llocs, els moros, després de batejats, eren degollats sense compassió. «Feien dir missa en moltes mesquites», apunta Garcia. Les devotes propensions dels agermanats es barrejaven, així, amb la crueltat més rudimentària. La qualitat d'«estrany» que el musulmà venia tenint dins la societat valenciana esdevé [68] un factor més d'hostilitat: contribueix, en tot cas, a envoltar d'indiferència aquells dramàtics insults.

Creació dels menestrals i els burgesos, la Germania va trobar aquest eco entusiasta en el món camperol. La ira contra l'aristocràcia era idèntica, entre el «poble» de la ciutat i el de la ruralia. Les reivindicacions, no. A la ciutat la revolució era només «política»; al camp era, sobretot, «social». Els pagesos lluitaven contra el feudalisme —i contra els seus servidors, els moros. Alguns pobles van negar obediència a llurs senyors i es declararen integrats a la Corona. Els dirigents urbans de la revolta van fer-se càrrec de les pretensions rurals i acordaren de revisar els drets de senyoria dels barons i cavallers del regne, a fi de dictaminar, segons els títols possessoris, si havien de conservar llurs dominis o bé haurien de retornar-los al patrimoni reial. En el fons hom aspirava a un reajustament de la propietat rústica. Tot això era una mica candorós i fantàstic, improvisat amb la millor intenció, però sense gaire viabilitat aleshores. Tanmateix, el sentit dels esdeveniments hi queda precisat amb tota claredat.

Des d'un altre angle, la Germania fou un episodi caòtic, d'un cap a l'altre, i per totes dues bandes contendents. L'ocasió era suggestiva per a aventurers i professionals del pillatge. N'hi hagué del costat dels agermanats: «gents estrangeres, desmandades, replegadisses», reconeixen els Jurats de la revolució, en carta a Carles V. Aquestes «persones forasteres e vagabunds» foren una tortura per als inspiradors de la revolta: la desacreditaven davant l'Emperador i davant la consciència dels autèntics revolucionaris. Però els nobles també van importar —de Castella sobretot— xusmes mercenàries, a fi de sotmetre els rebels: «*no menos mal han hecho estos que los agermanados en robos y*

destruir los lugares», dirà un dels aristòcrates locals. I encara hi havia lloc per a superxeries tan curioses com la de l'Encobert de Xàtiva, un histrió que es feia passar per nét de Ferran el Catòlic —fill del príncep Joan— i que s'arrogava misterioses dignitats teològiques. Per la [69] seva part, l'Emperador no va seguir sempre una política clara respecte a la situació valenciana. «*Estamos determinados de antes perder el Reino que la obediencia*», escriu als Jurats en 1520, i, malgrat això, fa concessions i permet que aquells Jurats, elegits «contra fur» per la Germania, actuïn «legalment». Dins València, els Tretze continuaven essent l'equip propulsor del radicalisme. Els Jurats maldaren per introduir una engruna de coherència a l'embull general.

Al final de l'any 1523 el regne ja era pacificat amb la victòria dels cavallers, i Germana de Foix, vídua de Ferran el Catòlic, esposa llavors del marquès de Brandenburg, venia de virreina a València. Els país estava desolat. Diu que havien mort uns dotze mil homes, que hi hagué setanta llocs cremats, que els danys podien ésser calculats en set-cents mil ducats: xifres probablement inflades, però que, cregudes pels contemporanis dels fets, revelen la impressió de cataclisme col·lectiu que la Germania havia produït. La repressió, dirigida per Germana de Foix, fou brutal i vergonyosa, i reforçà el desastre. Es multiplicaren les penes de mort, els exilis, els empresonaments. Les composicions pecuniàries foren agrament oneroses. La ciutat de València i els seus gremis van haver de pagar fortes sumes en concepte de sanció. També les altres ciutats i viles reials. Per llur compte, els senyors van imposar igualment multes a llurs súbdits agermanats. Els abusos foren a l'ordre del dia. «E los pobles», diu el notari Garcia, «restaren hostigats, perquè veien que la composició no era castic sinó modo de haure diners», i «més agermanats estaven en lo cor après d'estos castics que no abans, e així restaren molt males voluntats...»

Paràbola d'una eufòria

En 1523 la «normalitat» quedava restaurada al País Valencià. Era una «normalitat» momentàniament penosa per a la burgesia i per al menestralat de la capital [70] i de les viles reials, i per als pagesos cristians de la major part del regne. L'aristocràcia urbana i rural dominava la situació. Sí a la darrereria del xv ja havia aconseguit de sobreposar-se als «ciudadans honrats», ara anihilava l'altre rival en potència: la conjunció dels burgesos i els menestrals, el «poble», que, de sobte, s'havia fet amenaçador. Les reformes introduïdes pels agermanats en l'administració municipal, naturalment, foren abolides: només van restar-hi, potser per descuit, els assistents del Justícia Criminal i del Mostassa, d'elecció popular, creats durant la revolta. Restablert el règim anterior, els «ciudadans honrats» seguien ocupant els oficis de la ciutat en proporció superior als nobles —quatre Jurats contra dos—: però els cavallers serien, ja, d'aleshores endavant, l'única classe dirigent efectiva. Al camp, els senyors es troben més forts que mai. L'aristocràcia es rescabalava ràpidament de les pèrdues de la revolució i prenia un auge fastuós i directe. Ara serà, enfront de la Monarquia, una aristocràcia dòcil. La victòria sobre els agermanats, la devia a l'ajuda de l'Emperador. I unit a la corona d'Espanya, el regne deixa d'ésser «centre» i passa a ésser «perifèria»: fet que afecta la noblesa —com tot el país— amb unes limitacions noves. La cort de Germana de Foix —particularment després del 1526 en què, la reina, casada ara amb el duc de Calàbria, s'afeccionarà a les gràcies afables de la moda italianitzant— dóna la mesura de molts aspectes de la situació nascuda del fracàs dels agermanats. La cavalleria de la ciutat s'aplega entorn d'aquella augusta i copulenta senyora. Ella representa la Monarquia, i en ella la noblesa local diposita les seves agraïdes adhesions. L'ambient —Lluís del Milà el retrata en *El Cortesano*— no pot semblar més confortable i benestant,

animat de jocs cultes i de jovialitats rutilants. El duc de Calàbria és, en versió modesta, un príncep del Renaixement, i es construeix un *entourage* al seu gust. De més a més, els aristòcrates vernacles comencen a castellanitzar-se o, en tot cas, troben en la cort de Germana de Foix estímuls més vius de castellanització. La institució [71] del virrei adquireix, d'ençà que els nostres reis són reis de Castella, una importància particular, i la noblesa pren posicions entorn de les persones que detindran aquell càrrec, a fi d'obtenir-ne les més suculentos condescendències. Cada dia s'eixampla una mica la distància que separa el clan aristocràtic de la resta de la societat.

El panorama econòmic, durant la primera meitat del *xvi*, era bastant satisfactori. Burgesos i menestrals van superar el daltabaix que per a ells, globalment, suposà la desfeta de les Germanies. Els negocis tornaren a rutllar. En un sol dia del 1544 són imposades a la Taula de Canvis de la capital més de cinc mil cinc-cents lliures. El Mediterrani estava en decadència —els Oceans oferien noves rutes, i els pirates infestaven les nostres aigües—; però el País Valencià semblava ésser-hi, també ara, una excepció. Quan l'escassetat d'or era general a tot Europa, a València abundaven els ducats d'alta qualitat, i castellans i genovesos n'exportaven clandestinament a llurs països. Manufactures i productes agrícoles indígenes sortien encara cap al comerç exterior. La noblesa territorial treu apreciables rendiments de les seves possessions, i, concentrada a la capital i a les altres ciutats importants, es construeix palaus, dota obres pies i organitza festes de relativa prodigalitat. Les comunitats religioses i les esglésies seculares acumulen patrimonis considerables. Els estalvis ciutadans es vessen sobre el camp en forma d'hipoteques o censos consignatius. Tot semblava estable i fins i tot pròsper. La València d'aquesta època no creix, ans minva en nombre d'habitants —poc més de cinquanta mil—, però conserva la fama de ciutat rica i divertida que tenia al segle anterior. La vida cultural era moguda i brillant, i són molts els escriptors castellans que hi vénen i lliguen relació amb els *amateurs* locals. El teatre castellà tindrà a València un dels seus focus més actius.

Tanmateix, la descomposició, una descomposició inexorable, soscavava aquell edifici ampul·lós. Fullejant [72] els dietaris de l'època un hom s'adona de seguida que la societat valenciana del Cinc-cents era corcada per mals de difícil esmena. Les «males voluntats» que quedaren pendents després de la Germania n'originaven d'altres o hi connectaven. El bandolerisme, en el sentit més vulgar de la paraula, començava a afligir les comarques. I l'altre bandolerisme, el dels bàndols nobiliaris, alçava el cap de nou. Quan, en 1559, un valencià —fill de mercader francès, però—, Jaume Rasquin, emprèn una expedició a Río de la Plata, i hi enrola més d'un centenar d'indígenes, un dels expedicionaris, castellà, podia fer aquesta observació: «*Todos o los más valencianos que iban en el viaje eran hombres de bando y homicidas y fugitivos, ecepto algunos caballeros que iban muy honrados, mas al fin son valencianos y de menil condición, porque son de cuadrilla*». I afegeix, pensant en una possible colonització per la nostra gent: «*No podia dejar de haber otra Valencia en el Río de la Plata, digo en los bandos, porque había muchas insignias dello*.» A la València de la Península les més diverses formes de la criminalitat es feien quotidianes: no tant, sens dubte, com en la centúria següent, però ja en gran escala. I, de més a més, hi havia els moros. Els moros [73] —que ara es diran moriscos— estaven inquietos, *et pour cause*. Les pirateries de Barbarossa i de Dragut, que mortificaven el litoral valencià, tenien en ells un cap de pont evident. Era llur reacció davant les violències de què eren víctimes —o temien d'ésser-ne. Els moriscos seran, potser sense ells voler-ho, la causa principal del naufragi d'aquella societat.

Els Reis Catòlics havien decidit d'extirpar les dissensions religioses en llurs dominis. L'expulsió del jueus fou un primer pas en aquest camí. Amb els hebreus exiliats, els regnes hispànics perdien una gent activa i espavilada, potser el nucli econòmic

més dinàmic del cos social, des del punt de vista econòmic: però els piadosos monarques no estaven disposats a tolerar ja la presència de la Sinagoga en llurs terres, encara que fos a costa d'un sacrifici d'aquell tipus. L'enfortiment de la Inqui- [73] sició completava el pla dels reis: un sistema de policia i de sanció, ben organitzat i poderós, procuraria d'eliminar les reminiscències més o menys clandestines de la religió condemnada, entre els jueus convertits al catolicisme que esquivaven el desterrament. Això que es feia amb els hebreus havia de fer-se també amb els musulmans. La conquesta de Granada augmentava el contingent islàmic de la població de la Monarquia, i potser això empitjorava el problema. Un edicte de 1502 posava els moros en la disjuntiva de batejar-se o d'ésser expulsats. Però la Corona d'Aragó va quedar exempta d'aplicar-lo. Més encara: a les Corts generals de Montsó, en 1510, el rei accedia a garantir que els moros valencians no serien «foragitats» ni obligats a fer-se cristians. Era inevitable. A Aragó, i sobretot al País Valencià, l'economia agrària descansava sobre la mà d'obra musulmana, i una bona part del petit comerç i de les activitats industrioses hi tenien igualment llur suport. La noblesa territorial en treia el millor profit, ja que la majoria dels moros li eren vassalls, i havia de defensar amb unghes i dents una situació que li era tan favorable.

La motivació religiosa que esgrimiren els Reis Catòlics va trobar un inesperat auxili en els excessos de la Germania. Els agermanats havien batejat a la força molts dels moros que capturaven, i, un cop restablert l'ordre, els teòlegs van plantejar-se la qüestió de la validesa d'aquells baptismes. No ens interessa ara l'aspecte tècnic — canònic — de l'embolic: sembla que, a base de subtileses doctrinals, els clergues dictaminaren que els moros batejats durant la Germania eren cristians sacramentalment correctes. Però els revolucionaris havien repartit l'aigua beneïta i les fórmules rituals d'una manera bastant irregular entre les masses islàmiques: de manera que la confusió resultava evident i incòmoda per a les autoritats eclesiàstiques. Una pragmàtica de Carles V, en 1525, pretenia d'arranjar-ho: tots els moros eren comminats a batejar-se, i si no ho feien, serien desterrats. Els baptismes peremptoris van multiplicar-se, en conseqüència. Fra Antonio de Guevara, el famós es- [74] criptor castellà, es vantava en una carta d'«*haber bautizado en el reino de Valencia veinte y siete mil casas de moros*». Els musulmans més reticents van rebel·lar-se contra aquesta violació «legal» de llurs creences, i prengueren les armes: la serra d'Espadà fou, durant els anys 1525 i 1526, una esquerpa fortalesa morisca.

L'alçament d'Espadà ja era una excel·lent pedra de toc respecte a l'actitud que els senyors autòctons mantindrien en els cent anys següents. Per a sotmetre els moros rebels calgué introduir al país mercenaris castellans i alemanys. Si el poble, dessagnat per la Germania, i suspecte, no podia intervenir-hi, els aristòcrates locals tampoc no van posar massa entusiasme en la lluita: «*por no hacer daño a sus vasallos*», diu un bisbe contemporani dels fets. Els nobles, en efecte, volien conservar inalterable el *statu quo* medieval: el principi de tolerància envers els súbdits musulmans. Era una manera de tenir-los contents: era, també, una gratitud que els devien per l'adhesió que aquells van demostrar-los en la revolta dels agermanats. Al llarg del xvi els senyors procuraran d'estalviar a llurs vassalls les iredes de la Inquisició i les inclemències del poder reial. Alguns d'ells els protegiran a totes passades, i encobriran sense escrúpol el retorn subreptic a les pràctiques islàmiques. Un Cardona, almirall d'Aragó, serà condemnat pel Sant Ofici per les seves deferències al mahometisme del seus moros, i fins i tot per incitar-los a resistir a la catequizació cristiana. Els moriscos, conversos per pressió oficial, seguien essent tan «moros» com sempre: «*más moros que nunca*» com diu un document de l'època.

Cal dir que l'Església s'havia limitat a impartir el baptisme a tenor de la pragmàtica del 1525. No va desplegar, en canvi, una campanya de «conversió» real i

efectiva. Els prelats que s'ho van proposar van trobar-se amb una mancança gairebé absoluta d'elements per a treballar-hi. Hi havia pocs capellans que es prestessin a afrontar l'hostilitat d'un poble morisc, i, menys encara, que ho volguessin fer sense paga. Els religiosos regulars van inhibir-se. Les Mitres del país hagueren d'acudir a [75] la importació de clergues castellans per sortir del pas. De tota manera, el «*remedio de la predicación*» —era com se'n deia— venia frustrat des dels seus orígens. Els jerarques civils i eclesiàstics van impedir que es prediqués als moriscos en llur llengua. Simultàniament, la Inquisició, actuant contra els criptomusulmans, no contribuïa a apaivagar els esperits. Les aljames continuaven acatant la rectoria moral i religiosa dels alfaquins, celebraven les cerimònies alcoràniques, i duïen llur documentació en «algaravia». Si sempre —vull dir, d'ençà de la Conquesta— els moros valencians havien conservat llur condició de comunitat distinta, ara, perseguits, se sentiren més a part i aïllats: els lligams morals que els unien ells amb ells van enfortir-se. L'acarament de tots dos pobles, moros i cristians, es convertia en una incompatibilitat insoluble.

La protecció dels senyors era un refrigeri, i prou eficaç, de la situació dels moriscos: la seva insuficiència, però, també resultava clara. Amb «composicions» o donatius en metàl·lic, les aljames obtenien així mateix, dels monarques o del Sant Ofici, certes lenitats provisionals, que, en definitiva, per «comprades», havien d'acceptar-se amb escassa satisfacció: «*Se les hace grave vivir como cristianos y pagar como moros*», reconeix un eclesiàstic d'aquell temps. Els neoconversos valencians s'adonaven de com era de falsa i d'insostenible llur posició dins la societat en què vivien. Molts d'ells van fugir a l'Àfrica: com podien, d'amagat, amb els pirates, fins i tot via Marsella. D'altres ajudaven els corsaris algerians que ploïen sobre la costa del país. La idea d'un complot morisc per apoderar-se del regne obsessionava els cristians, i potser no deixava d'ésser una il·lusió compartida per alguns moriscos exaltats. Les autoritats locals afirmaven que els «cristians nous» «recullen, recapten i afavoreixen» els bandolers, «i els donen de menjar i els oculten i guarden de la justícia i folguen de llurs enormes delictes». Si estaven o no en relació amb els francesos, en guerra amb la Monarquia espanyola, és cosa que no ha [76] estat aclarida: però la possibilitat no era menyspreable, i angoixava els cristians.

El procés d'excitació s'accelera a partir del 1568, en què es produeix la rebel·lió dels moriscos granadins i Felip II accentua la política repressiva. Com diu Joan Reglà, en l'opinió del rei i dels seus consellers, els moriscos havien esdevingut una vertadera «cinquena columna», que feia el joc a les dues pressions exteriors que sofria la Corona: l'otomana i la francesa. Les propostes d'expulsió, que mentrestant havien estat esquiva-des, ara passen a adquirir un aire de necessitat ineludible. Només el temor al desastre econòmic que se'n seguiria retarda la decisió quirúrgica i fulminant. En el fons, no eren els valencians —els cristians del País Valencià— els qui més interès hi tindrien, tot i que sobre ells pesaven directament el perill sospitat i l'anarquia quotidiana. Certament, el baix poble no cedia en el seu odi antimorisc, i un gran sector —si no la totalitat— de la clerecia es mirava el problema a través d'un prisma sectari. Però la noblesa aspirava a retenir els moriscos. Els senyors volien conservar, fos com fos, aquells vassalls tan productius. «*Todo el tesoro dese reino y la vida dellos estaba en la conservación de los moriscos*», diu un document. La burgesia, ben mirat, havia d'estar amb la noblesa, en aquest punt: un bon pessic de les seves rendes procedia d'inversions agràries, dependents del treball morisc en últim terme. En 1608 l'arquebisbe Joan de Ribera ho advertia a Felip III: «*Todos cuantos son necesarios a la República para el gobierno y ornato espiritual y temporal de ella dependen del servicio de los moriscos, y se sustentan de los censales que han cargado ellos o sus antecesores sobre lugares de moriscos...*»

La «camarilla» governamental de la Monarquia —l'oligarquia latifundista castellano-andalusa— era, realment, el grup promotor i defensor de l'expulsió. L'enorme paperassa civil i eclesiàstica que va derivar de la qüestió morisca, i que omple tants prestatges dels arxius públics, emana quasi exclusivament de plomes castella- [77] nes. El rei —Felip III ja— i els seus assessors no pensaven sinó en les derivacions polítiques que la situació podia tenir; potser també eren moguts pel sentiment religiós. La fricció, doncs, es produeix entre el clan director de la Monarquia i la noblesa local, poc o molt assistida de la burgesia. Els senyors valencians encara aprofiten els destrets econòmics de la reialesa per a aconseguir una demora de l'expulsió, que semblava imminent. A les Corts de 1604 els valencians voten uns esplèndids subsidis al monarca i al seu *valido*, Lerma. Sens dubte esperaven, com a compensació, l'ajornament *sine die* del projecte luctuós. De més a més, Lerma, marquès de Dénia, era també senyor de moriscos en els seus dominis valencians, i això devia contribuir a esperarçar-los. Però els esdeveniments es precipitaren. En 1609 Felip III ordenava l'exili massiu dels moriscos. Allò era la ruïna. Els cent anys escassos transcorreguts des de l'endemà de les Germanies concloïen llur trajectòria parabòlica. D'una calamitat a l'altra hi havia hagut uns moments brillants. Ara, el cop era més dur.

Més sobre els moriscos

Ja durant el regnat de Felip II l'administració de la ciutat de València havia passat les seves angúnies. Les males collites, cap a la darrereria del segle —falta de blats, de pa—, havien desencadenat els habituals avalots populars contra nobles, Jurats i forners. Però l'expulsió dels moriscos destruïa els mateixos fonaments de l'economia del país. Una ànima cànida com el vicari Porcar podia escriure que l'exili dels neoconversos «fonc de grandíssima alegria per als cristians» i «dels grandíssims i portents miracles que havem llegit». Nobles i burgesos, religiosos i seglars no tardaren a comprovar que l'«alegria» i el «miracle» tenien unes tornes doloroses. En primer lloc, la pèrdua demogràfica que experimentava el País Valencià —el trenta-i-tant per cent de la població n'era desterrada— havia de comportar una [78] aclaparadora paralizació de les activitats laborals. Per bé que tres o quatre milers de moriscos poguessin eludir l'expulsió, i que alguns altres petits grups en quedessin graciats per la mateixa disposició reial, les cent vint-i-cinc mil persones que hagueren d'abandonar les terres valencianes en 1609, i alguns milers més que n'havien desertat abans, suposaven una sagnia de braços tremendament decisiva. Si, després, alguns nuclis expulsos aconseguiren de regressar al regne sense massa dificultat, tampoc no constituïren un nombre considerable. El buit d'homes que es produïa deixà en un abandó absolut extenses comarques i les —sovint populoses— moreries de les ciutats. Els camps van quedar incultes, i algunes indústries, totalment interrompudes. El desconcert no tenia precedents: era tota una catàstrofe en l'esfera de la producció local.

Les víctimes més aparatoses foren els senyors de vassalls: els senyors de moriscos. De cop i volta es trobaven sense llurs súbdits, sense els tributs que els treien, i amb les terres de llurs dominis desproveïdes de cultivadors. Però les conseqüències de l'expulsió s'expandien a totes les altres classes. Els burgesos, grans i petits, les comunitats eclesiàstiques, havien aplicat llurs estalvis en «censals» o préstecs hipotecaris que requeien sobre les aljames o sobre els senyors. I ara les aljames s'esfumaven, i els senyors, arruïnats, es negaven a pagar els rèdits i, naturalment, a tornar els capitals. La gent de la ciutat —de les ciutats— es quedà sense cobrar uns interessos que constituïen la base del seu pressupost, i defraudada en la recuperació de les quantitats invertides. Els municipis, de rebot, es troben amb dificultats per a cobrar de

llurs veïns els impostos normals. I el baix poble, com és lògic, en pagava els plats trencats. L'abundància de moneda falsa que deixaren en circulació els moriscos, a les vigílies de l'expulsió, s'afegiria a les altres contorbacions. Costaria molt de temps al país de refer-se d'aquesta convulsió: al país i a cada una de les seves classes.

Historiadors, polítics i desenfeïnats de tota mena han [79] discutit apassionadament, durant els darrers cent cinquanta anys, a propòsit de l'expulsió. Hi ha hagut dicteris esgarrifosos i lloances efusives. Per als uns, allò fou un acte de vandalisme religiós, propi de la rígida intolerància que caracteritzà l'Espanya dels Àustries; fou, de més a més, un error econòmic lamentabilíssim, una causa més, però no insignificant, de la decadència d'aquella Monarquia. Per als altres, en canvi, fou un gest de virtuosa severitat, que, si entranyava afliccions materials, responia a ideals sublims i etcètera. La polèmica, per a mi, no té gaire sentit, i menys en aquests termes. Mirades les coses sincerament, no hi ha dubte que, des del nostre angle —de valencians actuals—, l'expulsió fou una sort. Algun erudit ha comparat la situació valenciana del *xvi* amb la de l'Algèria del 1961: comparança prou exacta, sí. Els moriscos eren un poble colonial a la pròpia terra —al capdavant, ells eren uns «valencians» més «antics» que els altres—, i els cristians eren una mena de *pieds-noirs* sobrevinguts i explotadors. Però, com que l'antagonisme dels dos «pobles» no podia transformar-se en integració completa, perquè era una dualitat irreductible —religió, llengua, mentalitat—, el més fort va eliminar el més feble. Més ben dit, el rei i els seus consellers van resoldre el problema eliminant els moros. Potser els cristians indígenes no ho haurien fet mai per pròpia iniciativa. Si el plantejament «nacional» del *xvi* hagués perdurat fins als nostres dies —i hi hauria perdurat, si no hagués mitjançat l'expulsió—, avui el País Valencià potser seria una altra Algèria. No ens hem pas d'enganyar. I no seria una perspectiva massa convincent, penso.

Les conseqüències del decret de 1609 costaren de remeiar. La repoblació dels país tornava a quedar pendent. En 1638, dels quatre-cents cinquanta-tres llocs que havien ocupat els moriscos, dos-cents cinc restaven abandonats, i els restants havien exigut un desplaçament de més de tretze mil famílies de cristians vells, de les altres localitats del regne. Aquestes migracions interiors permeten una lleu represa agrícola. Aragonesos, mallor- [80] quins i gent del Pirineu català vindran a corregir, en diverses quantitats, aquella mancança humana. Potser també van acudir-hi francesos i castellans. Malgrat això, el País Valencià, que abans de l'expulsió devia tenir uns quatre-cents cinquanta mil habitants, en 1718 —diu Cavanilles— encara no arribava als dos-cents seixanta mil: la pesta i la guerra també col·laboraren, sens dubte, a retardar la recuperació humana. Per un altre cantó, totes les classes havien quedat desballestades, i només els nobles —o alguns nobles— van restaurar-se de manera visible. Els senyors en foren els menys perjudicats, al cap i a la fi. La reducció de les «pensions» —els rèdits— dels «censos» fou ordenada a benefici d'ells. El rei els havia concedit en propietat els béns dels expulsos de les respectives jurisdiccions, els fa donació de noves terres i fins i tot els atorga indemnitzacions en numerari. La burgesia i les classes mitjanes, per contra, s'enfonsen rotundament. La Taula de València fa fallida. La depressió econòmica del *xvii* —general a Europa— acaba d'ennegrir el panorama. I s'hi produeix, segons Reglà, la típica polarització social del Barroc: una minoria de privilegiats enfront d'una massa d'humils.

Liquidació general

En 1626, quan Felip IV convoca Corts valencianes a Montsó, els tres Braços del regne hi compareixeran afeblits i deteriorats per la sotragada del 1609. El comte-duc

d'Olivares hi anava amb unes intencions ben clares. Les seves exigències tributàries significaven «*la ruina del reino*», amb paraules d'un aristòcrata valencià de l'època. El mateix fet de convocar les Corts particulars fora del regne era ja una ofensa descarada, que el *valido* es permetia per allò: «*que tenemos a los valencianos por más muelles*». Només alguns cavallers, potser dels menys afavorits per les recompenses reials, van resistir a les pretensions d'Olivares, i el monarca hagué de fer una exhibició d'autoritarisme engallat a fi de sotmetre'ls. [81] Els «malaventurats, i molls, i temerosos, i amedrentats valencians» —els adjectius són de mossèn Porcar— claudicaren a Montsó. Més càrregues fiscals venien a «oprimir el poble». Ja era un mal, perquè anaven a alimentar guerres tan alienes com imbècils i avideses palatines també remotes. Però, encara, la societat valenciana s'hi veia escapçada. Els quadres dirigents del país demostraven llur inoperància, filla potser de llur impotència. L'aristocràcia havia quedat liquidada com a força rectora. El desmantellament era total. «*Aquí yace un reino entero...*», dirà un epigrama anònim «que ixqué el dia que fón vençut el Estament Militar». Haurà de passar més d'un segle perquè tornin a funcionar al País Valencià uns nuclis socials eficients.

L'esfondrament va consumir-se de mica en mica, cada cop més marcat, després de les Corts del 1626. Una indolència irreparable insensibilitza els valencians per als afers públics. No falta qui hagi interpretat l'adopció del procediment insaculatori per a designar els magistrats municipals com un senyal de desinterès respecte a la vida civil. A partir del 1633, en efecte, Jurats i Justícies són nomenats per sorteig. En 1652, els grans barons, que continuaven al marge del govern de la ciutat, hi són admesos, sense més obstacle que un litigi formulari: tant hi feia, ja. Els gremis s'encarcaren i alguns es dissolen, «*con la esterilidad de los tiempos*». De tant en tant es produeix alguna petita commoció —com en 1663, en què més de sis mil llauradors de l'Horta de València assetgen la capital en protesta per l'exacerbació dels impostos—; però tot plegat és poca cosa. Tota la vitalitat que subsistia en aquella població és esmerçada en baralles de carrer, homicidis estúpids i processons inversemblants. Les autoritats disputen per foteses de protocol. La misèria fomenta el bandolerisme. La delinqüència sacrílega hi té variants d'una certa amenitat. Les caresties de vitualles donen amables oportunitats als eters *profiteurs*, que sovint són el mateix virrei o qualssevol altres capitostos. És el Barroc, diran: és un Barroc sense grandesa.

[82]

Al camp la nova repoblació preparava inquietuds per a un futur immediat. Els senyors pretenien «*sacar de los cristianos viejos lo mismo que sacaban de los moros*», escriu puntualment un clergue siscentista. En el XVIII, el naturalista Cavanilles encara ho recordarà: «*Las condiciones fueron mas gravosas donde fue mayor el número de pretendientes, mejor la naturaleza y condición de los campos, y menor la bondad natural de los señores. Unos se contentaron con la octava o la sexta parte de los frutos, otros con la quinta o cuarta, y algunos exigieron la tercera, reservándose además varios derechos, como de almazara, lagar, horno, mesón, etc.*» En 1693, a la comarca de la Marina i en alguna altra, on els senyors havien estat particularment abusius amb llurs nous colons, la revolta —una «germania» més— va esclatar. «*Aconsejados de retores imprudentes y frailes lisonjeros*», anota un dietarista, «*movieron sedición escandalosa y desesperada*». L'arquebisbe Rocabertí va amenaçar d'excomunió tots aquells qui «*dejaran de pagar a los señores los referidos derechos y pechos*». El virrei marquès de Castel-Rodrigo pogué sufocar la rebel·lió comperola. Però aquests fets lliguen d'una manera directa amb els de la guerra de Successió. *De bello rustico valentino*: així titulava Minyana la seva relació d'aquella lluita que, en la superfície, debatia els drets dinàstics d'Àustries i Borbons. En una mesura molt parcial, si voleu, la guerra de Successió, al País Valencià, té un ocult sediment de desassossec agrari.

Quan, en 1705, Basset, al front de les tropes de l'arxiduc Carles desembarca a Altea, fa córrer la veu que el pretendent austríac aboliria els tributs senyorials i ofereix franqueses i privilegis als pobles que es declarin per l'Habsburg. El partit «maulet», amb un tal programa, es guanya de seguida amples simpaties a la Marina i a les contrades pròximes, justament l'escenari de la revolta de 1693, i, en general, una mica a tot el País Valencià. No subestimo ara cap altre dels factors que poguessin incitar els valencians del principi del XVIII a embarcar-se en aquella guerra. Hi devia haver el ressentiment ant-[83] tifrancès, tradicional als Països Catalans i que en el regnat de Carles II encara nodria a València avalots de la més destrempada xenofòbia. Hi havia potser el temor a l'absolutisme i al centralisme, que els Borbons practicaven a França amb més destresa que els Àustries a Espanya. Fins i tot hi devia haver qui se sentís disposat a matar i a deixar-se matar pels drets hereditaris d'un príncep estranger i desconegut: en aquest món hi ha gent capaç de qualsevol cosa. Però cal tenir present el caràcter antisenyorial i rural que hi havia subjacent. Després de la victòria de Felip V subsistien *«las disensiones domésticas causadas de unos labradores»*, que *«sugeridos y aconsejados de algunos malcontentos»*, alteraven la seguretat dels camins. Un dietarista —un observador directe— afirma que *«los más son unos hombres pobres»* i que *«no han tenido haciendas»*.

Naturalment, ni que sigui per pura simetria, hauríem de pensar que els nobles valencians foren «botiflers», pro-borbònics. I no hi ha dubte que la majoria dels magnats indígenes —el duc de Gandia, els comtes de Parcent, Almenara i Cervelló, el marquès d'Albaida, etc.— van militar del costat de Felip V. Però també una part de la noblesa urbana, i dels burgesos de la capital, i no pocs eclesiàstics, jugaren la basa de l'arxiduc. Rafael Melchor Macanaz exagerava quan deia que en aquest país *«hasta las piedras se levantaban contra la Casa de Borbón»*. No era tant, ni de bon tros. Va haver-hi «maulets» en abundància; va haver-hi també «botiflers» en nombre considerable. Quan Felip V abolirà els Furs i suprimirà, en conseqüència, el règim autonòmic del regne, no faltaran filipistes vernacles que se'n queixaran. Tanmateix, el camp fou predominantment «maulet», i no tant per afecte a l'arxiduc Carles —¿per què li n'havien de tenir?, em pregunto—, com per l'esperança de trobar amb el seu triomf una mitigació de les opressions senyorials. A la Barcelona assetjada del 1714, grups de camperols valencians encara combatien contra les tropes de Felip V.

[85]

IV. Els pressupòsits actuals

Començos borbònics

Felip V va derogar els Furs de València. La decisió semblava una venjança o un càstig, com l'incendi de Xàtiva. Probablement, aquell rei hauria fet el mateix sense l'excusa de la rebel·lió —no unànime, altrament— dels valencians. En realitat, resultava absurda la supervivència de les legislacions medievals de la Corona d'Aragó en el si d'una monarquia absoluta com ja era, i des d'un principi, la dels Àustries. Les velles architectures forals creaven unes barreres no sempre fàcils de superar per a l'exercici del poder autocràtic. El centralisme, que hauria d'haver articulat aquell pre-Estat-espanyol, ensopegava també amb les «llibertats» i els «privilegis» de les institucions locals. I per molt avall que haguéssim caigut en la nostra decadència, el Dret públic autòcton mai no va perdre del tot les seves virtualitats. El comte-duc d'Olivares havia intentat la imposició de les lleis de Castella als territoris catalano-aragonesos, i no ho va aconseguir. El règim de Castella s'ajustava mes a l'ideal d'aquells governants: no posava tants d'obstacles legals a llur acció. El primer Borbó, educat en el model de la Monarquia francesa, havia d'ésser ben sensible al problema. I la seva concepció de la superioritat incontrolable i incontrolada de l'autoritat reial li permetia de resoldre'l d'una manera dràstica. Parlant de les lleis que deroga, Felip V diu: *«las cuales, con la variedad de los tiempos y mudanza de las costumbres, podría yo alterar, aun sin los graves y fundados motivos y circunstancias que hoy concurren para ello»*. Aquestes paraules són prou explícites: *«aun sin los sólidos motivos y circunstancias»* de l'alçament valencià, sempre hauria al·legat la *«variedad de los tiempos y mudanza de las cos- [86] tumbres»* com a raó bastant per a suprimir el règim autòcton.

Els valencians van protestar del legicidi. Els qui s'havien mantingut fidels al Borbó estimaren que era una decisió injusta. La ciutat envià una ambaixada al rei per demanar-li que la revoqués. El Jurat Lluís Blanquer i el buròcrata que va redactar-ne la sol·licitud, Josep Ortís, foren empresonats al castell de Pamplona, i ja ningú no gosa prosseguir les gestions en aquest sentit. Les lamentacions foren fetes en privat. El doctor Isidre Planes va escriure una carta a un seu amic castellà, en 1709, *«sintiendo mal de la introducción de las leyes castellanas»* —*«que en extremo grado aborrecen todos»*—, i podem pensar que ell no era l'únic a expressar-se en termes semblants. Tanmateix, si el Principat i Aragó acaben per conservar el Dret privat de l'època foral, els valencians no obtindran ni tan sols aquesta concessió. És més: els juristes valencians del XVIII van sentir-se immediatament còmodes dins l'ordenament legal castellà, i alguns d'ells, com Gregori Mayans i Josep Berni, poden ésser considerats capdavanters de la renovació dels estudis jurídics espanyols. Sembla que la submissió al nou estat de coses fou veloç i integral. Els historiadors valencians del Dret no han donat encara cap explicació satisfactòria d'això, des de llur angle, i si és que en té alguna. Potser les afinitats bàsiques entre el nostre Dret privat foral i el castellà eren majors que no les que poguessin existir entre aquest i el del Principat o el d'Aragó, i, en conseqüència, el canvi de lleis no hauria estat massa revulsiu per als valencians. No ho sé: fóra un punt a examinar.

Els erudits detecten un principi de revifament econòmic en els pobles de la perifèria peninsular, encara a la darreria del segle XVII. És possible que el País Valencià no en fos una excepció. De tota manera, després de la guerra de Successió, i de les

represàlies filipistes, el regne comença a recobrar-se. I no sembla pas que la mutació de codis ho entrebanqués. «*Vino la paz y empezó a multiplicarse nuestra especie*», anota Cavanilles. «*Des- [87] de entonces se fomentó con nuevo espíritu la agricultura, se multiplicaron los frutos, y a proporción fue creciendo el número de vivientes.*» Els 255.080 habitants del 1718 havien pujat a 604.612 en 1761. Set anys més tard, la població ascendia a 716.886 ànimes, i en 1787 eren 783.084. «*Posteriormente ha continuado el aumento con mayor razón*», afegeix el naturalista. L'impuls correspon sobretot a la segona meitat de la centúria, i l'eixamplament demogràfic vindria atiat per un fort corrent immigratori. El «*nuevo espíritu*» no solament s'aplicava al «*fomento*» de l'agricultura. Era, és clar, la Il·lustració. Sense la virulència criticista ni el nervi escèptic que tenia a l'altra banda dels Pirineus, la modesta *Aufklärung* local responia a les exigències del temps. Molt digna en l'ordre intel·lectual —i en donen fe els noms dels Mayans, de Cavanilles, dels Villanueva, de Jordi Juan, de Pérez Bayer, del P. Teixidor, de tants més—, fou particularment activa i útil en l'ordre material.

Unes noves minories dirigents s'estabilitzaven. En bona part procedien de la petita noblesa i de la burgesia: però, també en part, s'incorporaven gent d'extracció més humil, a través de l'Església i d'alguns ràpids enriquiments agraris o industrials. Cavallers, comerciants, eclesiàstics, a la ciutat, païen lectures franceses o s'ajustaven en tertúlies engrescadores. A l'aïllament dels pobles arribaven llibres i notícies excitants, que algun propietari acomodat o un rector fi meditaven en llurs ocis. La il·lusió del progrés, l'esperit de tolerància, la filantropia, totes les virtuts de l'època, arrelaven entre aquells personatges encuriosits i ben intencionats. D'ells partirà una gran renovació de la vida valenciana. Al camp són assajats conreus inèdits, s'estenen els més productius, s'amplien els regs. Les manufactures es perfeccionen i s'incrementen, i si els artesans de l'Alcora van a aprendre a Sèvres, hi ha «velluters» que corren mig món per millorar les tècniques vernacles en el teixit de fibres sumptuoses. Les iniciatives sorgien dels «il·lustrats» indígenes, que ben sovint s'avançaven a les dels minis- [88] tres borbònics. En 1776 hom fundava la Societat Econòmica d'Amics del País, i així quedava institucionalitzada la inquietud constructiva. Escoles i Acadèmies completaven l'instrumental reformista. Els regnats de Ferran VI i de Carles III foren l'etapa de major rendiment. Més o menys, com en els altres territoris de la Monarquia.

L'expansió fabril és el tret més vistós del XVIII valencià. Hi ha, en primer lloc, la seda. Sempre havia estat una indústria d'una certa volada, però durant el segle anterior havia sofert les conseqüències d'un lliurecanvisme inepte i, en general, d'una política contradictòria i cega. En el Set-cents reviscola. Abans del 1795 hi havia, a València només, més de tres mil cinc-cents telers, que ocupaven, directament i indirecta, unes vint-i-cinc mil persones. La llana —a Morella, a Alcoi, a València— era l'altra producció tèxtil important, i en volum superava la del Principat. Les confeccions de lli i de canem, al País Valencià, eren iguals en quantitat a la suma de les que sortien dels obradors del Principat, d'Aragó i de Galícia. Algunes fàbriques de paper continuen la tradició medieval d'aquest ram. I també la ceràmica, que a l'Alcora rep l'ajut del comte d'Aranda, senyor de la comarca, el qual hi creava una acadèmia i nous tallers. La pansa, el vi, l'aiguarent, són elaboracions cada cop més frondoses. Solament el sucre —se'n feia a les zones de canyamellar, de Gandia i d'Oliva— està en decadència. Tot aquest moviment augurava, per al XIX, una potent florida industrial. En principi, ja congriava una nova capa burgesa, emprenedora i laboriosa, de la qual cabia esperar grans coses: les classes mitjanes s'estabilitzaven. Tant la capital com les altres ciutats i els pobles participaren en aquell auge manufacturer. L'unilateralisme rural del país duia camí d'ésser rectificat, tot i que les matèries primeres de la indústria venien donades quasi exclusivament per l'agricultura local.

I l'agricultura, pel seu compte, no es quedava endarrera. «*Para apreciar el mérito de los valencianos es menester ver de cerca y examinar con cuidado sus trabajos [89] en el siglo actual, y recorrer los pueblos, los montes y los campos con un índice de lo que eran 80 años antes.*» I Cavanilles, que feia aquesta experiència en 1795, estava tot cofoi de l'«*admirable mudanza*» que s'hi havia produït. Les plantacions de moreres, per a la cria del cuc de seda, complementaven els conreus de les hortes feraces, i entre 1760 i 1800 —apogeu de la sericicultura— inunden el secà i tot. Són eixugats molts aiguamolls. L'Albufera perd extensió, aterrada treballósament a fi de convertir el seu espai en camps d'arròs. Durant el regnat de Carles III és prolongada la Sèquia Reial del Xúquer, i el regadiu creixia en una bona pila d'hectàrees. Obres hidràuliques, menors, ací i allà, d'abast municipal, potencien la força agrària de diverses comarques. I el tarongerar comença el seu prodigiós desenvolupament. Els cítrics ja tenien, en temps anteriors, un lloc prou discret en la producció frutera valenciana: però és al segle XVIII que entren en una fase de difusió copiosa. El nom de mossèn Vicent Montsó, rector de Carcaixent, va lligat a les primeres provatures considerables, en aquest aspecte, que, de mes a més, es feien en terrenys arenosos, fins aleshores erms.

El comerç assolia, mentrestant, una amplitud correlativa a la progressió agrícola i fabril. Els mercaders de la capital van sol·licitar de Carles III que els permetés de constituir-se en corporació i que creés una Junta de Comerç i un tribunal especial per a les seves contencions, coses que el rei va atorgar en 1762. El tràfic d'exportació era prou intens. Si els mercats espanyols quedaven ara oberts amb majors possibilitats que abans —suprimides les duanes internes entre els regnes peninsulars de la Monarquia i millorada la xarxa de camins—, la seda i alguns productes del camp tenien compradors a diversos punts d'Europa. D'Alacant surten cap a Itàlia, Anglaterra i els Països Baixos, vins i sosa per a fer vidre. En 1765 el port d'Alacant és inclòs en la primera autorització de comerciar amb Amèrica, i en 1785 cal ja instituir un Consolat de Mar en aquella ciutat. El sector mercantil de la burgesia conservarà, temps a venir, més [90] esperit de continuïtat que l'industrial. A pesar de no comptar-hi amb tants recursos com aquest, ni poder-se comparar amb els que tenien els mercaders del Principat setcentista, ell formarà un nucli ben sòlid de la societat valenciana. Classe porosa i elàstica, la dels comerciants, s'erigirà, vingut el XIX, en suport i focus del liberalisme local.

Els pobles i llurs terratinents

Durant l'Edat mitjana, durant el XVI i el XVII, ja ho he recalcat, València concentra les màximes vitalitats del país: poques o moltes, la capital les conté, les domina i les maneja. Junt a ella, una petita constel·lació de pobles i les ciutats d'alguna categoria mantenien l'entrellat cristià i econòmicament operant del regne. Catí —els seus burgesos del XV enviaven els fills a aprendre ciència a París o comerç a Venècia, ha estat dit— i Sant Mateu, situats enmig del tràfic llaner del Maestrat i d'Aragó, adquirien una indisputable personalitat. Alacant, ruta de productes castellans cap a la mar, s'enforteix a partir del regnat de Ferran el Catòlic. Oriola, Morella, Xàtiva, potser Morvedre, i Elx, eren localitats actives, amb menestralies diligents, burgesos útils i veïnat de nobles. La resta era pur àmbit rural, on el predomini musulmà de primer, i les estructures primàries sempre, no deixaven gaires possibilitats de vida expansiva. L'home de minifundi, el vassall o l'arrendatari carregat de gabelles, era un animal obscur i de mans lligades, capaç només de revoltar-se quan les circumstàncies se li feien intolerables. Els senyors, passada l'etapa de l'agressivitat feudal, s'instal·laren a les ciutats. Era la mateixa configuració de la propietat rústica allò que sumia tantes comarques valencianes en

aquella indigència —no solament material. Després de l'expulsió dels moriscos, el buit demogràfic va agreujar l'apatia del nostre camp.

Alguna cosa canviava ja aleshores, però. En molts [91] llocs l'abandó de terres que va subseguir l'exili dels «cristians nous» plantejà ja una nova situació en el repartiment de predis. Els repobladors i els cristians vells que ja hi residien van tenir l'oportunitat d'aconseguir, per compra o per concessió senyorial, extensions de camp relativament grans. Alguns van aprofitar-se'n. No es tractava de latifundis, ni de bon tros. Però les entitats patrimonials que anaven construint-se així donaven a llurs titulars una desimboltura econòmica major. Aquest procés de tímida concentració de propietats prossegueix al llarg del XVIII. La conjuntura alcista que es produeix a la mitjanía del segle, en elevar els preus dels productes agrícoles, afavorirà els nous propietaris, i en general accelerarà el ritme del fenomen. Per bé que la noblesa rural s'aguantarà en les seves posicions, la fisonomia de les comarques valencianes, quant a la composició social, en resulta ben alterada. Els pobles es reanimen, sobretot en afluir-hi diners en bona quantitat a la segona meitat del Set-cents.

Els terratinents valencians del XVIII foren uns admirables aliats de la Il·lustració. Ells van promoure, mirant per ells mateixos però també induïts pels corrents de l'època, moltes de les innovacions que restauren el nostre camp: obres de reg, canvis de tècniques en el treball, substitució de cultius, rompuda de terres incultes, sanejament d'espais empantanats. Alguns, per matrimonis o valent-se de trampes genealògiques, s'uneixen a la petita noblesa camperola; d'altres obtenen el mateix prestigi al·legant una vaga condició de «ciudadà honrat» —als pobles menuts no tan definida com a la capital i a les ciutats reials—, que els reis havien equiparat a la *hidalgúia*. Encara avui podem trobar en la ruralia valenciana enormes casalots del XVIII, amb portalades d'heràldica menor, que testimonien l'opulència d'aquella gent. Homes de professions liberals, afavorits també per la prosperitat, s'afegien a la nova casta de propietaris. Fills d'uns i d'altres feien estudis, i retornaven al poble amb llur bagatge universitari o llur dignitat eclesiàstica. Les biblioteques familiars es nodrien de textos d'un llatí [92] pedestre o de manuals agrícoles, de llibres d'història i de formularis jurídics. Les esglésies eren ampliades i decorades amb trastos horribles i cars.

Per primera vegada en la història cultural del País Valencià, és aleshores quan els pobles comencen a donar llur contingent d'intel·lectuals. Si fèiem una estadística dels llocs de naixença dels escriptors valencians, del XIII al XVIII, veuríem que una majoria aclaparadora correspon a la ciutat de València, i la resta es repartirà entre la mitja dotzena de ciutats de segon ordre. Era lògic, en definitiva: per raons de percentatge de població cristiana i per raons d'ambient favorable. A la segona meitat del XVII, però, ja abunda la gent de lletres originària de totes les comarques, fins i tot dels poblets més apartats: és una conseqüència natural del repoblament que seguí l'expulsió dels moriscos. Tanmateix, aquestes primeres generacions pobletanes eren de frares i capellans, és a dir, conformades i projectades fora de llurs localitats, itinerants per convents, monestirs i cúries. Al segle XVIII hi apareixen també seglars, i no sempre emigren del poble. Seglars: vull dir —i generalitzo—, procedents de famílies que poden pagar estudis als fills i que no necessiten enrolar-los a l'Església per a fornir-los d'una situació estable. L'arrelament al lloc d'origen no és insòlit: Gregori Mayans i Siscar, en la seva casa d'Oliva, en seria un exemple. Incorporats a la ciutat, aquests intel·lectuals de procedència *kulak* hi aportaran una saba nova. De la petita noblesa rural, dels grans propietaris *fonciers*, tant com de la burgesia mercantil i industrial i de la noblesa urbana, surten els homes de la Il·lustració valenciana.

Les lleis de desvinculació i de desamortització, dictades pels governs liberals espanyols al llarg del XIX vingueren a reforçar les posicions d'aquesta classe ascendent. En produir-se la sensacional oferta de béns immobles, els propietaris més acomodats,

que eren els qui disposaven de major numerari, van convertir-se en compradors sistemàtics. També els rics de ciutat —comerciants, industrials— adquiriren finques desamortitzades, i no poques. Però sens dubte fou l'oligarquia rural, escampada i hàbil, la que va treure millor profit de l'ocasió. Persones sensiblement pies feren cas omís de les excomunionis que els fulminava Roma, i no eludiren el negoci. En les lluites polítiques posteriors, com era previsible, van solidaritzar-se amb la Monarquia isabelina i amb la Restauració, enfront de la República i del carlisme. Era una manera d'agrair el benefici i de col·laborar a preservar-se'l. Molts d'ells, afiliats als partits de Madrid, en serien els puntals a les nostres comarques i hi exercirien l'ofici de cacic. En realitat, les forces dinàstiques de la Restauració —«liberals» i «conservadors»— no van tenir, al País Valencià, gaires més adherits. Ací la institució del caciquisme anava estretament lligada a la gran propietat rústica.

Encara el camp

La guerra del 1808 contra els francesos té, en alguna mesura, aire de revolució. Aquell alçament popular desenquadrava per sempre l'Antic Règim. El regnat de Carles IV havia suposat un retrocés en la línia seguida per la Monarquia borbònica, un retorn al favoritisme àulic i a l'abúlia, com en els pitjors temps dels Àustries. Això agreujava les contradiccions i les rancúnies inherents a l'estructura de la societat, que la política «il·lustrada» dels regnats anteriors havia esmussat. La depressió econòmica general, que havia començat en els primers anys del segle, hi coadjuva amb els seus tèrbols desequilibris. Tothom, ciutat i camp, unes classes i altres, posen en evidència llurs inquietuds, antagòniques o coincidents, però que en última instància reverteixen d'una manera inconscient contra les aparences institucionals. Si d'una banda la revolta té un signe religiós i monàrquic confessat, pel cantó oposat no li devien ésser estranys la repercussió local de les idees i l'exemple de la Revolució francesa. El poble es llança a la lluita capitanejat per frares fantasiosos i demagogs gratuïts; els [94] burgesos i els nobles «il·lustrats» organitzaran i administraran —i fins i tot sufragaran en part— la resistència a l'invasor. I sobre això, la ingènua repulsió patriòtica, és clar. Un fons de descontentament col·lectiu propiciava la revolta.

El camp valencià no era un model d'estabilitat social. No ho ha estat mai. La prepotència dels grossos terratinents deixava subsistent una potència encara superior: els antics patrimonis senyorials. Al costat dels quals, encara, hi havia el petit propietari, i l'arrendatari, i el simple jornalero. Cavanilles en diu alguna cosa. «*Cuando el cultivador es mero arrendatario, y por el corto tiempo de cuatro o seis años, no quiere hacer aumentos en el campo, por el justo recelo de trabajar para otros o de verse despojado del fruto que debía esperar más adelante. Los propietarios que no son cultivadores observan las mejoras de sus campos, y lejos de mostrarse agradecidos a sus industriales arrendatarios, aumentan el arriendo y los fuerzan a separarse de la heredad que mejoraron y era sus delicias, pasándola a cualquiera que más ofrece: vicio demasiado común en el reino de Valencia, aun entre sujetos riquísimos.*» El mateix Cavanilles s'afanya a indicar que, malgrat tot, això no és tan greu com el cas dels latifundistes castellano-andalusos. Però era un mal greu. I cal suposar que, si aquell «*vicio demasiado común*» creava amargors corrosives en els arrendataris desposseïts, la situació dels bracers encara devia ésser pitjor. Per completar l'esquema convé dir que molts senyorius, per enllaços familiars o per fuga dels nobles cap a la cort, tenien els titulars fora del país. La gran aristocràcia local anava confonent-se o s'havia fos ja amb la castellana. «*Seria feliz el reino si en él viviesen los que lo disfrutaban*», escriu encara Cavanilles, «*o si a lo menos alguna buena parte de sus rentas se emplease en fomentar*

las fábricas y la agricultura y en socorrer las necesidades de aquellos labradores». Perquè, «a pesar de la abundancia, variedad y riqueza de las cosechas», «la mayor parte de sus vecinos viven en necesidad o pobreza».

[95]

La guerra del 1808 fou, en efecte, una revolució, però poc. L'Antic Règim no havia resistit la prova, realment, i va esmicolar-se. Les Corts de Cadis li cantaren les absoltes. Les reaccions absolutistes del regnat de Ferran VII no foren sinó una dilació grotesca i literalment fastigosa. No pas l'última, per cert, de l'encantadora història de l'Espanya contemporània. Aquells espasmes de la inderrocable oligarquia que deté el poder de l'Estat no podien impedir almenys l'esfondrament de certs baluards institucionals. En canvi, la propietat va romandre intacta. Només les desamortitzacions alteraren la situació anterior, però a costa de l'Església i de les entitats locals —terres comunals—: la resta no va sofrir cap extorsió. Al contrari: els terratinents van augmentar —queda dit— els patrimonis. Per tant, la possibilitat, si no la fatalitat, de col·lisió entre els distints estaments de la pagesia continuava tan clara com abans del 1808, o més. De manera que les incidències polítiques que poguessin sobrevenir haurien de trobar en aquelles tensions un ambient favorable a la violència. Les guerres i els avalots que omplen el segle XIX, amb excusa dinàstica o partidista, prenen llur combustible més fàcil en unes passions socials mal reprimides i sempre a punt d'esclatar.

Que les carlinades s'abrandaren en el si del malestar rural, sembla evident. També cal fer-hi salvetats, sens dubte: la intoxicació ideològica fou un factor de pes, i la disputa legitimista no deixava de seduir. D'entrada, el camp valencià fou carlí. El fenomen és idèntic al de les altres terres de la Monarquia on els camperols —terme mitjà— gaudien d'una relativa independència econòmica: el País Basc, el Principat, Aragó. El liberalisme, que encarnava l'altra rama de dinastes, era cosa de ciutat: de la burgesia mercantil, de les classes mitjanes, del baix poble urbà. La bandera de don Carles significava, per als sectors agraris, una invitació a la revolta. La caiguda dels preus agrícoles que va seguir la guerra napoleònica els hi empenyia. Els terratinents que s'aprofitaren de les desamortitzacions aviat van decantar-se pel [96] bàndol isabelí, i com que al mateix temps, afanyosos d'adinerar llurs noves propietats, van imposar als arrendataris unes condicions més dures que les que abans suportaven, contribuïren així a crear un clima d'agitació propici al carlisme. Els carlins valencians van fer guerra de «partides», amb capitosts rudimentaris i indisciplinats. Només Cabrera, a força de prestigi i de mà forta, arribà a posar-hi una mica d'ordre. En el fons era una mena de «germania» més, anàrquica i feroç. El poble rural s'hi desfogava. I potser solament aspirava a això.

El camp valencià era carlí; però més les zones interiors, del secà, que no pas les del regadiu litoral. En aquestes les condicions de vida dels pagesos no eren tan negres, i, per consegüent, l'aventurerisme de la «partida» no hi resultava tan suggestiu. Però hi havia carlins en armes o en complicitat a la majoria de les comarques. La guerra civil del 1874, de tota manera, encara marca més aquella diferència. En aquesta ocasió el carlisme bel·licós ja no té la virulència que l'havia caracteritzat en les dues anteriors. Pràcticament, només al Maestrat i als Ports de Morella —on flotava el record èpic de Cabrera, el «Tigre», ara acusat de traïdor pels mateixos carlins— va tenir consistència la subversió absolutista. A la resta del país les seves repercussions no foren massa grans. Hem de pensar que, des de feia algunes dècades, una enorme transformació es realitzava al camp valencià: el taronger s'expandia. La navegació a vapor, en agilitzar els transports, obria als nostres cítrics uns mercats de fabuloses perspectives, i les plantacions de taronger van multiplicar-se. Allò suposava una injecció econòmica d'alta eficàcia. El ritme de creixença de les exportacions fou ràpid: unes 9.000 tones en 1849, cap a 110.000 en 1882, més de 300.000 en 1899. I no eren les taronges l'únic

producte agrícola local que progressava en vendes europees. Tot plegat redimia algunes comarques, o almenys les alleujava de doloroses precarietats. La guerra del 74 fou un afer privatiu del secà desolat.

[97]

El valor total del comerç valencià d'exportació, que en 1844 ascendia a uns vint milions de pessetes, és, en 1904, d'uns dos-cents trenta-dos milions. I tot això sortia del camp, i al camp retornava. L'excitació rural havia d'amainar, doncs, en proporció. El carlisme, que la representava, anirà desinflant-se al compàs d'aquesta exuberància. Encara al final del Vuit-cents és una de les dues forces polítiques populars del País Valencià —l'altra és el republicanisme—: però cada cop tindrà menys arrels i menys futur. El pagès catòlic trobava en el carlisme la seva oportunitat protestatària. Quan les coses li marxen bé, i ja no sent tanta necessitat de protestar, l'abandonarà o el professarà sense arriscar-hi res. Els petits propietaris rurals —els «arrimats a l'Església», com diu el poble—, en arribar la segona desena del xx, es desenten del carlisme que havien alimentat. Articulen aleshores un nou partit de dreta, tímidament demòcrata-cristià, guiat per ex-carlins com Manuel Simó i Lluís Lucia. I els petits propietaris proliferen. La capa tradicional de minifundistes es veu contínuament augmentada. Els grans terratinents, a l'hora de testar, no mantenen la unitat del patrimoni familiar, sinó que el divideixen entre els fills. Per compra o per casament, es constitueixen d'altres patrimonis extensos, però al capdavall es repeteix el mecanisme de desintegració. El terratinent sòlid hi subsisteix: la seva filiació política serà sempre alfonsina, i amb el temps, cada cop més reaccionària. Els propietaris mitjans i petits —una massa poderosa, a les comarques de regadiu— constituïran la dreta rural, passiva i desorientada.

Un altre sector de la propietat rural, mitjana i petita —del regadiu, és clar— va fer-se republicà. I republicans seran els jornalers de les mateixes contrades no controlats per la clerecia carlina. És l'altre ramal protestatari del camp. A la penúria del treball eventual s'uneix, en molts de casos, la desocupació periòdica produïda pel caràcter dels conreus. Collites com la taronja o l'arròs, que eren o esdevenien veritables monocultius en certes comarques, no donaven ni donen feina sinó [98] durant pocs mesos l'any. Els partits republicans, en tant que dipositaris d'un vague radicalisme social, en polaritzaren la inquietud política. El moviment anarquista acabarà desplaçant el republicanisme entre el proletariat camperol: només el prestigi i la fascinació personals de Blasco Ibáñez havien impedit que aquest desplaçament fos més ràpid i multitudinari. Els successos de Cullera, el setembre de 1911—matança integral dels curials del Jutjat d'Instrucció de Sueca, incloent-hi el jutge—, demostren ben a la clara que els anarquistes locals, en llur tàctica rupestre, no s'estaven de res. L'anarquisme dels medis proletaris industrials, o simplement urbans, té aquesta rèplica agrària.

Indústria i comerç

L'embranchida del xviii preparava el terreny a la industrialització, i podem dir que la primera meitat del xix, malgrat el desgavell polític, fou una etapa de creixença ben prometedora. El ram tèxtil —manufactures de lli, de seda, de cotó, de llana— hi ocupa el primer lloc: és una tradició que semblava enrobustir-se. Unes estadístiques anteriors al 1832 donen un volum global de tallers i d'operaris al País Valencià superior al del Principat, i només en el sector cotonaire el Principat ultrapassa —això sí, àmpliament— el País Valencià. La mecanització havia estat precoç. Ja en 1821 els cardadors i filadors d'Alcoi declaren una vaga i promouen incidents contra els fabricants que hi havien introduït maquinària: 17 màquines hi foren destruïdes. En 1835 les primeres Tarcot comencen a treballar en unes filatures de Patraix; en 1841 és accelerada la mecanització

del nucli fabril d'Alcoi; en 1860 Elx ja utilitza màquines per a substituir la feina manual en el trenat de jute. La seda, sense aguantar-se en el nivell de la darrerria del Set-cents, té encara, a la primeria del segle, més de dos mil obradors en funcionament. Al marge dels teixits, les velles artesanies també experimentaven la benèfica influència del temps.

[99]

Els avenços, però, foren molt lents, i mai no arribaren a concretar-se en iniciatives ambicioses. La modèstia més paralitzadora presidia la industrialització del País Valencià. El diner del camp —abundant— no afluïa a inversions de tipus industrial, i l'activitat fabril hagué de desplegar-se com una prolongació gairebé estricta del taller artesà. La competència estrangera, i una furiosa epizoòtia que redueix la producció de fibra, aviat arruïnen el negoci sericícola. Fins al 1900, poques vegades una empresa sobrepasa la xifra de cinquanta obrers. A l'Exposició Regional del 1909, dels 1.202 expositors del País Valencià, n'hi ha 896 que exhibeixen productes manufacturats: és encara la petita indústria familiar allò que hi predomina. Hi trobem excepcions animoses, és clar. Hi ha, també, comerciants i financers d'alguna envergadura. En 1846, Josep Campo Pérez —la Restauració el faria marquès de Campo— funda la «Sociedad Valenciana de Crédito y Fomento», que impulsa la creació de ferrocarrils i diverses altres explotacions de serveis. Una «Compañía Valenciana de Vapores Correos de África», constituïda al final del XIX, originarà la «Compañía Transmetiterránea», de transports marítims, i la «Unión Naval de Levante», de construccions navals. Un Banc de València, datat del 1900, passarà després a les mans del capital valencià.

Un cens dels primers contribuents a l'Estat, en el País Valencià del Vuit-cents, revela la preeminència de la propietat rústica: només en llocs relativament reculats apareixen els banquers, els comerciants i els industrials. Era el moment de constituir-se, a la capital almenys, una burgesia a la moderna: com a Barcelona, per exemple, i proporcions servades. Però aquesta burgesia no arriba a quallar: en tot cas, mai no aconseguix d'imposar-se a l'oligarquia rural. Els gran terratinents, establerts a la ciutat, hi seran una força immobiliària. En canvi, la capa dels petits industrials, el sector mercantil, es quedaran a mig camí en la realització de les missions polítiques i socials que l'època els atribuïa. Semiburgesos, ja que no burgesos en el millor sentit de la [100] paraula, no disposaren de recursos morals ni materials per a «construir» llur societat. La qual, altrament, hauria estat —i era— prefixadament ciutadana. València continua essent, en certa manera, una ciutat «hanseàtica». La facúndia agrícola dels darrers cent anys revertirà sobre ella, però sense que ella sàpiga endegar-la com caldria. Semblarà una ciutat envaïda pel camp, en comptes d'èsser la ciutat que el domina o el dirigeix i l'estimula. La semiburgesia urbana i el poble menestral constituïran, al llarg del XIX, el motor del liberalisme indígena. Els pertocava d'èsser-ho. En el laboriós assaig de confeccionar un Estat espanyol a la mida de la democràcia burgesa, ells hi contribueixen a llur manera: amb una permanent predisposició a la revolta. Tots els *pronunciamientos* i tots els aldarulls polítics d'aquell segle tenen llur versió —sovint corregida i augmentada, i ja veurem com— a la ciutat de València. El progressisme va arrelar-hi amb eficàcia, i aviat va prendre un resolut caràcter republicà, sobretot després de la revolució de setembre del 1868. L'ideari federalista de Pi i Margall va tenir-hi una gran acceptació. En la dècada del 1880 al 1890, Vicent Blasco Ibáñez aportarà al federalisme l'ímpetu dels seus dots tribunicis i de la seva afecció al motí; després, encara hi durà el seu prestigi literari. Tot plegat va fer de Blasco un ídol de les masses liberals de la ciutat, i el republicanisme prenia un nom i una configuració localistes: el blasquisme. No val la pena que ens aturem a ressenyar les peripècies del moviment republicà de València i comarques adjacents. Batalles de carrer amb els carlins, manifestacions

antidinàstiques, pistolerisme al servei de les discrepàncies personals entre els propis líders —Blasco i Rodrigo Soriano—, excitació anticlerical, disbauxa pressupostària als municipis, etcètera: són episodis folklòrics. Però el fet del domini majoritari republicà és, a la capital, una evidència des del final del Vuit-cents.

El socialisme i l'anarquisme penetraven en el baix poble. Encara no hi havia un «proletariat» autèntic. Els obrers industrials eren escassos. Allà on n'hi havia —Al-[101] coi— la consciència de classe va fer grans progressos, de signe anarquista, però. En quatre anys —del 1868 al 1872—, Alcoi esdevé un punt clau de la Primera Internacional en terres ibèriques, i allí resideix el Consell Federal. La subversió alcoiana del 1873 —uns quants morts i uns quants incendis— en serà la conseqüència. Blasco Ibáñez intentà de sostreure les masses populars de la seducció anarquista, i inserir-les en el seu federalisme pimargallià, radical també, però de quadres coherents. Ho aconseguí a mitges, només. El blasquisme comptava amb massa adhesions «burgeses» per a resultar convincent als ulls dels assalariats. L'ideal llibertari, que triomfava al camp, s'imposa també a la capital i a les ciutats més o menys industrialitzades. El socialisme hi seria minoritari, i no comença a assegurar-se posicions sinó ben entrat el segle xx.

En el transcurs de la nostra centúria, l'esquema econòmic-social del xix resta sense alteracions profundes. El País Valencià serà encara «eminentment agrícola», i la taronja, cada cop més estimada a les *halles* d'Europa, el conreu que més s'escamparà. La mitjana d'exportació de cítrics, entre el 1920 i el 1930, és d'unes 700.000 tones. D'altres productes del camp —hortícoles, particularment— obtenen cotitzacions elevades en els mercats estrangers i també eixamplen llur àrea. Hi havia hagut contratemps de diversa índole, però la línia ascendent era indiscutible. Fins l'arròs i tot aconseguia de situar-se amb alguns avantatges. Mentrestant, l'equipament industrial seguia mediatitzat per la mateixa manca d'inversions i la debilitat d'iniciatives que conegué en l'etapa vuitcentista. L'economia valenciana, doncs, no quedava tan articulada de cara al mercat espanyol com la del Principat. El nostre client principal era —i és— Europa. I si això ens proporcionava uns ingressos estimables, ens condemnava igualment a un estadi d'evolució col·lectiva bastant mediocre. La societat valenciana serà una societat rural: vull dir, bàsicament estacionaria —malgrat la immensa riquesa creada pels pagesos amb la incessant bonificació de la terra—, acèfala i neutra.

[103]

Les indecisions

[105]

*I. La dualitat insoluble**Aragonesos, castellans, murcians*

De fet, quan els valencians —els de llengua catalana— parlem del País Valencià, solem oblidar-nos dels «altres» valencians: les nostres generalitzacions no els tenen en compte. No hi ha en això cap menyspreu conscient. Hi ha, només, el reflex automàtic d'una realitat social irrefutable. El fenomen es produeix a tot arreu on, sota un sol nom, conviuen diverses comunitats nacionalment diferenciades: la que hi és hegemònica tendeix a fer coincidir amb ella mateixa el concepte i el valor de la «totalitat». És una mena d'equívoc difícil d'evitar. Les comarques catalanes del País Valencià representen als propis ulls —i també als dels forasters, sigui dit de passada— l'autèntica identitat de la regió. Les zones «aragoneses», «castellanes» i «murcians», inscrites en la seva òrbita per la fitació medieval, són com un annex d'escassa importància. La consciència, ni que sigui primària, d'una «personalitat» col·lectiva, necessita recolzar en una visió clara de la pròpia unitat, i, per tant, sent una repugnància instintiva a prendre en consideració els factors heterogenis que, per una raó o altra, hagi d'abraçar. Les divergències de matis enriqueixen la idea de «personalitat»: les disparitats essencials la confonen o la impossibiliten. Els valencians-catalans no troben la manera de conciliar en la llur uns elements —aragonesos, castellans, murcians— que li són estranys. Solament la inèrcia històrica fa suportable la conjunció de grups tan dissímils.

Però la presència al·lògena no desapareix perquè no la vulguem veure. És un fet. Els atzars de la Conquesta i del repoblament ens han deixat en terres valencianes aquesta «varietat» irreductible. Avui, més que «varietat» [106] cal dir «dualitat». En els seus orígens, i encara ara en algun rastre dialectal o en les particularitats del folklore, els enclavaments responien a la procedència regional respectiva: aragonesos els uns, castellans els de la Vall d'Aiora, murcians els de l'orla del Sud. Però a efectes pràctics, i per un lògic esmussament secular, tots tres són, per a nosaltres, «zona castellana». La determinant lingüística ho decideix. La «dualitat», doncs, queda definida així. Hi ha els valencians de llengua catalana i els valencians de llengua castellana, uns i altres geogràficament circumscrits. La frontera que els separa —una frontera impalpable, de formes de parlar, però també de mentalitat— no ha canviat gens al llarg dels segles. Quan l'hegemonia catalana disposava d'institucions polítiques i tenia expedit el recurs de l'assimilació de les comarques idiomàticament dissidents, la penetració no fou profunda: potser no ho podia ésser. Tampoc les modernes compressions castellanitzadores no han fet recular el català dels seus límits inicials. La «dualitat» es manté, sobre el mapa, en els mateixos termes que el primer dia.

Sis o set segles de compartir el nom i el destí de «valencians» haurien d'haver creat uns vincles ben consistents entre unes comarques i altres. Les dues comunitats formaren el «regne» de l'Edat mitjana, i segueixen articulades en les «províncies» actuals. Els vincles existeixen, és clar, però no són sinó de dependència administrativa o econòmica. Tot i que la zona castellana ha tingut dues ciutats episcopals, que de més a més eren centres urbans d'un cert volum —Sogorb a les contrades aragoneses, Oriola a

les murcianes—, mai no ha representat una força substancial dins el país. La «dualitat» era, ja des d'un principi, desequilibrada. El nucli castellà no podia oposar-se —ni unir-se— al nucli català en un pla d'igualtat. Només durant el XIII i el XIV les comarques aragoneses arribaren a enfrontar-se amb la capital catalanitzada: els termes amenaçadors en què ho feien, però, no dimanaven d'elles mateixes, sinó del poder feudal que les asservia. Parlant en general, podem [107] afirmar que els moments d'intervenció política del sector aragonès de l'antic regne de València són, realment, meres intervencions de l'aristocràcia d'Aragó, i res més que això. Ni tan sols el cas d'Oriola no és una excepció. Durant l'època foral Oriola fou capital d'una «governació» semiautònoma, que comprenia els territoris meridionals del País Valencià: cap de bisbat, i d'economia potent —una agricultura afortunada—, aquella ciutat «murciana» podia haver-se sentit «hegemònica», en tant que «murciana», dins el seu radi d'influència. Tanmateix, fou ella, l'Oriola foral, que quedà supeditada —espontàniament supeditada— a l'influx català de la capital.

La relació no ha canviat en temps més recents pel que concerneix la diferència de potencial humà, econòmic i polític de totes dues zones. La «subordinació» de la castellana segueix igual. L'Estat va reforçar aquesta zona amb dues comarques més potents. En 1851 una decisió del Govern central unia a la província de València l'altiplanície de Requena: terra de vinyes, bastant rica, que formava part de la província i de la diòcesi de Conca. En 1836 havia estat unit a la província d'Alacant el Marquesat de Villena, Manxa pura, també de camp profitós. Malgrat tot, l'equació restava inalterada. Dos trossos de Castella eren incrustats al País Valencià. Cal dir que aquests «valencians» d'última hora hi venien com a castellans, fins i tot en el mal sentit de la paraula. Quan, en 1907, els valencians de sempre —o, per dir-ho bé, uns grups nacionalistes— commemoraven el segon centenari de l'abolició del règim autonòmic del País Valencià per Felip V, data i esdeveniment considerats com a luctuosos, els republicans de Requena dedicaren una làpida d'homenatge al primer rei de la Casa de Borbó: la làpida, naturalment, era una desafidora afirmació de castellanisme inequívoca, i més provenint d'uns republicans. Però unes raons de tipus econòmic aconsellen als viticultors de Requena l'acostament administratiu a València. La pseudo-literatura comarcal parla de tot això i empra l'expressió de «*Castilla valenciana*» [108] per referir-s'hi. Sigui com sigui, el centre de gravetat del país havia de seguir essent, com és, la zona catalana. Tant hi faria que li afegissin tota la província de Conca! És una qüestió de vitalitat social. Sense que això vulgui dir que a la zona catalana lliguin els gossos amb llonganisses.

Aragonesos, castellans, murcians —castellans, en definitiva—, en llur «variant» valenciana, no han sentit mai la necessitat de plantejar-se llur situació des de l'angle de la «normalitat nacional». Al cap i a la fi la tenen resolta dins els quadres oficials de l'Estat. Ho haurien hagut de fer, si la zona catalana hagués projectat sobre ells una vertadera pretensió assimilista: però aquesta hipòtesi, com ja he dit, no arriba a ésser un fet ni tan sols en el moment de major plètora medieval. Per als valencians de la zona castellana, «País Valencià» no vol dir res, o vol dir ben poca cosa. Dins la comunitat regional ells se senten desplaçats i subalterns. La «província» ara, com abans el «regne», és l'engranatge administratiu en què estan inclosos, i només això té per a ells alguna realitat. La resta ha de resultar-los inevitablement una cosa aliena: la zona catalana, amb la seva llengua i amb la seva manera d'ésser, amb uns altres interessos econòmics i una altra temperatura social, se'ls apareix com un món construït sense ells. I no deixen d'adonar-se que aquest petit món és «allò que és valencià». Si de tant en tant fan algun esforç per atansar-s'hi, sempre es queden en un punt distanciat: s'accontenten d'aprendre una festa o practicar una retòrica trivial. Ben mirat, és l'única cosa que poden fer.

Insoluble

El problema és més greu vist des de l'altre costat: des del cantó de la zona «valenciana». Més o menys satisfactòriament, la zona castellana té a la seva esquena el seu cos nacional ja fet, que no és el valencià. Sentir-se valencians o no, serà per a la seva gent una qüestió se- [109] cundària. Però els altres valencians —els valencians estrictes— han de completar-se com a «poble», i qualsevol intent que hagin fet o facin en aquest sentit vindrà obstruït pel llast que per a ells suposa la zona castellana del país. La «unitat» té exigències indefugibles: demana d'excloure o d'assimilar els elements radicalment heterogenis que subsisteixen en la seva àrea. L'actual i tradicional «dualitat» del País Valencià ens ha impedit de sentir-nos tranquil·lament «uns». Dins el clos regional ens priva de trobar-nos «idèntics» tots els valencians. Ens agradi o no a uns i a altres, el fet és que hi ha dues menes de «valencians» impossible de fondre's en una de sola. D'altra banda, això entrebanca els valencians de la zona catalana en la direcció que hauria d'ésser i és llur únic futur normal: els Països Catalans, en tant que comunitat supraregional on ha de realitzar-se llur plenitud de «poble». Ni «uns» amb nosaltres mateixos, ni «uns» amb els altres catalans: aquest és el balanç que imposa la «dualitat» valenciana.

Ben entès: la «dualitat» ha estat esquivada, a l'hora de les reflexions i de les actuacions, per aquell procediment que apuntàvem al principi: el d'oblidar-la. La majoria dels «valencians» que han pensat en la recuperació del país, i que hi han treballat, no han tingut cap escrúpol a prescindir dels altres valencians. D'una manera gairebé inconscient, quan deien «País Valencià» es referien exclusivament a les seves comarques catalanes. D'aquí que la idea d'una inserció del País Valencià en una comunitat de països catalans en sigui un corol·lari immediat. No cal repetir que això havia de produir-se fatalment. La condició predominant de les comarques catalanes, llur «hegemonia» moral i material, ho determinaven. I només des d'una perspectiva catalana ha estat, fins avui, enfocat el «cas valencià». No n'hi ha d'altra, en el fons. La mateixa migradesa de la zona castellana feia, i fa, que des del seu angle no hi càpiga la possibilitat de corregir aquella visió. Quan al principi del segle xx sorgeix un «valencianisme» polític, les seves directrius seran ben netes, des del primer dia: es [110] limitarà a l'àmbit català del País Valencià i serà, com es deia aleshores, «pancatalanista». Si alguna vegada entraren en els seus càlculs les comarques castellanes, fou sense massa convicció.

És clar que el valencianisme polític era un moviment d'escasses esperances quant a l'obtenció de resultats constitucionals. Abans d'entrar en aquesta fase d'acció, tenia molta feina per fer. Per això podia decidir-se a aquella simplificació sense incórrer en riscos desagradables. De tota manera, no hi ha dubte que allò era un error: la «dualitat» existia, i no podia ésser posada entre parèntesis sinó a títol especulatiu. Més tard, cap al 1932, en obrir-se una remota escletxa a les consecucions institucionals, la «dualitat» va presentar-se amb totes les seves arestes al descobert. Els projectes d'Estatut —que mai no passaren de projectes— hagueren de tenir-la en compte. Però això no era problema. El problema era que la «dualitat» originava, si no una incompatibilitat, un distanciament en les reivindicacions. Totes les que afectaven l'ordre lingüístic i cultural de la zona catalana havien d'ésser mal compreses, incompartides, i fins i tot refusades, per la zona castellana. En el millor dels casos no podien suscitar-hi gaires entusiasmes. La mateixa idea d'una autonomia regional no hi resultava excessivament seductora, i només intel·ligible en termes de descentralització. No cal dir res més, doncs. Si les circumstàncies ens haguessin abocat al corresponent plebiscit, hauríem pogut comprovar, sens dubte, que la zona castellana —per inert que fos— era, en si, un obstacle imperiós: una càrrega difícil d'arrossegar. La seva modesta demografia encara

constitueix un bon fragment del cens electoral. Els adversaris del recobriment valencià hi trobarien uns aliats maquinais i infal·libles.

La veritat és que, en una redistribució utòpica però racional dels pobles peninsulars, les contrades no catalanes del País Valencià tindrien el lloc just en les demarcacions limítrofes amb les quals conserven una profunda afinitat: Aragó, Castella, Múrcia. L'afinitat, de fet, [111] no solament és d'origen d'estirp: en molts casos es tracta també d'una vertadera continuïtat geogràfica i social. Contingències dinàstiques, feudals o administratives han aixecat uns dèbils envans de nomenclatura i d'esperit diferencial entre terres contigües, iguals en llengua, en paisatge, en formes de vida, en trama econòmica. La separació «provincial» d'ara, tant com la «regnicola» —en l'accepció que habitualment donem a aquest adjectiu tan divertit— d'abans, se'ns revelen en tota llur arbitrarietat quan les examinem amb una òptica «natural»: vull dir en funció de l'entitat «natural» dels «pobles» respectius. Ja sé, és clar, que cap «poble» no és una entitat «natural», sinó un producte històric. Però és la Història la que ha fet la «dualitat» valenciana, i la que determina les afinitats nacionals de les seves branques. Per això el País Valencià és una col·lectivitat inconnexa: perquè es perpetua en una absurda inadequació de fronteres.

Probablement, les nostres comarques castellanques, si les deixàvem triar, no optarien per integrar-se en els països correlatius. Ans bé, afirmarien llur voluntat de seguir essent valencians. Crec que no seria perquè sentin viva i aguda llur «valencianitat». He dit més amunt que una llarga convivència secular no podia no crear uns vincles o altres entre tots dos sectors nacionals de la societat valenciana. En algun punt, una xarxa d'interessos econòmics enfortiria —enforteix— aquella mínima vinculació tradicional. Però tot això no en seria una explicació suficient. Les contrades «aragoneses», «castellanques» i «murcianques» es negarien a incorporar-se a Aragó, a Castella, a Múrcia, almenys ara com ara, per una raó més elemental. Terol, Conca, Albacete, Múrcia no són, en llur constitució actual, unes «províncies» massa atractives. Una altra cosa seria si es revitalitzessin i oferissin a llurs filloles valencianques unes oportunitats més generoses. De moment, això no és previsible. I entre continuar en el grau accessori que avui ocupen dins les «províncies» valencianques, i ocupar-ne un altre d'igualment —i al mateix temps diferentment— accessori [112] dins les «províncies» esmentades, l'elecció no és dubtosa. Les comarques valencianques de parla castellana voldran continuar dient-se valencianques.

Per molt de temps, doncs, la «dualitat» que escindeix el País Valencià seguirà insoluble. El fet és aquest. Cal no donar-li més importància de la que té, però seria lleugerament suïcida de menysconèixer-lo. I, com qualsevol altre fet, ha de servir-nos de punt de partida. L'única manera de superar-lo serà buscar-li un enquadrament nou. No és de la meua competència formular-ne el caràcter i les condicions. La vella tradició de la terra, potser, ens hi seria útil. Vicens i Vives afirmava que el País Valencià —tal com naixia amb la Conquesta— «fou el producte matemàtic, i segurament inconscient, dels factors espirituals i polítics comportats per un segle de comunitat catalano-aragonesa». L'hàbit diguem-ne federatiu té, en efecte, tot l'aire d'una recepta encertada. Personalment, però, no hi crec gaire. Fa massa temps que l'hem perdut, aquell hàbit. I, més que res, hauríem d'inculcar-lo a gent que està feta a l'hàbit contrari, tan exitosament fomentat pel jacobinisme espanyol. Sigui com sigui, l'important és que els «valencians» no hàgim de veure'ns desviats ni destorbats de la nostra autenticitat de «poble». No sé com, però això és el que caldrà ensenyar —i fer acceptar— als nostres paisans «aragonesos», «castellanques» i «murcianques».

Excuses per a deformar-nos

Potser el lector pensarà que exagero. He deixat insistit, en més d'una de les pàgines precedents, que la zona castellana del País Valencià, si bé conté unes quantes comarques extenses, no suposa sinó un percentatge modest de població, ni representa un potencial econòmic considerable. Hauríem de concloure, per tant, que els perills que acabo de ressenyar són més aviat desdenyables. Comptat i debatut, poca cosa seran el dia que la zona catalana prengui plena consciència de si mateixa. [113] Una mirada retrospectiva, tanmateix, ens advertirà que la «dualitat» ha tingut sovint unes conseqüències que no depenien de la respectiva fortalesa dels seus elements. La condició fronterera de les contrades castellanques els atribuïa un valor estratègic ben insidiós. Foren el pont indefectible de les invasions castellanques i aragoneses fins al segle XVI, i gairebé sempre amb l'antuència de llurs habitants. Els senyors aragonesos de l'Edat mitjana prou que saberen aprofitar-se'n, i Ferran d'Antequera durant l'interregne del 1410 al 1412, i els virreis de Carles V en la guerra de les Germanies. Des d'un cert punt de vista era com tenir l'enemic dins de casa —o almenys un seu corresponsal.

Hi ha hagut historiadors que han volgut veure en les discòrdies internes dels valencians una constant d'antagonisme, que més o menys es correspondria amb la «dualitat» del país. Des de les primeres querelles medievals fins a la guerra de Successió, asseguren que hi ha, sempre, un «partit» procatalà i un «partit» proaragonès —o procastellà—, els quals, de més a més, haurien estat, simultàniament, el «partit» democràtic i el «partit» aristocràtic. La interpretació peca d'evasiva, i sobretot de romàntica. Això no obstant, un fons de veritat, ja el té. El trobem clar i palmari en la lluita entre la ciutat i el nucli feudal en el XIII i el XIV; el trobem així mateix en l'oposició de Vilaraguts, seguidors de Jaume d'Urgell, i Centelles, clients del Trastàmara, per l'herència de Martí l'Humà; es dibuixa un moment en les disputes de Carles de Viana amb Joan II, que també ací tenen una lleu repercussió; és obvi, novament, en la revolució del 1520, amb el poble agermanat, instigat —diuen— per provocadors vinguts del Principat i solidari amb els insurgents de Mallorca, d'una banda, i els nobles indígenes ajudats per la reialesa i l'aristocràcia castellana; i encara podríem suposar que cueja al principi del XVIII, quan el baix poble «maulet» cau vençut per la confabulació hispano-francesa i pels «botiflers» locals. En tots aquests episodis hi ha un punt o altre en què el «partit» no català, per tal d'esclafar el [114] seu rival, fa ingressar al territori del regne contingents militars castellanques o aragonesos, i per a fer-ho es val de la porta oberta de les comarques castellanques, llocs de frontera, on ells justament tenen la força.

Tot això, si voleu, és història oblidada. Aquelles fronteres han desaparegut amb la formació unitària de l'Estat espanyol, i els antagonismes de la societat valenciana moderna no admeten l'explicació d'un mecanisme tan ingenu i tan bonic. Però la «dualitat» segueix facilitant excuses per a operacions nocives a la personalitat autòctona. Ara es tractarà de desfigurar-nos. D'una banda, s'accentuarà la dicotomia interna a base d'afegir noves terres castellanques a la zona tradicionalment valenciana de parla castellana; de l'altra, hom mirarà d'incloure el País Valencià en alguna organització «regional» on també formaven territoris aliens a la seva contextura nacional. Tant l'una cosa com l'altra anaven adreçades a sufocar el nervi català de la regió, compensant-lo amb l'augment del sector castellà, o dissolent-lo en un còctel territorial més ampli. Seran els liberals del Vuit-cents els encarregats de procurar-ho. Ells també, jacobins, maquinaran la divisió «provincial». La Monarquia unitària de Felip V havia deixat subsistents, com a simple ortopèdia administrativa, l'esquelet dels regnes medievals. Els liberals del XIX van estimar que la perduració d'aquelles reminiscències podia donar peu a un revifament dels antics particularismes, i es dedicaren a desmuntar-les. Els residus d'«unitat» local eren temuts com a obstacles a l'altra «unitat». El retallament en

«províncies», calcat dels *départements* francesos, tenia, sens dubte, d'altres justificacions: l'aconsellava la necessitat de dotar l'Estat unitari d'uns mitjans d'acció més elàstics i concisos. Però també em sembla evident que, en el fons, hi havia una suspicàcia ja alertada envers uns «regionalismes» potencialment sospitosos.

A simple vista fa la impressió que una tal suspicàcia, al principi del XIX, sigui impossible. Existia, però. El perill que flairava, no cal dir-ho, era més aviat il·lusori. La perifèria de l'Estat començava, certament, a mostrar-se [115] díscola i alterada: tanmateix, aquesta indisciplina no tenia un contingut nacionalista —ni el podia tenir. Però els jacobins sentien d'alguna manera que hi havia un risc en germen. La paraula «provincialisme» estava en circulació, i n'era un indicatiu. L'Estat «un i indivisible» que s'estava construint havia d'eliminar qualssevol larves de disgregació que albergués la societat. Les larves hi eren: el XVIII havia consumat el desfasament de l'evolució social i econòmica entre els diversos fragments de l'Estat, i això no podia deixar de tenir, a la llarga, conseqüències polítiques. La perifèria s'oposava vagament al centre, o se'n desentenia. Els homes de la perifèria potser no se'n adonaven tant com els del centre. La fina sensibilitat del liberalisme jacobí es feia càrrec de la transcendència i de la gravetat de la situació. Els jacobins no eren ximplers i endevinaven una amenaça, llunyana, però no gens menyspreable.

No invento res. L'observador més imparcial del nostre XVIII ha de reconèixer que, sota la capa de servilisme borbònic que dominà la centúria, sota la castellanització absoluta de llengua general entre la gent de lletres del país, l'esperit autoctonista alçava el cap. El moviment historiogràfic del segle significa un «retorn a les fonts» indiscutible. El P. Teixidor, un dels erudits valencians més típics de l'època, recomanava en 1764 a un dels seus deixebles, el P. Lluís Galiana, que s'apliqués «a *il·lustrar las cosas del reino, pues esto no hay que esperar de los extraños*», i afegia: «*Déjese de trabajos en favor de extraños, y estime el honor de su nativa patria y reino*». Som ben lluny de la política, encara. Carles Ros, el mateix P. Galiana, i alguns altres escriptors setcentistes, emprenen un intent de rehabilitació cultural de la llengua indígena. Tot això, en desembocar en el XIX, despertarà profundes aprensions en els jacobins. En 1837, i a València, un anònim escriu una carta al setmanari *El Mole*, que es publicava en el dialecte més vulgar de la capital, i li reprotxa que «*debe reputarse como pernicioso*» perquè estava redactat «*en lemosín*». Com veiem, la data és reculada. Rubió i Ors [116] encara tardaria dos anys a començar els versos de la sèrie del *Gaiter*, i l'*Oda* d'Aribau a penes havia transcendit. Qualsevol desconfiança suggerida per l'ús de la llengua privativa en paper imprès hauria de semblar demencial, a força d'ésser injustificada. Doncs a València, en 1837, aquesta desconfiança, ja la professa «*un español*» —és la seva firma— que polemilitza amb una revisteta popular, la qual, d'altra banda, estava amarada de patriotisme espanyol. Aporto aquest detall —poc conegut, penso— perquè l'estimo ben simptomàtic. Simptomàtic, és clar, del recel jacobí.

Era un recel que no devia ésser estrany al fet de la divisió «provincial» del 1833 —ni al de la projectada pels napoleònides del 1810, ni al de la dels liberals del 1822. Al Principat, les noves demarcacions administratives no comporten cap conseqüència lesiva: només l'esquarterament de la unitat regional. Però la «dualitat» del País Valencià permetia als buròcrates del centralisme una major llibertat d'acció. Cal dir, en primer terme, que el simple desmembrament en províncies ja tenia, per a nosaltres, i per raons de la mateixa «dualitat», una importància singular. En totes tres —Alacant, Castelló de la Plana, València— el nucli català conservava l'«hegemonia»: però només en la de València aquesta hegemonia tindrà, en el futur, la fortalesa de sempre. Una mica deslligats de la capital i de la seva potència, els trossos de sector català que formen les províncies d'Alacant i de Castelló de la Plana quedaran «paralitzats». No és pas que les corresponents zones castellaneres se'ls imposin: és, senzillament, que la pressió social

catalana havia de trobar-s'hi sense la força i la vigència que li pervenien de la capital del país. Però això era encara un efecte secundari.

En 1822 l'antic regne de València havia estat dividit en quatre províncies — Alacant, Castelló de la Plana, València i Xàtiva— i les noves demarcacions rebien pobles i comarques procedents dels països veïns: la comarca de Requena, a la de València, i la de Villena a la d'Alacant. En la divisió del 1833, la província de Xàtiva des- [117] apareixia, i les terres de Requena i de Villena es reintegraven, respectivament, a les províncies de Conca i Múrcia. Però l'annexió d'aquestes contrades a l'enderrocat edifici valencià degué ésser una idea que els buròcrates i els polítics jacobins devien reconsiderar repetidament. Jo no asseguraria pas que fos amb la intenció de desvirtuar expressament la fisonomia del País Valencià; però tampoc no gosaria negar-ho. En 1836, el Marquesat de Villena era unit a la província d'Alacant; en 1851 ho era la comarca de Requena a la província de València. I així continua. Els parcel·ladors de l'Estat en províncies, naturalment, no sentien el menor respecte per les realitats històriques i idiomàtiques dels territoris que manipulaven des de llur *covachuela* cortesana. Encara que el País Valencià hagués estat una regió de coherència monolítica, ells haurien fet el mateix. Però es trobaven amb aquella «dualitat» valenciana que els autoritzava a fer-ho amb més franquesa. Al capdavant es tractava d'agregar unes comarques castellanes a províncies que ja en tenien d'altres i des de sempre. Villena i Requena venien a reforçar la «dualitat» valenciana. Són un postís impertinent en el cos regional. No cal recordar l'anècdota de la làpida republicano-probòrbonica del 1907 per a comprendre-ho.

L'altre aspecte de la qüestió ve donat pels projectes de reagrupació regional que foren preparats al segle XIX. Vista la deficiència del règim de províncies, i per a certes concentracions funcionals, alguns governs pensaren de crear unes noves formes de «regió» administrativa. El País Valencià tampoc no hi fou respectat en la seva entitat justa. Els moderats del 1874 imaginaren una «regió» que incloïa les tres províncies valencianes, més la de Múrcia i Albacete. En 1884 el propòsit encara era més absurd: una «regió» abraçaria les províncies de Castelló de la Plana i de València, amb les de Conca i Terol, i una altra la d'Alacant, amb les de Múrcia i Albacete. En 1889 hom ressuscitava el model del 1847. En tots els casos el perfil del País Valencià quedava destruït. També ací la «dualitat» donava ocasió, si no justí- [118] ficació, a la maniobra: al cap i a la fi, del cantó murcià o del cantó aragonès, sempre podria ésser al·legat el fet d'una «continuïtat» entre terres afins. I de passada hom afegia més barreja a la barreja existent. Per sort, cap d'aquelles temptatives de distribució regional no va reeixir.

Nota sobre «Levante»

De tot això ha sorgit, últimament, una altra etiqueta deformadora: la de *Levante*. L'ús que se'n fa té una intenció incontrovertible. Ningú no ignora que un dels designis que l'animen és, precisament, el de retirar de la circulació el terme «valencià» per a qualificar el país. Al mateix temps involucra en la seva ambigüïtat més terres que les estrictament valencianes. Hom voldria restringir el gentilici comú a la sola província de València: ja hi tornarem més endavant. Però, sobretot, hom voldria acollir en la denominació *levantina* la província de Múrcia i no sé si també la d'Albacete. La cosa és injuriosament grotesca. Però no deixa de tenir la seva lògica: és una prolongació més, a gran escala, de la «dualitat» tradicional i dels perills que conté. Quan algú parla de *Levante* per referir-se d'una manera o altra al País Valencià, no hi ha dubte que mira d'escamotejar l'única realitat pròpia dels valencians: l'oculta, l'enterboleix o la nega.

[119]

II. Atzars del particularisme

Un mateix poble

«Como fue poblado desde su conquista casi todo de la nación catalana y tomo della la lengua, y están tan paredañas y juntas las dos provincias, por más de trescientos años han pasado los deste reino debajo del nombre de catalanes, sin que las naciones extranjeras hiciesen diferencia ninguna de catalanes y valencianos.» «Por el nombre de catalanes se entendían los unos y los otros, por ser todos de una mesma lengua y nación desde los principios de la Conquista y por más de doscientos años.» Aquests dos textos pertanyen a les *Décadas de la Historia de la Insigne y Coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, que Gaspar Escolano publicava en 1611. I, almenys per aquells dos o tres-cents anys de què parla el cronista, la cosa resultava clara: érem «*todos de una mesma lengua y nación*», i el nom originari no podia deixar d'ésser l'únic comú, tant davant els altres com davant nosaltres mateixos. No solament per la població de la Conquesta, sinó també, i més encara, per les contínues onades d'immigrants procedents del Principat que s'escalonen fins a la primeria del xvi, el País Valencià era constitucionalment català. Malgrat el fet de quedar articulats en un «regne» a part, els valencians se sentien allò que eren: «vers catalans», per dir-ho com ho havia dit Ramon Muntaner. Qui més qui menys, tothom, durant la nostra Edat mitjana, tenia la seva ascendència directa en les terres del nord de l'Ebre.

D'entrada, doncs, la consciència de catalanitat seria una consciència de filiació. La nova estructura política en què immigrants i descendents d'immigrants s'integraven, havia de produir de seguida l'ús habitual del gentilici propi del «regne». Els habitants del regne de Va- [120] lència havien de dir-se «valencians», inevitablement. Però, per molt de temps, això no volgué dir sinó que eren naturals o veïns del nou Estat: no es tractava d'un nom amb intenció «nacional». La distinció entre «catalans» i «valencians», dins la Corona d'Aragó, es reduïa a indicar una pertinença jurisdiccional: una «ciutadania» en el sentit jurídic —de passaport— de la paraula. Des de fora dels territoris de la Corona, la duplictat de gentilicis resultava supèrflua: «catalans» i «valencians» eren súbdits del rei d'Aragó, i la diferència entre Regne i Principat es feia imperceptible; en canvi, hi surava la identitat de la llengua i la unitat d'estirp. Per a un estranger, els valencians no eren sinó catalans: uns catalans mes, com els del Principat, com els de Mallorca. Els italians, que tantes invasions militars i pacífiques de la nostra gent hagueren de sofrir en el xiv i el xv, no distingien entre uns i altres: tan *catalani* érem, en llur nomenclatura, els valencians com els del Principat i els de les Illes. «*O Dio, la Chiesa Romana in mani dei catalani!*», s'exclamaven els indígenes davant l'assalt dels Borges valencians a la Seu pontificia.

Tanmateix, el mot «català» difícilment podia resistir la càrrega amfibològica que les circumstàncies li imposaven. Era, alhora, nom nacional comú i nom específic per als homes i les coses del Principat. Internacionalment, «catalans» eren tots els catalanoparlants, i de vegades ho eren considerats també els mateixos aragonesos. Quan Calixt III, el primer papa de Xàtiva, proclama orgullosament l'esplendor de la «nació catalana» en la seva època —«*Magna profecto est gloria nationis catalanae diebus nostris: Papa catalanus, Rex Aragonum et Sicilia catalanus; vicecancellarius, catalanus; capitaneus ecclesiae, catalanus...*» deia—, empra el terme «català» en aquella accepció àmplia. Però de cara a l'interior, el nom era confusionari. No és pas

que valencians i mallorquins el rebutgessin. Una frase de sant Vicent Ferrer fa de citació obligatòria en aquest punt: «Vosaltres de la Serrania», diu, adreçant-se a un auditori de comarca valenciana de frontera, «qui estats enmig de Castella e [121] de Catalunya e per ço prenets un vocable castellà e altre català...» Anselm Turmeda, en 1417, s'autodefinirà com «de nació catalana i nascut a la ciutat de Mallorca». I ja al segle XVI, Baltasar de Romaní, valencià, en publicar la seva versió castellana dels poemes d'Ausiàs March, encara qualificarà el poeta de «*Caballero valenciano, de nación catalana*». De tota manera, la distinció terminològica s'imposava.

S'imposava, però no podia «inventar-se». Aquesta petita manca d'un nom distint per al conjunt dels Països Catalans i per al Principat havia de tenir, després, unes conseqüències greus. «Catalunya» i «català», limitats al Principat, adquirien un valor purament regional, i mentrestant quedava vacant la denominació que hauria d'haver englobat el bloc total del nostre poble. A mesura que passarà el temps, els matisos regionals del País Valencià i de les Balears es faran més intensos, per relació amb el matis del Principat. Això no hauria suposat cap entrebanc de cara a la nostra cohesió col·lectiva, si el conat de dispersió que implicava hagués tingut el contrapès d'un nom general i vinculatori. I aquest nom no podia improvisar-se, i menys encara en una època de relativa relaxació de la unitat nacional. Els «valencians» i els «mallorquins» començaven a covar llur particularisme, i en res no mostra tanta susceptibilitat un amor propi localista com en les qüestions d'aparença. El nom de «catalans», que els valencians i els mallorquins havien assumit vivament en els dos primers segles següents a la Conquesta, se'ls feia ja incòmode. Es manifestaven refractaris a acceptar-lo. Imaginaven que els minimitzava, o que els subsumia en el grup regional del Principat. Deixaven de dir-se «catalans»: eren «valencians» o «mallorquins». En les pàgines immediates analitzarem les causes que conflüen a promoure aquesta actitud.

A pesar de tot, la consciència de la «catalanitat» del País Valencià no s'extingeix, ni de bon tros. Hi perdura amb una evident força. Només que ja no s'expressa en fórmules descarnades i massa rotundes: el particularis- [122] me en auge no ho permetia. Però subsisteix. Els passatges d'Escolano que encapçalen aquest capítol prou que ho revelen. Abans, en 1557, quan Cristòfol Despuig fa intervenir un valencià en els seus *Col·loquis de Tortosa*, li posa en boca la frase «la nostra Pàtria antiga» per designar el Principat. «Que los valencians d'ací de Catalunya són eixits», agrega en justificació de la fórmula. Els testimonis d'aquest tipus podrien multiplicar-se. Un n'hi ha de ben curiós —me l'indica, benèvolament, Josep M. de Casacuberta—, que data del segle XVIII i val la pena de reproduir *in extenso*. Són uns paràgrafs del sermó que el doctor Josep Climent va pronunciar en 1766 quan prenia possessió de la Mitra de Barcelona. «*Fuera de estos motivos, hennanos míos*», diu el bisbe Climent als seus diocesans, «*encuentro otro particular y muy poderoso para amarnos, en el beneficio que vuestros mayores hicieron a Valencia, mi patria, librándola de la dura esclavitud de los mahometanos, y en la memoria de que la poblaron sus gloriosos conquistadores. De suerte que, si bien se mira, Valencia puede llamarse con propiedad una colonia de Cataluña, casi todos los valencianos somos catalanes en el origen, y con corta diferencia son unas mismas las costumbres y una misma la lengua de los naturales de ambas provincias*». La historiografia del XVIII manté aquesta convicció, d'ésser els valencians «eixits de Catalunya», i més tard la Renaixença local la farà seva.

La manca d'un nom superior distint del de «catalans», empenyia uns i altres a adoptar formes de circumloqui que expressessin la unitat real, restada subjacent. La paraula «germanor» fou la preferida. «*Tan unidas y hermanadas en la lengua*», escrivia Escolano. «Un mateix cau tinguérem en la materna soca», dirà en vers Teodor Llorente. I la llengua quedarà als ulls de tots com el signe més net d'aquella fraternitat. De tant en tant, els esdeveniments polítics o les circumstàncies culturals fan que la «germanor»

passi a ésser alguna cosa mes que una clàusula d'estil. Però la «germanor», així mateix, quedava refredada per la divergència de trajectòries que [123] caracteritza, a partir d'un cert moment, els tres grans fragments de la societat «catalana». Caldrà arribar al segle xx perquè, de nou, al País Valencià, torni a ésser, en uns pocs nuclis minoritaris, una energia civil decidida. Aleshores el nom —«catalans»— és acceptat amb la naturalitat primitiva, potser amb una punta d'excitació il·lusionada. A falta de terminologia millor, de la nostra comunitat en diem Països Catalans. El plural és escrupolós, i serveix per a integrar-nos amb la plena tranquil·litat del respectiu matis regional.

Consciència a part

Paral·lela a la línia de consciència de catalanitat, n'hi ha una altra, al llarg de la història del País Valencià, que es congria entorn del particularisme local, el nodreix i l'impulsa. En tenim testimonis ben antics: testimonis que daten, precisament, de l'època en què la catalanitat dels valencians era un fet constatable —si m'ho deixeu dir en el vocabulari modern— al registre civil. En 1383 —és a dir, uns cinquanta anys després de la *Crònica* de Muntaner, i quasi (o sense quasi) al mateix temps que fra Vicent Ferrer deia als serrans allò de «estats enmig de Castella e de Catalunya»—, un gironí resident a València, Francesc Eiximenis, fa la primera manifestació literària de patriotisme localista. En la seva dedicatòria del *Regiment* als Jurats de la ciutat escriu aquestes paraules taxatives: «Per totes aquestes coses e raons, ha volgut Nostre Senyor Déu que poble valencià sia poble especial e elet entre los altres de tota Espanya. Car com sia vengut e eixit, per la major partida, de Catalunya, e li sia al costat, emperò no es nomena poble català, ans per especial privilegi ha propri nom e es nomena poble valencià». Per venir d'un home del Principat, el passatge té més significació. És evident que la dedicatòria d'Eiximenis no passa d'ésser una hiperbòlica llagoteria a les autoritats municipals de la capital. Però la llagoteria resultava possible perquè aquella era la mena d'adulació [124] que els destinataris esperaven. En un mot: la propensió particularista ja existia, i fra Francesc Eiximenis no feia sinó afalagar-la amb una habilitat admirable.

1383 s'escau a la darrera del regnat de Pere el Cerimoniós. València entrava, o havia entrat, en una etapa de jocunda opulència: els negocis rutllaven. I les seves classes dirigents començaven a sentir una pruija d'emulació enfront de les altres dues capitals de la Corona, Saragossa i Barcelona, fins aleshores únics puntals «burgesos» importants de la reialesa. Mallorca, que en 1349, havia tancat —*manu militari* per part del Cerimoniós, és clar— la seva aventura independentista originada en les vel·leïtats testamentàries de Jaume I, no era sinó una dependència del Principat. València esdevenia el tercer peu del trípede de la Monarquia. Però, dels tres Estats que integraven la Corona d'Aragó en pla de teòrica igualtat, el regne de València era, encara, el més dèbil. Si els oligarques de la capital aspiraven a «ésser alguna cosa» en la política de la Confederació, no tenien més remei que «fer-se valer» com a grup amb «personalitat» indiscutible. Una rivalitat de capitals, a penes distingible en el terreny dels fets, quedava plantejada. València, desitjosa d'equiparar-se a Saragossa i a Barcelona, i de compartir amb elles la influència «burgesa» sobre la cort, es disposa a segregat el seu propi «patriotisme». Es tractava d'erigir un orgull «ciudadà» de València, per alinear-lo al costat de les altres dues capitals, més velles i assegurades, més consistentes. L'handicap d'una incorporació tardana a la Corona havia de compensar-se amb una exacerbació localista. València ha de crear-se en pocs anys un «estat d'esperit» que Saragossa i Barcelona tenien sedimentat amb un avantatge de segles. La rivalitat era una rivalitat municipal. València, capital sense país —«hanseàtica», amb un *hinterland* musulmà i feudal—, centrará en ella mateixa totes les possibilitats d'aquell procés:

Barcelona compta amb un «poble català», i Saragossa amb un «poble aragonès», però ella sola serà el «poble valencià» —de moment, si més no. I pel fet d'ésser «vengut e eixit, per la major partida, [125] de Catalunya», aquest «poble valencià» es veu obligat a marcar el seu «fet diferencial» enfront del «poble català». No calia insistir respecte a la «independència» dels valencians en relació amb els aragonesos: era una obvietat. No ho era gens, en canvi, de cara als «catalans». «Valencians» i «catalans» eren tots «uns»: catalans. La repoblació del país i la creixença de la capital en el xiv i en el xv segueixen fent-se amb gent que baixava del Principat, i això accentuava més la identitat «ètnica». Per consegüent, la «diferenciació» havia d'ésser també més pronunciada en el pla del «patriotisme»: calia fomentar-lo a totes passades a fi de poder parlar d'un «poble valencià» i en nom d'un «poble valencià». Els mateixos immigrants del Principat s'hi acomodarien de seguida: era una manera d'adaptar-se, fins i tot moralment imperativa, a la terra que els acollia i en la qual pensaven d'arrelar. Un Muntaner, establert a València a la primeria del xiv, encara no es veu constret a sentir-se «patriota» valencià; un Eiximenis, cap al final de la mateixa centúria, es feia portaveu del nou corrent localista. Durant el segle xv, la voluntat d'intervenció política, i d'equiparament amb els altres Estats de la Corona, ja s'expressa amb alguna cosa més que paraules. Els «burgesos» de València se senten més forts. La ciutat, d'altra banda, s'igualava —i superava— en població a les de Saragossa i Barcelona. El «patriotisme» local havia donat els seus fruits. I aleshores veiem els Jurats de València reclamar clarament llur part, «com a tals valencians», en l'alta burocràcia de la Monarquia. Ja en 1412 es queixen a Ferran d'Antequera, el rei de Casp, perquè «en tota la nominació d'oficials creats no hi coneixem pus d'aquesta ciutat e regne sinó mossèn Pujada, qui lo dit senyor rei ha fet alguatzir; tot l'àls e du més abunda e redunda en catalans, qui tots temps han vetlat e obtingut ocupar-se e absorbir la Casa dels senyors reis». El text és doblement revelador: pel que suposa de demanda, i pel que té de protesta contra el monopoli «català» dels càrrecs més alts de la Corona. En 1419, els Jurats s'adrecen a Alfons el Magnànim amb [126] un programa d'organització de la cúria reial en la qual la igualtat dels tres Estats quedaria consagrada i regulada: volen que hom nomeni «tres vicecancellers, tres major-dòmens, tres camarlencs, tres algatzirs, e així dels altres, en los quals sia compatible haver pluralitat», i que «en cascun d'aquest n'hi hagués u de Aragó, u de aquest regne e altre de Catalunya». En 1427, la ciutat de València aconseguix que alternin els valencians amb els aragonesos i els del Principat en el rectorat de la Universitat de Lleida. I un jurista valencià del Quatre-cents, Pere Belluga, sol·licitarà que el País Valencià tingui lloc preferent al Principat en les reunions de les Corts generals de la Monarquia, tot al·legant que el regne de València és «regne», mentre que el Principat només és «principat».

Tanmateix, ni el «patriotisme» local, ni la competència per les prebendes cortesanes, no van alterar el sentiment d'unitat catalana al País Valencià. Les coses canviarien a la darrerïa del xv. Torno a extreure unes línies del llibre d'Escolano, perquè les trobo exactes i perquè, de més a més, revelen una convicció ben antiga. Passaven «*por una mesma tierra y nación la de Cataluña y Valencia*», diu el cronista «*hasta que de cien años o poco más a esta parte, que el rey católico don Fernando de Aragón unió su corona con la de Castilla, cada una de estas naciones ha tirado por su cabo, como sintiendo la ausencia de su cabeza, y así tenidas por diferentes.*» L'orientació que prenia la Monarquia dels Àustries agreujava allò que, en temps de Ferran el Catòlic, només era un conat d'«aïllament». La Corona d'Aragó deixà de tenir un rei propi, i en els dominis del sobirans espanyols quedava situada en un lloc subaltern. Fins aleshores, el rei i la seva cort itinerant havien estat un vincle actiu entre els Estats de la Corona, i sobretot entre el Principat i el País Valencià. Les constitucions privatives de cada regió no coartaven l'autoritat «unitària» del rei, i en els cercles acostats al monarca —

consellers, funcionaris, eclesiàstics— la gent de tots els Països Catalans trobava ocasió de reunir-se i de relacionar-se. Ara, però, [127] això desapareixia. El rei estava lluny i la seva cort es constituïa amb personatges castellans. Els Estats de la Corona d'Aragó es veïeren assignats uns virreis amb àmplies prerrogatives, i el govern interior de cada un d'ells es feia hermètic i insolidari. Era la dispersió, l'«ausencia de su cabeza» tenia aquestes llargues conseqüències. D'altres factors s'hi conjuminaven. Al capdavant, les estructures socioeconòmiques dels Països Catalans eren bastant diferents, la qual cosa havia de fer, malgrat tot, que els problemes interns prenguessin camins també diferents. La qüestió dels remences fou exclusiva del Principat, i la disputa de ciutadans i forans, pròpia de l'illa de Mallorca, per citar dos exemples. L'*imbroglio* dels moriscos era domèstic dels valencians. Resultava lògic, doncs, que aquestes determinants de tipus local donessin a la gent de cada regió un motiu més de consciència particularista. En certa manera, els individualitzava, els uns i el altres, en un confrontament mutu. I no era insòlit que, en una crisi regional, en què un dels països —més o menys en bloc— s'aixecava contra el rei, els altres fessin costat al monarca per apagar la subversió. I era una forma de contraposició, de topada, que s'establia. L'antagonisme no era de «poble» a «poble», sinó que es plantejava a través de la institució reial: un d'ells s'alça contra el rei i els altres ajuden el rei. Però també això havia de repercutir en la mentalitat de la població. És en aquest context que cal mesurar la importància que tingué la manca d'un nom nacional comú. De mica en mica, i a força de peripècies merament «regionals», la designació de «catalans» es feia més i més particular del Principat, i valencians i balears s'encarcaraven en llurs noms privatis. Potser si la Corona d'Aragó no hagués perdut la seva dinastia peculiar, o si els Països Catalans haguessin disposat d'una denominació supraregional, aquelles divergències de problemàtica políticocial interna no haurien tingut tant de relleu.

No obstant això, mai no deixà d'haver-hi una altra sèrie de qüestions que ens afectaven a tots per igual i davant les quals quedava refeta —poc o molt refeta— [128] la primitiva «unitat». Així passa en ocasió del Compromís de Casp: recordem els valencians urgellistes del Parlament de Vinaròs volent integrar-se al Parlament de Tortosa, on hi havia reunits els representants del Principat i de les Illes. Les Germanies valencianes van tenir llur correspondència a Mallorca, i —segons opinió dels Consellers barcelonins d'aleshores— només la pesta que assotava el Principat va impedir que s'hi estenguessin. «Los oficials de la present ciutat se recorden que aquesta ciutat e regne estan units ab aqueix Principat de Catalunya», escriuen els Jurats de València en 1521. Si la guerra de Separació del 1640 no tingué ressonància al País Valencià, no fou pas perquè no s'hi donessin les condicions justificadores de la revolta, sinó perquè l'expulsió dels moriscos, de primer, i l'extorsió tributària de les Corts del 1626, havien deixat exànim la societat valenciana. Al principi del XVIII, en el plet successori entre Àustries i Borbons, la «unitat» tornarà a sortir a flor, ni que sigui d'una manera incompleta i elemental. Durant el XIX, el miratge de la Confederació medieval servirà, en algun moment, de lleu incentiu —sempre frustrat— colligador: en 1835 amb Pasqual Madoz; en 1854 amb la política propugnada per Víctor Balaguer a les pàgines de *La Corona de Aragón*; en 1869 amb el Pacte de Tortosa promogut per Valentí Almirall. La dispersió no acabava d'esborrar la realitat i les seduccions del «fet antidiferencial».

El pes del dialecte

Aquell mateix fervor «patriòtic» local, de què parlàvem abans, va fer que, al segle xv, els valencians comencessin a designar el català, el català que ells parlaven i escrivien —i era l'època d'Ausiàs March, del *Tirant*, de Jaume Roig, de Corella—, amb

el nom de «llengua valenciana». Tampoc en aquest punt el particularisme no era encara secessionista, per dir-ho així. No hi havia la intenció —hauria estat tan còmica!— de proclamar l'e- [129] xistència d'una «llengua valenciana» enfront d'una «llengua catalana». Una frase d'Antoni Canals, del 1395 —afirma que tradueix un llibre del llatí a la seva «vulgada llengua valenciana», «jatsia que altres l'hagen tret en llengua catalana»—, podria fer-nos creure el contrari. Però l'asseveració de Canals és desmentida pel seu propi escrit, redactat en un català absolutament normal i sense cap interferència dialectalitzant. És ben probable que la parla col·loquial dels valencians de l'Edat mitjana presentés variants específiques. Eiximenis les exagerava en dir que «aquesta terra ha llenguatge compost de diverses llengües que li són entorn, e de cascuna ha retingut ço que millor li és, e ha lleixats los pus durs e pus malsonants vocables dels altres, e ha presos los millors». Eiximenis, que s'adreçava als Jurats de València en el més pur català de Girona, volia ponderar així —una llagoteria més— la bellesa d'aquella modalitat lingüística urbana. L'afluència de forasters, un romanent d'aragonesismes potser, la freqüentació dels moros que parlaven l'àrab vulgar, havia de deixar rastres en el català local. La immigració continuada de gent del Principat, en canvi, n'asseguraria la incorrupció. Valencians són, cal repetir-ho, una bona colla dels millors clàssics medievals de la llengua catalana. I si podem pensar en una punta d'artificiositat en l'idioma literari, els sermons de sant Vicent Ferrer —en tenim «reportacions» literals— ens donen una mostra de l'idioma popular i quotidià, que era d'una catalanitat total.

Però el nom particularista —«llengua valenciana»— resultava escandalosament imprudent. A partir del 1500, el cultiu literari del català sofreix en terres valencianes un col·lapse gairebé mortal. Els intel·lectuals del país abandonen l'idioma propi i escriuen en castellà. El distanciament polític i l'afluïxament de relacions amb el Principat i amb les Illes produiran, al llarg del xvi i del xvii, una acceleració en el procés de dialectalització. Els castellanismes infecten la llengua diària. I aleshores l'etiqueta de «llengua valenciana» pren un nou valor. Si en el xv no havia amagat cap propòsit sediciós, ara ja [130] voldrà designar una ramificació regional de l'idioma comú. «*Con ser la mesma que la catalana*», escriu Escolano, «*se ha quedado ésta montaraz y malsonante, y la valenciana ha pasado a cortesana y gentil.*» Els valencians creuran això: que la seva modalitat és «*cortesana y gentil*», a diferència de la del Principat, que es quedava en «*montaraz y malsonante*». Amb tot, continuen afirmant que és «*la mesma que la catalana*». Per ésser exactes: afirmaven que era la mateixa però una altra. Les diferències dialectals eren massa visibles, ja, perquè no fossin un al·licient més del particularisme. Hi havia, és clar, els testimonis literaris anteriors al 1500: per als valencians de la segona meitat del xvi i del xvii, el llenguatge en què eren escrits els resultava arcaic i fins a un cert punt «distint» del que ells parlaven. Aquella llengua antiga i remota, que tothom reconeixia comuna a la totalitat dels Països Catalans, demanava un altre nom: van dir-ne «llemosí». Era, des d'un punt de vista, un altre avenç de signe disgregador.

En el xviii, sobretot, aquesta idea es fa obsessiva en els erudits locals. Ara s'afirmarà —copio una precisa formulació de Sanchis Guarner— que, en comptes d'ésser el «valencià» una variant regional del català, eren el valencià i el català variants germanes d'una antiga llengua mare, la que anomenaven «llemosina». El valencià —escriu un d'aquells venerables setcentistes, Marc Antoni Orellana—, «*aunque era rigoroso lemosín en su principio, empero por la agregación y adopción de nuevas, selectas y apropiadas voces, junto con la suavidad y dulzura de la pronunciación que influye en el idioma, llegó por sus particulares mejoras a reputarse por distinta de la lengua catalana*». Aquesta mateixa frase prou delata que, de tota manera, Orellana estimava que el «català» s'acostava més al «llemosí» presumpte, que no pas el

«valencià». I en definitiva, la raó diferencialista patent no era sinó —segueixo de nou Sanchis Guarner— «la major penetració de castellanismes en el valencià, fenomen que justificaria més bé una depuració que no una emancipació». La literatura —infraliteratura [131] ra— vulgar del XIX, recolzada en el dialecte i desproveïda del sentit «depurador» que calia, fomentà el prejudici popular entorn d'aquestes qüestions. Els homes de la Renaixença, arcaïtzants en el vocabulari, afecionats també —per mania particularista— al nom de «llemosí» per a designar el català literari modern, no van saber combatre el confusionisme.

Fóra un error de creure que, malgrat tot, els valencians es desentenien del sentit «unitari» que, per sota d'aquestes puerilitats dialectaloides, conservava el fet lingüístic. El record del «llemosí» ancestral, per bé que era una aberració històrica i filològica, si el terme era pres al peu de la lletra, venia a ésser encara una afirmació «unitària». La «germanor» de les dues «llengües» —valenciana i catalana— remetia a una instància anterior, comuna, que permet un punt de retrobament. Així ho veien, a mitjan XVIII, els precursors de la Renaixença Carles Ros i fra Lluís Galiana. En projectar —o reconèixer la necessitat de— la publicació de textos literaris medievals, aquest parell d'entusiastes de la llengua autòctona pensen en les possibilitats, no solament del mercat valencià de llibres, sinó també en les del Principat i de les Illes, ja que, com escrivia Galiana a Ros —1763—, l'idioma de tots tres països era «una en la substància y aun casi en el modo de hablarla si nos remontamos a fecha más antigua». I veiem que Pérez Bayer, de València estant, es cartreja en català amb Josep Finestres. I quan en 1828 la Societat Bíblica de Londres planeja l'edició d'un Nou Testament en català, i la mig encomana a un lletraferit del Principat aleshores exiliat a Anglaterra, dos valencians, Vicent Salvà i Jaume Villanueva, intrigaràn per aconseguir l'encàrrec. Uns anys després, una mica a conseqüència d'una esllanguida tradició literària local, i una mica per influx directe del que es feia al Principat, la Renaixença pren impuls al País Valencià, i ara el sentit «unitari» serà lúcid i declarat. «La idea de versificar en valencià», escriu Llorente, «me la inspirà la lectura del *Gaiter del Llobregat*, del senyor Rubió i Ors; estos foren els primers versos [132] catalans que coneguí, i quedí tan enxisat d'aquella nova parla poètica, que no poguí traure-me-la del cap...»

Fracàs per dissolució

El «patriotisme» particularista valencià estava condemnat, pels seus mateixos orígens, a una vida més aviat precària. Era la capital que l'havia suggerit i animat. Podia i hauria d'haver-se difós per la totalitat del país. Del seu major o menor arrelament depenia que fos o no el que pretenia d'ésser: un sentiment cohesiu, capaç de donar als valencians un grau substancial de maduresa col·lectiva. Però, ben mirat, li faltava força estimulant. Era, en primer lloc, un «patriotisme» massa «modern»: no posseïa aquell fons de mitologia èpica, secular, que nodreix la tradició nacional de la majoria dels pobles europeus. Com que era de confecció «burgesa», i de data relativament recent, això se li esmunyia. Era un patriotisme «civil» i, per tant, poc persuasiu. No oblidem que aquesta mena de tensions psicològiques dels grups socials han de tenir un ressort agressiu, i d'aquí que tota «tradició nacional» es basi en memòries bèl·liques i es disposi a sustentar una forma o altra d'arrogància militar en últim terme. «Burgès» —ciudadà— en la seva font, el patriotisme valencià no trobarà, en el curs dels segles, cap ocasió per a prendre una densitat seriosa. A partir del XVI el País Valencià ja no compta internacionalment com a tal país. I dic «internacionalment» perquè un «poble» s'afirma enfront d'un altre poble, i no per relació amb si mateix. Des del 1500, l'única cosa que els valencians podien «al·legar» i «defensar» en aquest pla

era llur condició de «regne»: foteses forals. Ben poca cosa, doncs. En tot cas, només hi bullia un recel, mitjanament xenòfob, envers els castellans i els catalans estrictes. Tampoc no pot dir-se que fos una incitació massa considerable.

A més d'això, el patriotisme espanyol, que també a partir del xvi pren increment —i cada dia major— en- [133] tre els valencians, havia d'esmoreir la duresa de qual-sevol probable superexcitació particularista. La societat valenciana, després del 1609 —els moriscos, de nou—, ha de reposar la seva població, i el nombre d'immigrants tornarà a ésser-hi important. Aquesta gent no s'inseria en un clima nacional sòlid. Eren assimilats, sí. Però llur assimilació no es produïa amb una energia «patriòtica» suficient. Potser si l'altre patriotisme, de procedència castellana, que propagava la Monarquia, no hagués tingut tanta seducció, el valencià hauria pogut imposar-se finalment. La situació, al principi del segle xix, en aquest punt, no resultava gaire encoratjadora per al particularisme local. La lluita contra Napoleó, a pesar de la seva robusta consistència «regional», va tenir per efecte intensificar l'espanyolisme dels valencians. El fenomen es repetia en tots els altres territoris de l'Estat, però entre nosaltres es presentava amb més força, justament per la debilitat prèvia del particularisme regional. I per això, quan en 1833 el País Valencià era dividit en tres províncies, l'esperit particularista era ja molt tènue, a penes una lleu coloració local del patriotisme espanyol. I la divisió provincial no tardaria a posar-lo a prova.

No va poder resistir-ne les conseqüències. El particularisme regional es va veure amenaçat pel particularisme provincial. Els lligams «patriòtics» regionals eren ben rebles: en quedar desvertebrats amb la desaparició del «regne», deixaven el camp lliure a la creació d'unes altres formes de sentiment col·lectiu. D'una manera lenta, però segura i progressiva, les «províncies» esdevindrien marc d'uns particularismes a llur mida. En un altre lloc miraré d'explicar aquest procés, singularment actiu a la província d'Alacant. I una qüestió de vocabulari —també ací— venia a afavorir-lo. «Valencians» ho érem i ho som tots: tanmateix, el fet d'existir una «província de València» —i una «ciutat de València»!—predisposava a limitar l'ús del gentilici a les pertinences de la província central i de la capital. A partir d'ara, els valencians es distingeixen en «valencians», «alacantins» i [134] «castellonencs». De Morella a Elx tothom se sent i es diu «valencià», és clar. Però l'empremta provincialista ha vingut a degradar més encara el patriotisme localista. El qual avui corre el perill d'esfumar-se per dissolució. La salut social del País Valencià exigeix una rectificació d'aquesta tendència. Els valencians tenim una personalitat regional ben neta: no desapareixerà, per molt que hi maldin uns i altres. Cal, de tota manera, no mistificar-la. Una frontera administrativa, una jurisdicció de funcionaris, no pot introduir escissions profundes en el cos de la nostra societat: escissions que, més que cap altra, serien insigneament artificioses. Si ho mirem bé, aquest «provincialisme» és encara una maniobra jacobina. Perquè l'hidra jacobina, liberal —diguem-me liberal— o an-liberal, no sembla disposada a jubilar-se, en aquesta trista i inconcebible península en què vivim.

I, si cal reajustar i restaurar la nostra personalitat regional, ha d'ésser, naturalment, dins un conjunt més ample i consisten. Un País Valencià aïllat és una utopia i seria una traïció a la seva pròpia essència. Des de Salses a Guardamar, de Maó a Fraga, som un poble: un sol poble. Cada un dels nostres països n'és un fragment: o millor, un membre. La història i la geografia —la societat particular que formem— ens dóna una fisonomia matisada i complementària, i el conjunt té, i en un moment de plenitud normal el tindria amb admirable justesa, un perfecte equilibri en tots els ordres de la vida col·lectiva. Els Països Catalans no són solament un petit tros d'humanitat que parla una mateixa llengua. Són això, evidentment: però el fet de parlar una llengua, la mateixa, és resultat d'una altra unitat anterior i origen de nous llaços d'unitat. El «jacobinisme» al·ludit —d'alguna manera haurem d'anomenar-lo—, tant com fomen-

tador de la histèria provincialista, ho és també del «regionalisme» ultrancer. Hi ha un interès explícit a dividir-nos com a valencians, i a dividir-nos com a catalans. És una forma de reduir-nos a la més inefable inermitat. De vegades, sots capa de «valencianisme», «valenciania» o «valencianitat», hom intenta de separar-nos de la nostra [135] comunitat natural. L'home del carrer es deixa entabanar per aquesta monstruosa perversió, que tots sabem qui beneficia. Si el País Valencià —posem-nos en la perspectiva més localista— vol salvaguardar la seva personalitat ha d'ésser preservant-se fidel a la seva catalanitat bàsica. *Et le reste est littérature.*

He sentit contar una anècdota —no en garanteixo l'autenticitat— que resulta prodigiosament adequada, ací. Diuen que una vegada Francesc Cambó va intervenir en un míting, a València. Cambó hi va parlar en català: en el seu dialecte, vull dir. Era, sembla, el moment de les prèdiques de l'Espanya Gran i totes aquelles històries, entre les quals hi havia la de la Gran Catalunya. Amb tota la seva *trastienda* classista, allò, al capdavant, responia a una realitat i a una aspiració objectivament útil per als valencians. Doncs bé: a les primeres frases de l'orador, un dels assistents a l'acte el va interrompre amb un crit sorprenent: «¡Viva Cervantes!». Com que l'incident el provocaven uns republicans tan burgesos com Cambó, no és des de l'angle classista que cal valorar el fet. La irrisorietat del «¡viva!» era elemental. Però el que em convé de subratllar és que la interrupció —la protesta «anticatalana»—, en tant que valenciana, no es feia a base de dir «Visca Ausiàs March!», ni tan sols «Vixca Bernat i Baldoví!». El lector —confio— em dispensarà de més comentaris, per raó de les circumstàncies.

«L'eximpli de la mata de jonc»

Ramon Muntaner, natural de Peralada —hi va néixer el 1265—, «ciutadà de Mallorca» entre 1287 i 1300, es casava amb una dama valenciana l'any 1311. En 1316 s'havia establert definitivament a València. També ací va pertànyer a la categoria dels «ciutadans», i fou Jurat, i assistí com a ambaixador de la ciutat a la coronació d'Alfons el Benigne. En 1326, a la seva alqueria de Xirivella de l'Horta de València, començava a redactar la [136] seva *Crònica*. En algunes de les pàgines d'aquell llibre enorme i deliciós, els valencians d'avui —i tots els catalans— trobem matèria de meditació fructuosa. El cronista, més d'una vegada, amonesta lúcidament els reis de la Casa d'Aragó que, en el seu temps, dominaven el Mediterrani occidental —el d'Aragó, el de Mallorca, el de Sicília—: els recorda el valor polític de la unitat. «Estats ab bon cor e siats d'un voler e d'una voluntat», els diu. És l'única manera de triomfar sobre els enemics. Ells, els dinastes medievals, s'acollien al «senyal» de les quatre barres, «e ab aquell han a viure e a morir». Això, en principi, ja els oblidava moralment a no trencar la cohesió «familiar». Però no era solament aquesta «raó» que els predica Muntaner. L'«obligació moral» té el més noble fonament: «sòts descendents d'aquest sanct senyor rei En Jaume», els diu, evocant la figura del Conquistador, és a dir, la suprema unitat de la nissaga. Una altra al·legació podia fer-los, i els feia, d'ordre pragmàtic. I la feia a l'estil del seu temps, amb un «eximpli»: «l'eximpli de la mata de jonc». «E si negun me demana: “En Muntaner, ¿quin és l'eximpli de la mata de jonc?”», jo li respon que la mata de jonc ha aquella força, que, si tota la mata lligats amb un corda ben forta, e tota la volets arrencar ensems, dic-vos que deu hòmens, per bé que tiren, no l'arrencaran...; e si en llevats la corda, de jonc en jonc la trencarà tota un fadrí de vuit anvcs, que sol un jonc no hi romandrà... Substituïm els reis pels pobles, i l'admonició de Muntaner —el més «complet» català que registra la història— perdura, per a nosaltres, amb tota la seva validesa. La idea dels Països Catalans és alguna cosa més que una flatulència romàntica, com algú podria creure. És una «obligació moral», en principi. És, al mateix temps, una

precaució salvadora: *in unitate virtus*. La corda que lliga la mata de jonc —la unitat— és l'únic camí que ens queda, si volem subsistir com a poble: valencians, «catalans» i balears. «E si en llevats la corda, de jonc en jonc la trencarà tota un fadrí de vuit anys, que un sol jonc no hi romandrà». I qui pugui i vulgui entendre, que entengui.

[137]

III. Esforç centripet

Un intent de dimissió

L'any 1500, sembla, moria Joan Roís de Corella, l'últim gran escriptor valencià del Segle d'Or de la literatura catalana. Encara li sobrevivia un grup de notaris i eclesiàstics, metges i artesans, que, des de la darrereria del Quatre-cents, animaven les tertúlies intel·lectuals de València, fabricaven llibres i proveïen de versos els reiterats certàmens poètics que es feien a la ciutat. Ningú no hauria dit, en la primera dècada del xvi, que el cultiu literari del català estigués amenaçat de mort en terres valencianes. El llatí i el català havien estat els dos únics vehicles lingüístics normals de cultura per als valencians de l'Edat mitjana. En aparença, la cosa no canviava. I, tanmateix, el canvi es produïa. En l'últim quart del xv ja hi havia hagut alguns poetes locals —Bernat Fenollar, Joan Escrivà, d'altres— que versificaren en castellà: eren assaigs esporàdics, intercalats en llur obra catalana, com purs jocs d'esnobisme. Ara començava a haver-hi alguna cosa més que esnobisme. Un d'aquells mateixos escriptors locals, assidu als certàmens i col·laborador de famosos poemes col·lectius —*Lo procés de les olives*—, Narcís Vinyoles, fa en 1510 un elogi de la llengua castellana —en castellà, és clar—, i diu que entre «*muchas bárbaras y salvajes de aquesta nuestra España, latina, sonante y elegantísima puede ser llamada*». Jordi Rubió ha destacat aquestes línies de Vinyoles com la mostra catalana més antiga de «desafecte a la llengua materna». Si el poeta considerava «*bárbara y salvaje*» la llengua en què habitualment ell escrivia —el català—, no hi ha dubte que la tria del castellà ja no podia atribuir-se a motivacions frívoles.

No seria Vinyoles l'únic a professar aquesta opinió. [138] D'una manera gairebé brusca, els escriptors valencians del principi del xvi abandonen el català pel castellà. En uns pocs anys, la llengua de Castella desplaça el vernacle com a llengua de cultura. I la tradició literària medieval cau en l'oblit. En 1561, Onofre Almudéver acusarà els seus compatriotes valencians d'«ingrats a la llet que haveu mamat i a la pàtria on sou nats» per aquell abandó dels clàssics de l'idioma del país. Almudéver els exhorta a mostrar «a les nacions estranyes la capacitat de les persones, la facúndia de la llengua i les coses ates que en ella estan escrites»: «molts ignorants» afirmaven aleshores que el català —el «valencià»— era una llengua «falta de vocables o freda en si»... Però la protesta d'Almudéver no era destinada a tenir eco. La indiferència més sorruda acollia les seves paraules. Almenys en els medis on realment haurien d'haver estat escoltades: en els cercles literaris. Cada dia són més els escriptors valencians que cultiven el castellà. El negoci editorial s'encara al mercat espanyol, i la publicació de llibres castellans a València és abundant i variada, cosa que, de retruc, havia d'influir sobre els literats indígenes. El teatre castellà arrela ràpidament a València, i Lope de Vega hi deixa un atapeït estol de deixebles. L'aportació valenciana a les lletres castellanes del xvi i el xvii resulta, si no massa apreciable en la qualitat, aclaparadora en el volum. En literatura, la llengua autòctona és relegada a un lloc ben secundari.

Aquesta castellanització literària resulta particularment efectista: per ràpida, per voluntària i per total. No podem dir, sobretot, que hi hagués hagut cap pressió «central» per procurar-la. El fenomen s'acomplia d'una manera espontània. L'origen del procés és una mica fosc. Però és evident que el fet d'ésser castellans de llengua els reis de la Casa de Trastàmara degué influir-hi molt. La cort, en la mesura en què podia tenir una irradiació cultural, no va tenir-la de cara al català. Pere Miquel Carbonell escrivia

d'Alfons el Magnànim: «Ell ens ha despertats!» Era una gratitud d'humanista. De tota manera, el mecenatge i l'ègida del Magnànim no van bene- [139] ficar gaire la nostra literatura nacional. Més encara: el caràcter castellà de la cort havia d'acabar per castellanitzar més o menys profundament els seus clients catalans. Tot això va fer-se més intens durant el regnat de Ferran el Catòlic, i era lògic. Quan després de la guerra de les Germanies, Germana de Foix i el seu tercer marit, virreis de València, obren llur palau a l'aristocràcia local i l'acostumen a les seves festes, la castellanització de la noblesa, classe dirigent quasi exclusiva, s'accentuarà i repercutirà sobre els nuclis literaris de la ciutat. D'altra banda, el bilingüisme del país també havia de fer-se sentir, si més no com una remota predisposició. L'abundància d'immigrants aragonesos i castellans, en el XVI i el XVII, completaria el quadre de factors que propiciaria la castellanització cultural. En la nòmina dels escriptors valencians més destacats d'aquell període, que van escriure en castellà, n'hi ha alguns, com el canonge Tàrrega, que eren de comarques valencianes de parla castellana, i d'altres, bastants, que eren —com Guillem de Castro, Rey de Artieda, Virués, Joan Timoneda— fills o nets de forasters aveïnats a València.

Els escriptors valencians adoptaven el castellà per a redactar llur literatura sense parar-se a pensar-ho: amb tota naturalitat. La llengua domèstica seguia essent el català —amb poquíssimes excepcions—, i no trobaven gens estrany allò de canviar d'idioma per a escriure. Se'ls escapava, d'una part, el fet de la traïció a la pròpia llengua que així cometien; d'una altra, que el castellà manllevat que empraven distava molt d'ésser un castellà correcte. Alguns d'ells, però, sí, que en tenien consciència. I tracten de disculpar-se o de justificar-ho. Pel que fa a l'abandonament del català, hi ha qui, com Martí de Viciana —en el *Libro de las alabanzas de las lenguas*, publicat en 1574—, diu que opta pel castellà a fi de fer la seva obra «*comunicable a muchas otras provincias*»: serà la raó més difosa. D'altres hi afegiran algun argument més curiós. Pere Antoni Beuter, quan edita la versió castellana de la seva *Crònica* —1550—, l'exposa en aquests termes: «*Pues como el tiempo ha traído la diversidad de tantos reinos como en España se partieron por la venida de los moros, en un general y solo señorío, excepto el reino de Portugal, parece que el mismo tiempo requiere que sea en todos una común lengua, como solía en la Monarquía primera de España en tiempos de los godos.*» No ens ha de sorprendre, doncs, que un valencià, Josep Estévan, bisbe d'Oriola, quan en 1595 hom projecta un campanya contra la llengua dels moriscos, digui: «*Cuando los pueblos estan sujetos a un mismo imperio, los vasallos tienen obligación de aprender la lengua de su dueño.*» El prestigi de la Monarquia absoluta tenia aquestes conseqüències. També hi ha escriptors que s'excusen de llur insuficiència en l'ús de la llengua literària forana. El mateix Viciana, en 1564, quan tradueix del català la seva *Crònica* —ell i Beuter havien escrit aquells textos històrics en la llengua del país—, fa observar que «*por ser yo valenciano no escribiré tan polido castellano cual se habla en Toledo*». I Escolano: «*Si en la frase castellana me conocieres extranjero, pasa por ello, que mi pretensión no ha sido ser imitado, sino solamente entendido de muchos en lengua universal, que lo es la castellana.*» Encara en el XVIII trobarem manifestacions d'aquesta mena. «*Servir al público y dar gusto con la verdad, no con el estilo, ni con las voces, que por ser mías no seran tal vez las más propias del idioma castellano*», escriu el bibliògraf Vicent Ximeno en 1747. És el drama del bilingüisme dels escriptors. De Blasco Ibáñez contem que, fart de sentir-se acusat pels crítics d'escriure en un castellà horrorós, va llogar un secretari —«un cagalló de la gramàtica», diu Josep Pla en comentar-ho— que li endrecés la sintaxi i el vocabulari. Azorín, fill de Monòver, un dels pobles del sud català del País Valencià, no ha amagat la seva preocupació personal: «*¿Cómo escribirá quien ha pensado, niño, adolescente, con otros signos que el castellano?*» «*¿Cómo escriben castellano los nativos de Valencia? Cuestión esta conmovedora para el autor de estas líneas. Para el autor de estas líneas*», continua

Azorín, «tratar esta cuestión es como poner el pulpejo del [141] dedo, todo lo delicadamente que se quiera, en una carne sensitiva, palpitante y dolorosa...»

Amb la castellanització literària, els valencians dimitien la condició de valencians en l'ordre de la cultura. Era un intent de suïcidi. Cal dir, però, que el fil de la continuïtat mai no arribà a trencar-se del tot. En el segle XVI encara apareixen alguns poetes recordables —Valentí, Valero Fuster, Siurana, Andreu Martí Pineda, Guerau de Montmajor, Joan Fernández d'Heredia...—, i en el XVII la llengua es manté en textos devots o jurídics, hom registra la falsificació de les *Trobes* de mossèn Febrer, i hi ha la figura pintoresca del P. Mulet, un sub-Vallfogona passablement divertit. A un erasmista tan fi com Jeroni Conques, segons ha revelat Bataillon, devem una traducció cinccentista del *Llibre de Job*, avui perduda, i és possible que en arxius i biblioteques inexplorats quedin manuscrits inèdits d'aquells segles, que evidenciarien més vitalitat que els papers publicats no indiquen. En el XVIII, a més d'una curiosa floració de romanços o «col·loquis» destinats al públic popular, hi ha algun poeta com Baptista Escorigüela, no desproveït d'interès. El toc d'atenció d'Almudéver en 1561 tampoc no resta solitari. A mitjan XVII el reprèn Marc Antoni Ortí, i al llarg del XVIII, Carles Ros, el P. Galiana i Leopold Ignasi Piles. En 1820, Manuel Civera, autor d'unes «conversacions» per a instruir el poble «en lo nou sistema constitucional», escriu una ingènua i fervorosa defensa del català: «¿Que acàs no es poden esperar d'esta llengua idees altes, penetracions agudes i pensaments de sublimitat?» El caliu no s'havia extingit.

Llengua i societat

La castellanització literària, però, és un fenomen de superfície. No va acompanyada, al principi, de cap progrés considerable de castellanització social. Un observador llunyà, a la vista del canvi de llengua efectuat per les minories literàries del XVI i del XVII, podria concloure [142] que és tota la societat valenciana que es castellanitza: vull dir que canvia de llengua també. En les mateixes defenses del català, que surten de plomes valencianes en aquella època, trobem lamentacions amb les quals seria possible de documentar aquesta suposició. Referint-se a la llengua castellana, Viciània escriu en el *Libro de las alabanzas*: «*Todos los valencianos la entienden, y muchos la hablan olvidados de su propia lengua*». Poc més de mig segle després, en 1639, Marc Antoni Ortí diu que, en el seu temps, «no sols se fa particular estudi en procurar saber la llengua castellana, però també en oblidar la valenciana, per la molta abundància que hi ha de subjectes que els pareix que tota la sua autoritat consistix en parlar en castellà». Però aquestes afirmacions són exagerades. I són exagerades perquè la intenció vindicatòria dels homes que les fan obliga a carregar les tintes en la denúncia del perill, a fi de provocar la còngrua reacció saludable. Ortí mateix recorda que, en la seva joventut, «quan en les juntes de la ciutat, estaments i altres comunitats, algú dels valencians que es trobaven en elles se posava a parlar en castellà, tots los demés s'enfuriaven contra ell, dient-li que parlàs en sa llengua». Que hi ha un començ de castellanització social és evident. Tanmateix, va estrictament lligat a una situació de classe, i ni que només fos per això, ja no podia tenir un desenvolupament ràpid ni homogeni.

En el XVI assistim a la castellanització de l'aristocràcia. Acabo de dir alguna cosa a propòsit d'això: sobre la influència que en aquesta classe va exercir l'ambient cortesà dels Trastàmara i, sobretot, el de la cort local de la virreina Germana de Foix. Després, la penetració fou lenta, però continuada. La llengua habitual de les senyores valencianes que constituïen la tertúlia de Germana de Foix en l'alegre postguerra de les Germanies

era el català. Joan Fernández d'Heredia pogué escriure en 1524 una espècie de comèdia —el *Col·loqui de les dames valencianes*, com l'han titulat els editors— en la qual veiem les aristòcrates indígenes aferrades al vernacle: ja s'acostumen al castellà —en castellà parlen a la vir- [143] reina i a les criades vingudes de Castella—; però elles amb elles s'expressen en l'idioma autòcton. Això no hauria canviat gaire en 1535, quan Lluís del Milà escriu *El Cortesano*, inspirat també en la vida d'aquella gent: tanmateix, Milà no fa parlar en català sinó una sola dama de la noblesa. Vol dir, en tot cas, que el bilingüisme progressava. Bernat Català de Valeriola (1568-1608), un noble lletraferit, fundador de l'«Acadèmia de los Nocturnos» —que reunia els escriptors castellanitzats de la València del XVI—, encara escriu en català la major part de les seves memòries autobiogràfiques. Però en 1599, Guillem de Castro, en *La verdad averiguada y engañoso casamiento*, fa que, quan una criada s'adreça a la senyora en català, la dama li'n faci retret: «*Habla siempre en castellano*», li ordena. En el XVII l'aristocràcia valenciana pren el castellà com a llengua de la llar.

La noblesa, castellanitzada, havia d'esdevenir un focus actiu de castellanització enmig de la societat. Després de la seva victòria sobre els agermanats —burgesos i artesans—, la ciutat i el país restaven a les seves mans. Els nobles eren, de més a més, els qui sostenien la vida literària local. Amb aquests prestigis immediats —i els mediats, més il·lustres: l'esplendor de la Monarquia, el de les lletres castellanques contemporànies—, la llengua importada adquiria, als ulls dels valencians, la dignitat de llengua culta exclusiva. Ni el poble ni la burgesia, de moment, no van cedir en l'ús de l'idioma autòcton. Però bé podia dir Ortí que «casi en totes les juntes se parla en castellà», perquè, d'una manera maquinal, per pur mimetisme, parlar en castellà es convertia en senyal de «distinció». La llista completa dels factors que en el XVI i el XVII contribuïren a afavorir la castellanització lingüística del País Valencià seria llarga i complexa; no és tampoc, aquest, el lloc de fer-la. La presència dels virreis castellanques i de la plaga de buròcrates forasters que els seguia no era un dels fets més innocus. A la Universitat de València —creada oficialment l'any 1502— alguns mestres ja ensenyaven en castellà. I l'Església Valentina hi abocarà, finalment, tota la seva autoritat. La Inqui- [144] sició, introduïda per Ferran el Catòlic, era des d'un principi regida per castellanques, i en castellà redactà des del primer dia els seus documents. A partir del 1511 fins al 1700, tots els prelats que ocuparen la Mitra de València, amb una sola excepció, eren estrangers, els quals, quan compareixen per la pròpia diòcesi, hi actuaven d'esquena a la realitat lingüística del poble i d'acord amb la tendència de l'aristocràcia. La predicació, a la ciutat, es feia en castellà. En 1657 l'arquebisbe Pedró de Urbina publicà en castellà els formularis per als *Quinque libri*. Durant el pontificat del Patriarca Ribera va haver-hi una forta immigració de clergues castellanques, dirigida a la conversió dels moriscos, però que reforça l'actitud castellanitzant de la jerarquia eclesiàstica.

El XVIII dóna un diguem-ne «estat legal» a la castellanització. En ésser abolits els Furs, el català deixa d'ésser la llengua oficial dels organismes polítics i administratius del regne: és expulsat, doncs, de l'últim reducte «públic» que li quedava. L'Església ja no s'amaga d'accentuar la seva castellanització, i cap a mitjan segle l'arquebisbe Mayoral l'ordena taxativament pel que fa als documents eclesiàstics. «*El idioma castellano es el que en este tiempo se usa regularmente en todos los tribunales*», diu, «*y para no dar lugar a interpretación de partida vertida en castellano, de bautismo, juzgamos por conveniente su uso; por tanto, mandamos que en adelante se escriban todas las partidas en lengua castellana.*» La política d'assimilació lingüística patrocinada pels Borbons tindrà el seu èxit. I tot això hauria conduït a una depauperació idiomàtica total, i potser sense esmena possible, si no hagués coincidit amb un fenomen compensatori. El Set-cents renova els quadres dirigents del país: hi ha els terratinents oriünds dels pobles i els industrials i comerciants de la capital, que mantenen la llengua.

La vella aristocràcia castellanitzada, que després de l'expulsió dels moriscos havia anat malvivint a València o —les famílies més potents— emigrava a la cort i hi emparentava amb la noblesa castellana, ara és rellevada per uns equips lingüísticament sans. Sans per [145] la procedència rural o per la seva extracció de les classes mitjanes fabrils o mercantils de la capital. La castellanització trobava aquest dic espontani i imprevisible. Si en aquell segle la castellanització cultural sembla acomplida —i tampoc no ho era: recordem Ros, Galiana, Planells i el renaixement dels estudis locals—, la castellanització social és frenada.

El poble s'havia mantingut incommovible en la seva llengua. Fins a ell no arribava, o ja molt atenuada, la influència dels nobles, els quals, altrament, no eren sants de llur devoció. A més d'això, la capacitat de xenofòbia dels valencians havia tingut, de sempre, un principal destinatari: els castellans. L'anticastellanisme, com ha subratllat Ferran Soldevila, no és freqüent al Principat medieval, però sí que ho és al País Valencià: els valencians tenien frontera amb Castella i hagueren de sentir-ho en guerres i invasions: «*Suegra y nuera son entrambas*», deia Lluís del Milà en *El Cortesano*, parlant de Castella i València. «Oh que cosa tan bestial és lo castellà grosser!», exclama un personatge del *Col·loqui de les dames valencianes*. Si els mateixos nobles locals, fins i tot quan més castellanitzats estaven, sentien hostilitat als castellans, el poble encara els guanyava. Amb motiu de la vinguda a València de l'alta aristocràcia de Castella, per a la boda de Felip III en 1599, mossèn Porcar anota en el seu dietari: «Estos Grans de castellans», «tots los aposientos han emmerdat, i tot ho han derruït, i casi tots los panys de les portes han arrancat». I un altre capellà humil del XVII expressa així un desdeny de distinta mena: «Si algun re-sabut dirà / Per què en castellà no escric, / Dic io que d'aquella llengua / Sols me'n valc per a mentir». Aquesta predisposició, molt general, no resultava la més apropiada per a deixar-se castellanitzar. La profusió de «col·loquis» editats durant el XVIII en el català dialectal de València demostra que el poble conservava intacte l'instint de la seva personalitat col·lectiva, encara que només fos a través d'una manifestació literària tan banal.

És clar que aquesta «resistència» popular a la caste- [146] llanització tenia molts punts dèbils. Però ni l'escola ni l'Església, ni cap altre instrument oficial de despersonalització, no aconseguiren de destruir-la. Mentrestant, el País Valencià rebia quantitats importants d'immigrants, i les noves masses de forasters eren indefectiblement absorbides. Aquesta mateixa creixença demogràfica minimitzava la nocivitat dels sectors i dels esforços castellanitzants. Perquè l'assimilació dels nou vinguts es produïa sense obstacles. El català col·loquial dels valencians, naturalment, no deixava de ressentir-se'n. La proporció de castellanismes lexicals s'eleva d'una manera espantosa, per la ben explicable raó de la convivència amb els forasters que eren assimilats. Però quan al segle XIX l'«opinió» pública comença a pesar en la política, blancs i negres acudirán al dialecte per fer-se escoltar del poble. Multitud de setmanaris es publicaran a la capital i als pobles —*El Mole*, liberal, serà el primer, en 1837—, i n'hi haurà de totes les tendències. Fins i tot n'hi ha un d'anarquista: *El Chornaler* del 1883. Per la mateixa època, *La Traca*, republicà, feia un tiratge normal —diuen— de 12.000 exemplars, i *El Palleter*, carlí, arribà a tirar-ne 50.000 d'algun número. Era un periodisme de libel, sistemàticament satíric, emanat sobretot dels més diversos cantons de l'oposició política i que les autoritats regimentals —les Monarquies d'Isabel II, d'Amadeu, de Sagunt— perseguiren sense clemència. L'idioma que emprava era el patuès més vulgar, i ortografiat a la castellana. Però testimoniava, amb la seva expansió, la importància que l'aferrament del poble a la seva llengua va tenir d'un cap a l'altre del Vuit-cents.

La disjuntiva actual

La història de la castellanització cultural continua en el XIX i el XX amb una orientació més aviat vacil·lant. Els intel·lectuals valencians del Set-cents havien promogut un retorn a les realitats directes del país: geografia, història, economia, llengua i tot. El Romanticisme [147] me hauria d'haver continuat i potenciat aquests corrents. Així va ocórrer al Principat, on la veta romàntica més cultivada fou la tradicionalista, d'origen germànic i anglosaxó, amb els fantasmes d'Ossian i de Walter Scott com a patrons. Els romàntics de València begueren en fonts franceses, i llur romanticisme fou més liberal i més cosmopolita. Tal és, almenys, la conclusió d'Allison Peers. De tota manera, romanticisme era, i això significava un reencontre amb el poble i amb la història. Amb la llengua. El qual es convertí, per dir-ho amb el terme exacte, en «Renaixença». Tomàs Villarroya, en 1841, publicava els primers versos catalans de la nova fornada —la romàntica. Sens dubte, li havien estat suggerits per l'*Oda* d'Aribau: *El Vapor* era una revista que arribava a València, i que fins i tot era llegida pels redactors d'*El Mole*. En 1858, un mallorquí insigne, l'home més «renaixentista» de la Renaixença catalana, Marià Aguiló, ve de director de la biblioteca de la Universitat Valentina. Teodor Llorente i Vicent Wenceslau Querol, llavors estudiants, reben el seu consell i el seu estímulo: tots dos escriuran, més o menys, en català. En 1859 se celebren uns primers Jocs Florals valencians: Llorente i Víctor Balaguer hi obtenen premis. Un altre poeta valencià, Constantí Llombart, comença a publicar, en 1874, un almanac titulat *Lo Rat-Penat*, on col·laboren escriptors de tots els Països Catalans. «Lo Rat-Penat» serà el nom de la «societat d'aimadors de les glòries valencianes», que és fundada en 1878, i normalitza la institució local dels Jocs Florals. La Renaixença estava en marxa.

Però, mentrestant, el castellà —amb l'ajut de l'escola i de l'Església, sobretot— havia esdevingut la llengua «cultura» habitual dels valencians. Els setmanaris dialectals, amb llur èxit, de vegades —he citat xifres— fabulosos, no resultaven «culturalment» satisfactoris: eren eficaços precisament per llur dialectalisme, però ningú no oblidava que eren dialectals, és a dir, marginals a la cultura. D'altra banda, la Renaixença, arcaïzant i conservadora, «regimental» en bona part, no arribava al «po- [148] ble», ni tan sols no obtenia audiència entre la burgesia de la capital. Enmig de totes dues posicions lingüístiques, un gran camp d'acció quedava ofert al castellà. Però València, al mateix temps, era una modesta capital de província, que no podia sostenir, tot i la seva esperançadora amabilitat econòmica, un «estament» intel·lectual seriós. D'aquí que l'escriptor valencià emigrés. Emigra de llengua: escriu en castellà. I emigra a Madrid, sempre que pot. Ja he recordat que Blasco Ibáñez començà a escriure en català: hagué d'optar per l'altra llengua, perquè en la del país no se li obrien sinó possibilitats ben migrades. Azorín emigra; emigra Gabriel Miró. L'ambient valencià no permet el literat professional, ni tan sols en una mesura mínima. No el permet en català, per falta de base social. La «Renaixença» valenciana és esquifida i trista: «*Si oyen ustedes decir por ahí que la literatura lemosina ha renacido, no lo crean*», escriu Azorín en un pamflet —*Buscapiés*— del 1894; «*esas son voces que hacen correr los pavos, como dijo el otro. Es decir, los pavos precisamente, no; los señores de "Lo Rat-Penat", una Sociedad de bombos mutuos.*» Però València tampoc no arriba a retenir els seus escriptors en castellà. Madrid els atreu —i, bé o malament, els alimenta. El mateix Blasco, que va quedar-se a la ciutat, per raons polítiques —ell era el nervi del republicanisme autòcton—, també emigra quan es desentén de la vida pública municipal.

Amb tots els seus defectes, tanmateix, la Renaixença valenciana obtenia un triomf indiscutible: trencava el monolingüisme cultural del País Valencià, centrat en el castellà després del 1500. Malgrat la seva tímida política, i malgrat la seva inèrcia per

guanyar-se la societat, els poetes jocfloralistes del XIX reintroduïen el català en els migrats costums literaris dels valencians. Al segle XX serà catalana la millor literatura feta al País Valencià. Això, parlant en termes absoluts, potser no vol dir res: vol dir, simplement, que la literatura en castellà que s'hi feia era pitjor. Els pocs escriptors indi- [149] genes que valien, i que s'adaptaren al castellà, donen l'obra pròpia fora del petit món cultural valencià. D'altra banda, algunes empreses realitzades pels intel·lectuals valencians de llengua catalana, a partir del 1920 —citem publicacions: *Taula*, els llibres de L'Estel, *Acció cultural valenciana*, *La República de les Lletres*, l'obra editorial de la Societat Castellonenca de Cultura—, eren positivament estimables. No hi ha res en castellà, produït en terres valencianes, que els pugui ésser comparat. Al costat d'això, l'erudició, d'expressió bilingüe però —és clar— projectada sobre els homes i els fets de la història del país, era l'altra branca ferma de la cultura local. Els intel·lectuals castellanitzants hi feien, a l'altre cantó, un paper cada cop més desfibrat i provincià. Però hi eren. La indecisió perdurava, per tant. Tan insignificants com vulgueu, els representants de la tradició castellanista subsistien. I avui les coses no han canviat.

Evidentment, una «cultura», no sols la constitueixen els «productors» de versos i de monografies: també els «consumidors» en formen part. I això ens portaria a examinar l'estat de la castellanització social als últims temps. El segle XIX, que hereta l'estructura del XVIII, manté, en una primera meitat llarga, la situació lingüística anterior. El castellà a penes avança a la capital, i segueix sense penetrar als pobles. Més tard, la burgesia de València i d'Alacant l'adoptarà com a llengua sumptuària, i la introdueix en l'ús familiar. Era una burgesia —no pas burgesia industrial, em sembla que ja ho he indicat — que, sobretot a València, «sortia» de la classe mitjana, i que, per consegüent, buscava de distingir-se'n: la manera de parlar —l'idioma— era un expedient «distintiu» de classe, com ho poguésser el luxe del vestit o la pertinença a un club restringit. Els mateixos burgesos que muntaven Jocs Florals i escrivien englantines en català, parlaven castellà a casa. El poble —les classes mitjana i obrera— dedicava els seus sarcasmes més àcids a aquells trànsfuges de la llengua. Una gran massa de literatura popular del XIX i del prin- [150] cipi del XX treu un excel·lent partit còmic de la burla adreçada als castellanitzants. Hi ha una paraula en el vocabulari de la capital, «coentor», que ve a ésser sinònima de «cursileria», però que al·ludeix particularment a l'afectació que suposava, en un valencià, de parlar castellà. Els graciosos sainets d'Eduard Escalante presenten una variada galeria de «coents», que feien les delícies de l'auditori teatral del nostre segle passat.

En una d'aquelles peces d'Escalante, precisament, *L'herència del rei Bonet*, un dels personatges se sorprèn perquè el seu pare, un artesà que espera un llegat de milions, li parla de sobte en castellà. «Vegen a mi per què em parla en castellà!», diu. I l'ingenu velluter li contesta: «Perquè dec acostumar-me al mudar de classe...» *L'herència del rei Bonet* és del 1880. El mecanisme de la mutació idiomàtica hi queda exposat d'una manera ben gràfica. Més o menys, encara continua igual. Amb una particularitat: que la «classe» ja no és solament la «burgesia», sinó també les professions liberals, l'alta mesocràcia i els buròcrates d'elevada remuneració. Les dones, més sensibles a les fascinacions de la «distinció», hi han exercit un paper important. València, que en els últims cent anys ha vist créixer les seves capes de *parvenus*, fa la impressió al visitant d'una ciutat completament castellanitzada. No ho està tant com sembla. La *gente bien* —per dir-ho amb una al·lusió a Rusiñol— hi abunda. També les relacions quotidianes amb aquests nuclis castellanitzats fan que la resta de la població es deixi emportar, sovint, a promiscuar les llengües en la conversa de carrer. Però els sectors més amplis de la classe mitjana i del poble segueixen fidels a llur vernacle. De més a més, la capital es veu assaltada cada dia per una xifra considerable de gent de les comarques, que puja a treballar-hi o a fer negoci, i que hi puja amb la seva parla inabdicada. Als pobles, en

efecte, i a les ciutats grans —Alacant n'és l'excepció—, el català conserva les seves posicions. Ni que només fos per això, València no arribaria mai a castellanitzar-se del tot.

[151]

Tria

Cal no oblidar que, en aquesta col·lusió d'idiomes, el català no ha disposat fins ara, en terres valencianes, de cap instrument sòlid de defensa. S'ha trobat sempre desarmat davant la pressió de l'altra llengua. La qual, és superflu de dir-ho, ha estat exercida a través de més conductes que la simple «distinció de classe». El castellà ocupa les troncs i la premsa diària, l'escola i l'escenari, la tribuna política i la càtedra acadèmica. El català, en canvi, no ha tingut res d'això. La Renaixença local i les seves prolongacions noucentistes foren massa dèbils per a aconseguir, en aquest terreny, res que ni de lluny pogués comparar-se al que obtenien al Principat. Totes les tradicionals «molleses» dels valencians semblen fer-se més visibles en la qüestió de l'idioma. Per això, tot ben comptat, admira que encara avui el català mantingui tanta força al País Valencià com a llengua viva, i que sigui capaç de sustentar el petit treball intel·lectual de les seves millors minories. En un altre pla, hem de dir també que són pocs els valencians —els catalanòfons, que són els únics a què ara em refereixo— que no tinguin un mínim de consciència del que el problema de la llengua significa per a llur comunitat. Adoptaran, enfront d'ell, una actitud o una altra, però la consciència hi és. Entre dues llengües es planteja la disjuntiva del nostre poble. I s'hi planteja, no sols pel que la llengua suposa en ella mateixa —una història, una cultura passada i present, una forma d'ésser—, sinó igualment pel que representa d'opció civil de cara al futur. Vicens i Vives, parlant del País Valencià, es preguntava: «¿Tindrà la valentia —i àdhuc, si cal, la crueltat— d'inscriure's, en veritat, en una trajectòria única, cultural i històrica?» La «trajectòria» que se'ns imposa, la sola que pot salvar-nos com a valencians, no cal dir quina és. Hem de tenir la decisió —valentia?, crueltat? per què? —d'inscriure'ns-hi. O això, o el buit social més absolut, el desert, el no-res.

[153]

IV. Dues tradicions

Al·lusió a una tolerància

Entre nosaltres, els homes del Romanticisme —historiadors, poetes, polítics— van mirar-se amb una notòria tendresa les institucions medievals dels Països Catalans. Per a ells, les paraules d'Alfons el Benigne, llavors de l'incident de Vinatea, tenien tot el valor d'una definició: «El nostre poble és franc, e no és així subjugat com és lo poble de Castella...» La «llibertat» de l'època foral, per un divertit malentès, podia ésser admirada i lloada simultàniament per carlins i liberals, sense que ni els uns ni els altres ho trobessin sospitós. Sobre un fons d'escenografia gòtica, la imaginació d'aquella gent feia funcionar un elenc ben selecte de reis paternals, Jurats pundonorosos, nobles estrenus, gremis feliços i capellans prudents, que es movien a tenor d'unes lleis sàvies i previsoros. Si excessos va haver-hi en el passat local, era justament perquè la «llibertat» era transgredida per uns o per altres. Es tractava d'una Edat mitjana idíl·lica i envejable: almenys en part. D'altra banda, tothom semblava persuadit que la comparança amb Castella donava un saldo favorable a nosaltres, i aquesta mena de conclusions sempre resulta satisfactòria per als habitants del litoral peninsular. Sigui com sigui, hi havia un punt que valia la pena de destacar, i que els oradors i els escriptors del XIX potser no van fer com calia. Penso en la petita tradició de «tolerància» que adorna els millors períodes de la nostra història. «Tolerància» que en aquells temps venerables, és clar, havia de centrar-se en la qüestió religiosa. Més que no en els textos legals, l'actitud «condescendent» era tangible en l'actuació personal dels governants, en les [154] inclinacions de la societat i en el comportament de les minories cultes.

Dic «tolerància», i no «llibertat». El principi de l'ortodòxia hi era mantingut, com a punt clau del sistema ideològic i social. Les aparences de «llibertat» no passaven d'ésser sinó meres «concessions». I en tant que això és una faceta —una faceta més— de la dinàmica social, serà útil de prestar-hi una mica d'atenció. Sovint, quan parlem d'aquests temes, hi ha tendència a subratllar el costat «generós» de la tolerància: el fort, el monopolista del poder i de la veritat, es fa indulgent amb els qui discrepen o potser s'oposen a allò que ell encarna o està obligat a encarnar. Però també interessa, o interessa més, l'altre costat: el fet mateix de la discrepància i que la discrepància sigui tan forta, al seu torn, com per a arrencar «concessions» i «indulgència» al detentor de l'ortodòxia. Des de l'angle de l'historiador, no hi ha dubte que la tolerància no es presenta, primer que res, com una «virtut»: més aviat l'ha de veure en funció d'una pugna de «poders» socials poc o molt concretables, o en un context de circumstàncies en les quals la qüestió religiosa no és sinó una entre moltes. Esdevinguda hàbit, o superstició, la tolerància podia convertir-se en una premissa més, ja assumida, de la convivència pública. Fins i tot podia ésser estimada com un benefici per a la mateixa ortodòxia. Les bondats de la lliure discussió són evidents. Jaume Roig conta que Benet XIII aprovava la polèmica entre concepcionistes i anticoncepcionistes perquè, gràcies a ella, molts eclesiàstics havien acabat fent-se «grans teològics, sofistes, lògics, disputadors, sermonadors», i sense aquest estímulo dialèctic, «pacificats, a l'ocí dats, tots ignorants, e rústecs sans, se restarien». Però abans d'arribar aquí, la tolerància té unes altres justificacions, prou més realistes.

Els nostres reis medievals topaven, ja d'entrada, amb una necessitat ineludible d'ésser «tolerants». Llurs dominis havien d'incloure dues masses humanes de religió

aberrant: jueus i mahometans. Poc nombrosos, els jueus constituïen un grup econòmicament essencial en [155] la vida dels Estats de la Corona d'Aragó, com, en general, en la majoria dels països cristians d'Europa. Financers, metges, cartògrafs, mercaders, artesans, eren una peça imprescindible per a la bona marxa de la societat cristiana, tan insuficient en molts d'aspectes. De més a més, la Monarquia n'extreia un alt rendiment tributari: «*son nuestras regalías e cosas*», diria d'ells Ferran d'Antequera. Dels moros, no cal dir-ne res: el cas del País Valencià, com sabem, és ben explícit. Reis, senyors i autoritats municipals procuraven de respectar la vida d'aquelles comunitats dissidents. La legislació la garantia, amb fórmules relativament aptes. De tant en tant, la fúria del baix poble, o la cobdícia d'alguns oligarques, es desfermava contra els calls i les moreries, amb matances i depredacions. L'odi religiós i el ressentiment social feien gairebé inevitables aquells episodis. Però la vigilància del poder reial ho reprimia i castigava. Ferran el Catòlic va interrompre la tradició «tolerant» envers els jueus; Felip III liquidaria la comunitat islàmica. Entre totes dues expulsions es desplega un procés rectificatori de la vella «tolerància», ja que unes noves «raons d'Estat» així ho aconsellaven. «Raons d'Estat» havien estat també, al capdavant, les que induïren els monarques medievals, tan catòlics com ho poguessin ésser llurs successors del xvi i del xvii, a contemporitzar amb els infidels.

Dos altres embolics religiosos van refermar l'actitud «tolerant» dels reis d'Aragó durant la Baixa Edat mitjana. Un d'ells era l'afer càtar. El catarisme s'havia estès pels Països Occitans, i la complicada trama dels enllaços dinàstics i feudals que a la darrera del xii existia entre banda i banda dels Pirineus, va compel·lir Pere el Catòlic a sortir en defensa dels seus súbdits i aliats heretges. La croada gal·lopapista derrotà a Muret, en 1213, les forces del rei Pere i del poble occità. Però abans d'aquesta data la «tolerància» havia funcionat també a favor d'aquells dissidents. I com ha advertit Jordi Ventura, al principi del xiv encara vagaven pel Maestrat i pels Ports de Morella alguns grups de refu- [156] giats càtars: potser no era sense una forma o altra d'antuència oficial. De tota manera, l'etapa anterior a Muret no deixa d'ésser un precedent a tenir en compte. L'altre problema de «tolerància» que van haver d'enfocar els nostres monarques medievals fou el Cisma d'Occident. Aquella qüestió de legitimitat eclesiàstica tenia imbricacions polítiques que els reis d'Aragó van aprofitar amb tacte. Fos quina fos llur actitud sobre el particular, la confusió que regnava entre els cristians de llur sobirania no podia ésser resolta amb cap dictat autoritari. Quan, en 1380, fra Vicent Ferrer comença a fer propaganda del papa d'Avinyó, el futur Joan I mana que «mal ne dan en persona, ne vituperació alcuna reebre no puixa» el dominic en la seva campanya antiromana. El príncep Joan ho justifica en termes clars: «com a cascú haja Déus donada franca llibertat de haver aquella coneixença e voler que es vulla, especialment en fet de consciència». El Cisma obligava a ésser «tolerant».

Tot això és ben relatiu, ja ho sé. Però havia de crear un clima propici a una tolerància més desinteressada. Si en el cas dels jueus i dels moros, com en el dels càtars i del Cisma, els reis obren amb excuses socials i polítiques d'un cert volum, després ni tan sols això no caldrà. Els ressorts de la intransigència quedaven afluixats. D'altres pressions, no tan dures, obtindran resultats consemblants. Pensem, per exemple, en la bigarrada aventura del lul·lisme. La fòbia dels dominicans a les idees i als seguidors de Ramon Llull va tenir moments de rude exasperació. La figura històrica de fra Nicolau Eimerich en representa el més brillant. Probablement els dominics tenien raó, i l'ortodòxia de Llull no és d'aquelles coses menys indiscutibles que tenim a l'abast de la mà. Però els sectaris del gran filòsof mallorquí no estaven desproveïts d'influència, i pararen el cop tantes vegades com els fou assestat. En 1391 els Jurats de València demanen ajuda als Consellers de Barcelona per a desarmar la hiena d'Eimerich. Els reis, mentre el lul·lisme va tenir vitalitat, van protegir-lo contra els naturals atacs dels

ortodoxos. La mateixa protecció van [157] concedir els prínceps de la Casa de Barcelona a un heretge tan frenètic com el valencià Arnau de Vilanova. En la disputa sobre la Immaculada Concepció, tot i que Joan I era piadosíssim concepcionista, va emparar un altre famós dominicà de València, fra Joan Montsó, que la Sorbona perseguia per anticoncepcionista. Joan I i Martí l'Humà van defensar fra Montsó fins i tot contra el mateix papa d'Avinyó. Els exemples podrien ésser multiplicats; no crec que calgui, però.

Els primers aires del Renaixement trobaven als Països Catalans un terreny ben preparat. L'esperit criticista, lleugerament escèptic, que aquell moviment d'idees introduïa a casa nostra, no va tenir-hi cap oposició agressiva. Un home com Bernat Metge es trobava plenament lligat a la Casa reial i a la camarilla dels consellers àulics, i els seus llibres hi aconseguïen els primers lectors. Antoni Canals, en el pròleg a la seva versió del *De Providentia* de Sèneca —datable entre 1396 i 1404— ja parla de les «persones de gran estament», que, inquietades per «curiositats excessives», miren d'«escudrinjar lo consell de Déu», i hi prefereixen «juí e raó natural» a «lo parlar dels profetes». Els «hòmens de paratge» «lligen molt», les traduccions abunden, i les anades i vingudes de militars i mercaders a diversos llocs d'Europa, a Itàlia sobretot, desperten entre els valencians el gust per les novetats intel·lectuals. La introducció del Sant Ofici en la seva modalitat castellana, per tant, no hi podia ésser ben rebuda. Els Jurats de València en van protestar, com els Consellers de Barcelona. El temor al nou tribunal eclesiàstic era complex, i s'hi barrejaven recels de competència de jurisdicció, d'inconvenients econòmics i de malestar moral. En 1498 hi hagué un avalot popular contra la decisió dels inquisidors que manava de cremar les Bibles en llengua vulgar. El Sant Ofici, però, no resultà tan eficaç com Ferran el Catòlic havia previst. Després del 1500, el petit món cultural valencià es farà encara més esponjós a les suggestions europees. A partir d'aquells anys, els valencians es desvien d'Itàlia i comencen a mirar cap a París. En [158] castellà i en llatí, i amb alguna repercussió accessòria en català, la renovació espiritual de l'erasmisme hi arrela. I no sols ens arriben el prestigi i la lliçó d'Erasme: també els de Luter.

Joan Lluís Vives, el valencià, no hi compta. Segurament jueu de raça, fuig de València. No serà l'únic, ell: Joan Gelida —«*alter nostri temporis Aristoteles*», deia elogiant-lo el mateix Vives—, per citar-ne un altre d'important, no tornarà de París. A París, en efecte, acudien en massa a estudiar els valencians: de «colònia del regne de València» qualificà un historiador la Sorbona del xvi. Erasme té entre nosaltres corresponents, traductors, deixebles, lectors: Pere Joan Oliver, Bernat Pérez, Pere Antoni Beuter, Joan Francesc Mas, Joan Martí Cordero, Francesc Escobar, Pere Joan Nunyes, Francesc Décio, Jeroni Conques, i tants més. En 1537 els estudiants de la Universitat, de València representen en llatí «una comèdia dels *Col·loquis* d'Erasme», que subvencionen els Jurats. El bàndol integrista, o antierasmista, compta també amb els corresponents figurons: Joan de Celaia, Joan Baptista Anyès, Honorat Joan. De Celaia, rector de la Universitat —del qual Jeroni Conques es burlava dient que era «*secretario de Dios, si Dios le tiene*»—, arribà a dir-se que havia fet soterrar làpides i escultures romanes, conservades a la ciutat, per por que no despertessin una perniciosa afecció al paganisme. Uns i altres propagaven les pròpies doctrines, disputaven públicament, intrigaven per fer-se la punyeta. Referint-se a les maniobres obscurantistes de Celaia, Pere Joan Oliver escriu a Erasme: «Enlloc no trobaries tanta superstició i tanta tirania com a València». Les trones de les esglésies servien de càtedra a les querelles filosòfiques. «Fins els menestrals estan ací imposats en les doctrines de Scotus i de Durand», comentava irònicament Oliver al seu mestre rotterdamès.

Encara no ha estat fet el capítol de la història cultural del País Valencià —de València— que abraci tot aquell desgavell del Sis-cents. El dia que serà escrit hi

descobrirem una sorprenent riquesa de fets, de perso- [159] natges, d'idees. Com que el cavall de batalla era un complicat nus de problemes filosòfico-morals, la connexió religiosa s'hi fa evident i torbadora. El fantasma del luteranisme s'erigeix enmig del batibull intel·lectual. «*Querrian que nadie se aficionase a estas letras humanas*», escriu l'hel·lenista Pere Joan Nunyes a Zurita en 1556, queixant-se de les maniobres integristes, «*por los peligros, como ellos pretenden, que en ellas hay de, como enmienda el humanista un lugar de Cicerón, así enmendar uno de la Escritura*». «*Hoy a los ciceronianos llaman luteranos o locos*», escriu Palmyreno, un dels mestres de la Universitat Valentina, en 1573. Però en 1525 havia estat confiscada a Sant Sebastià una tramesa de llibres de Luter que enviaven a València des de Flandes. I els processos inquisitorials per luteranisme es repeteixen al llarg de la centúria. N'hi ha bastants d'incoats a estrangers —alemanys, francesos, anglesos—; no hi falten tampoc els indígenes. La família dels Centelles —comtes d'Oliva— dona al Sant Ofici un parell de sospitosos de pes.

La «tolerància» s'ha esvaït a poc a poc. L'home que li donarà el cop de gràcia és l'arquebisbe Joan de Ribera, entronitzat a la Seu de València en 1569. El Patriarca Ribera fou l'home fort que Felip II envià al País Valencià en un moment de crisi de la Monarquia i quan a la nostra regió el problema dels moriscos es feia cada dia més alarmant. Joan de Ribera va unir a la mitra el càrrec de virrei i el de canceller de la Universitat. Pràcticament ha estat l'home que, en tots els temps, més poder personal directe ha detingut sobre els valencians. Mentalitat tridentina, home perfecte de la Contrareforma espanyola, mena en l'àmbit local aquella política d'«impermeabilització» que Joan Reglà ha destacat en el regnat de Felip II. Sant Joan de Ribera fou enèrgic i va reprimir els atreviments retòrics i ideològics dels humanistes, la llibertat escolar i les contorsions cerebrals dels teòlegs. Tot el bullici intel·lectual dels anys anteriors quedà reduït sota la seva fèrula. Era la fi d'una època. I el començ d'una altra, paràmica, lúgubre i barroca.

[160]

Línia de l'Església

Poble tan catòlic com qualsevol altre de l'àrea llatina, el valencià té com un element actiu de la seva història la clerecia en totes les seves graduacions. Fóra indecorós de deixar-la de banda en aquesta revisió apressada dels problemes locals. N'hem dit alguna cosa, incidentalment, en planes anteriors. Pel que fa a l'Església valenciana, convé recordar que, durant molt de temps, va sofrir les conseqüències d'un costum medieval —i no medieval— ben curiós: el de veure en les mitres una mera ocasió de rendes per al titular. Des del 1427, en què va morir el bisbe Hug de Lúpia, passaren cent onze anys sense que residís a València un prelat titular —excepte unes breus temporades d'Alfons de Borja, més tard papa Calixt III—: Jordi d'Àustria, en 1539, restablia una mica la normalitat episcopal. Però 1539 ja és una data situada enmig de la fricció morisca. D'aleshores endavant el problema dels moros batejats a la força, criptomusulmans, serà l'obsessió dels successius arquebisbes. Algun, com sant Tomàs de Villanueva, dubtarà molt abans d'acceptar la seu de València, davant la ingent vidriositat de la qüestió. Sant Joan de Ribera serà l'únic —forçat des de Madrid, potser — que hi plantarà cara. Ell assisteix a l'expulsió dels moriscos. En 1609 el País Valencià esdevenia —per primera vegada, i en la mesura en què poden dir-se aquestes coses!— territori completament cristià. La capital, en aquell instant, era una enorme concentració eclesiàstica: hi havia «*tantos monasterios, que si todos se pudieran amontonar ocuparan sin falta la tercera parte de la ciudad*», deia Escolano, el qual

afegeix que «*pasan de dos mil los clérigos y frailes*» que hi vivien, «*demás de las monjas, que son sinnúmero*». València no arribava llavors als cinquanta-sis mil habitants.

No és lícit de parlar de la clerecia en bloc. També dins l'estament eclesiàstic hi ha classes, i en l'evolució històrica de l'Església valenciana —de les diverses diòcesis del país— seria molt interessant d'analitzar la di- [161] ferència de comportament entre el baix clercat, els capítols catedralicis i grans beneficiats, i les prelatures. La identificació del capellà «de missa i olla» amb el poble és constant: al capdavant, és la classe d'on ell surt. I així el veiem al costat dels agermanats en 1520, i amb els neo-agermanats del 1693, i en la revolta antinapoleònica del 1808, i en les carlinades. Canonges i clergues de relativa benestança es faran solidaris amb la burgesia i li donen el to intel·lectual: escriptors durant l'Edat mitjana, teòlegs i escriptoristes en el *xvi*, erudits i homes de ciència després. Entre ells apareixen «il·lustrats» i jansenistes en el *xviii*, peoners del liberalisme al principi del *xix*. Bisbes i arquebisbes, de nomenament reial, representen, en l'ordre eclesiàstic, el poder central. Rarament les Seus del País Valencià van a parar a clergues indígenes. De manera sistemàtica, i per raons terriblement òbvies, reis i governs trien tonsurats castellans per a ocupar els nostres bisbats, el metropolità sobretot. La presència d'aquests prelats forasters serà decisiva per a determinar l'actitud «global» de l'Església davant els problemes autòctons. Tocant a la llengua, ja he insinuat què ha passat —i continua passant. I, com en la llengua, en més coses.

Les ordres religioses foren potents i actives fins al *xix*, i potser més que cap altra, la dominicana. No hi ha variant de congregació que no tingui convent obert en terres valencianes. Les rivalitats d'elles amb elles, i amb la clerecia secular, originaren sovint incidències pintoresques i no sempre incruentes. De cases religioses valencianes van sorgir personatges influents en la vida política i cultural de la Corona d'Aragó: els germans Vicent i Bonifaci Ferrer, Antoni Canals, sor Isabel de Villena. La relaxació de costums, que fa de València una ciutat alegrement malfamada a l'Europa del *xv* i del *xvi*, no deixà d'afectar els monestirs, tant de monges com de frares, i en tenim ameníssimes referències documentals i literàries. El rigor d'alguns arquebisbes contrareformistes —Tomàs de Villanueva, Joan de Ribera— va posar-hi una mica de disciplina. També l'autonomia del [162] clercat regular fou un obstacle seriós que els prelats es trobaren en l'intent de «convertir» els moros «conversos». Els frares van negar-se a participar en l'obra de catequesi dels mahometans batejats. En general, però, les ordres religioses donen el més alt contingent d'intel·lectuals a l'Església local. Podem dir que elles mantenen, en el camp eclesiàstic, una vinculació directa amb l'esperit del país. Molts dels erudits del *xviii*, preparadors del clima de la Renaixença, es crien i treballen en les immenses biblioteques monacals i conventuals. Les Escoles Pies calasancianes són, ja en el *xix*, un nucli romàntic i renaixent digne d'ésser recordat.

Tanmateix, el *xix* marca una transició brusca en el món clerical valencià. Si els catòlics del país es paren un moment a pensar-hi, crec que trobaran matèria de preocupació ben directa. L'Església valenciana, en els darrers cent vint-i-cinc anys, viu dins una completa inhibició social quant a l'estricta missió del seu ministeri. Per dir-ho amb una referència: no ha produït, d'ençà del 1800 i tants, un Balmes, un sant Antoni Maria Claret, un Torras i Bages, un canonge Cardo. No parlo ara de categories intel·lectuals, sinó de dedicacions: simplement, que no ha arribat a suggerir ni tan sols un sub-Balmes, un sub-Claret, un sub-Torras, un sub-Cardó, homes que treballen, en l'esfera especulativa, en la pastoral o en el consell civil, sobre la societat a què pertanyien. L'Església valenciana tenia una bella tradició de personatges insignes. La cultura eclesiàstica local, en particular, queda ben il·lustrada des del *xiii* al *xvii*, tots dos segles inclosos. En el *xviii* els nostres clergues fan una excepcional contribució a la

cultura profana: temps d'un P. Tosca i d'un P. Teixidor, dels jesuïtes exiliats a Itàlia que ha revalorat el P. Miquel Batllori, de Lluís Galiana, d'Antoni Josep Cavanilles, de Jaume i Joaquim Llorenç Villanueva. Però el XIX i el XX es caracteritzen per una absència quasi absoluta de figures interessants o eficaces, particularment des del punt de vista religiós. Uns quants erudits —Roc Chabàs, Sanchis i Sivera, etcètera—, un jesuïta animós que malda per la recristianització del proletariat, el P. Vicent, i dos o tres predicadors brillants a escala regional, és tot el que ha produït l'Església valenciana en aquest període.

Això, i el P. Corbató, una mena de Sardà i Salvany, però més ultra. Josep Domènec Corbató fou un sergent carlí de la tercera guerra civil, que ingressà a l'Orde de Predicadors i es féu, més tard, clergue secular. Era un polemista admirable: sòlid de doctrina, hàbil en l'argumentació, llest. No vacil·lava a «objectar» en pamflets d'aspra virulència a bisbes i cardenals col·laboracionistes amb la Monarquia de Sagunt. Se separà del carlisme perquè li semblava finalment massa d'esquerra, i acabà preconitzant un «providencialisme» de pur deliri, a base de profecies estranyes sobre un «Gran Monarca» inconcebible, que havia de resoldre totes les dificultats de la Cristiandat i per sempre. El P. Corbató ha estat una violència espasmòdica de l'Església local, i ni tan sols representativa. La resta no passà —ni passa— d'ésser mera letargia. I és curiós que aquesta apatia s'escaigui quan l'anticlericalisme i les campanyes contra la religió assoleixen la màxima ferocitat. Certament, l'atac anticlerical, a València, tampoc no era d'una gran volada, pel que fa a la seva envergadura d'intel·ligència. Tot quedava reduït a desbaratar a garrotades els rosaris de l'aurora, a interrompre processons, a xiular els passeigs pastorals dels arquebisbes. La baixa clerecia, amb l'ajut dels carlins, organitzava les forces de xoc, igualment contundents, per a les batusses de carrer. Però en un pla més elevat, de l'apologètica, de la depuració espiritual, de la correcció ideològica, l'Església valenciana no fa res. Blasco Ibáñez inundava el país amb traduccions de la millor literatura irreligiosa del XIX —de Nietzsche a Strauss, de Voltaire a Max Stirner—, sense que del costat catòlic surti la rèplica condigna, ni tan sols en el terreny editorial.

El gir que prenia la vida política espanyola del Vuit-cents, sota la inspiració liberal, havia erosionat l'Església en les seves pròpies bases econòmiques. Les lleis desamortitzadores crebantaren les finances de totes les seves dependències, i els arranjaments concordatoris posteriors no li permeteren de rescabalar-se. Això, d'una banda. De l'altra, és un fet que les vocacions eclesiàstiques, en el XIX, van minvant entre les classes elevades de la societat. A les diòcesis valencianes, aquesta última circumstància és ben clara. L'aristocràcia i els terratinents de primera fila, totes les grans famílies del XVIII, donaven algun fill a l'Església. En el segle passat hi ha una apreciable retracció d'aquesta mena de gent —la beneficiària de les desamortitzacions, diguem-ho de passada— davant la carrera clerical. Els capellans procedeixen, en llur majoria, del baix poble rural o ciutadà. La possibilitat d'una capa culta de la clerecia, com la que abans facilitaven les rendes de l'Església o l'extracció social distingida dels sacerdots, ara es fa il·lusòria. El mateix sistema d'ensenyament dels seminaris no és el més propici per a promoure-la. No vull pas dir que no quedi algun clergue amb inquietuds literàries, ni que no es publiqui alguna temptativa de paper doctrinal; però el *brain trust* eclesiàstic valencià és anèmic i d'una completa abúlia. El clericat inferior queda abandonat a ell mateix, en la cura d'ànimes, i enfrontat amb les formes diàries i corrosives de l'anticlericalisme. Els prelats forasters no saben què fer-hi i es mouen d'esquena al país. L'allunyament de les realitats de la terra es feia cada dia més gran. Penso que té un valor indicatiu definitiu el fet que cap home d'Església valencià no hagi pogut —o volgut— escriure una versió local de *La tradició catalana*.

Uns i altres

En la segona meitat del XVIII la «tolerància» tornava a fecundar la societat valenciana. L'expansió econòmica obria de nou les comunicacions amb Europa, i els filaments intel·lectuals són insistits i refinats. Les minories cultes del País Valencià, ara repastades, es deixen impregnar de l'esperit de «les Llums». De França vénen [165] llibres i idees. A França mateix arriba la fama d'alguns prestigi valencià: Voltaire elogiava Gregori Mayans. Els ferments de l'Enciclopedisme perden una mica de vigor en ésser assimilats pels equips autòctons, la pietat i l'ortodòxia dels quals era indiscutible. Però de mica en mica les conviccions van rectificant-se i guanyen en elasticitat. Monàrquics de cor, l'espectacle de la Revolució francesa —el regicidi, el Terror—, potser els horroritzà. De tota manera, no podien desconèixer el vertader sentit d'aquell esdeveniment, i burgesos com eren gairebé tots, havien de trobar suggestiu el triomf de llur classe a l'altra banda dels Pirineus. En 1808 la Junta Provincial, que dirigia i animava la guerra contra els exèrcits de Napoleó al País Valencià, ja va tenir un acusat caràcter «revolucionari»: Karl Marx ho fa notar quan comenta la pugna que la Junta valenciana va oposar a la Junta Central, per aquells anys, a propòsit de l'apoderament de certes rendes eclesiàstiques. A les Corts de Cadis un valencià, Joaquim Llorenç Villanueva, va destacar per les seves defenses de la sobirania popular i pels seus al·legats contra el restabliment del Sant Ofici. En l'agitada ondulació política del segle XIX espanyol, la ciutat de València serà un indefectible focus liberal. El Romanticisme, que entre nosaltres fou importat de França i, per tant, amb accent individualista, «liberal», havia de donar un gran impuls a la difusió de les tendències progressives. Així va ésser. Alguns dels escriptors valencians més típics del moment s'aplicaren a propagar-les: amb novel·les, amb versos, amb articles de diari, amb catecismes. Pasqual Pérez, Vicent Boix, dos homes de la pre-Renaixença local, seran apòstols exaltats del liberalisme. Els partits polítics actuaven cadascun pel seu compte; però, una mica al marge d'ells, i en bona part com a francs tiradors en el combat contra les supervivències de l'Antic Règim, hi ha una pila d'esforços per refermar la consciència liberal de la ciutadania. Potser els més eficaços anaren a càrrec de la premsa satírica escrita en dialecte. «Constitució, llibertat, independència de pensar, sinse partit algú, ni viu ni mort: Isa- [166] bel Segona i orde», deia *El Mole*, en 1837, com a declaració de principis. Una radicalització del corrent liberal condueix al republicanisme, que a poc a poc esdevé majoritari a la capital, i que obté assistències a les comarques de regadiu i, en general, a tota la zona de la costa. A la darrereria de segle, el promotor ideològic del moviment republicà és el novel·lista Blasco Ibáñez. Els escrits polítics de Blasco són d'una formidable vacuïtat, i sembla que la seva oratòria, tan fascinatora per a les masses indígenes, només recolzava sobre tòpics d'una demagògia elemental. Més responsable fou la seva obra d'editor, perquè publicà en castellà una quantitat sorprenent de textos polítics i filosòfics, que, si no responien a una unitat de criteri, almenys contribuïren a crear una mentalitat «d'esquerra» en el país.

Burgèsia —burgèsia mercantil— i poble urbà formaven l'ala extremista del corrent liberal, provisòriament aliats en la lluita per la llibertat política. Potser no era sense habilitat que els burgesos dirigents del republicanisme proposaren a les multituds locals una imatge d'adversari fàcilment vulnerable: l'Església, «*Le clericalisme, voilà l'ennemi!*»: la consigna radical-burguesa no estava desproveïda de justificació; però servia també de diversiu de cara al poble descontent, que així era desviat de la seva oposició a la burgesia. A tot arreu —als països catòlics d'Europa— l'anticlericalisme fou un factor excitant de la política vuitcentista: al País Valencià va adquirir, però, proporcions gairebé còmiques. L'Església local ja no era un enemic temible: ho eren, en tot cas, les forces que la prenien per escut. Quan, en 1892, partia del port de València

una peregrinació catòlica a Roma, patrocinada pel marquès de Comillas, conta un testimoni de l'època, «*el extenso muelle del Graó se hallaba lleno de heterogéneas masas capitaneadas generalmente por granujas de levitín*»: els pelegrins hi foren agredits. Les agressions acompanyaven qualsevol manifestació pública de tipus religiós. Mai no hi faltaven aquells que la citació anterior anomena «*granujas de levitín*»: burgesos en actiu. De la butxaca ge- [167] nerosa dels burgesos sortia la subvenció de les escoles laiques privades, d'institucions benèfiques de la mateixa índole. La influència de l'Església fou combatuda en tots els terrenys. L'anticlericalisme valencià segueix immutable en el primer terç del segle xx. *La Traca*, el popularíssim setmanari satíric, el representa en un aspecte. Les cremes d'edificis sagrats i els atemptats personals, en foren un altre.

Paral·lelament, un corrent conservador —conservador en l'accepció més àmplia de la paraula— resistia als embats del corrent liberal-republicà. Un dels seus ramals s'insereix en la legalitat constitucional. La gran propietat rústica i un reduït sector —el més poderós, però— de la burgesia, que s'havien vinculat a la Monarquia d'Isabel II a partir de la Desamortització, donen llur ajut als governs de la «gran etapa moderada» del 1843 al 1868. Un dels seus homes significatius és el financer Josep Campos. Els burgesos del partit progressista i el poble republicà els desplacen en la revolució del 68. En 1876 s'incorporen als partits de la Restauració i en són els corresponsals directes. Mai no van tenir una gran força numèrica, i en els recomptes electorals, que els donaven una representació parlamentària generosa, cal tenir present que eren ells, en definitiva, els manifassers del caciquisme. Foren els defensors de la «*libertad bien entendida*». Llurs diferències de grup i de nom no en suposaven d'altres quant a programa ni sobretot a ideologia. Teodor Llorente, des del seu diari *Las Provincias*, seria el *maître à penser* dels monàrquics no carlins. Llorente havia estat, del 1861 al 1865, director de *La Opinión*, el periòdic de Josep Campos, i en fundar *Las Provincias* en aquest darrer any, segueix sustentant la mateixa posició política, i a les ordres de Cánovas o de Silvela, serà el «conservador» més característic del país. Patriarca de la Renaixença catalana en terres valencianes, la seva submissió als partits de la Restauració fou nefasta per a la salut del moviment valencianista.

L'altra branca conservadora era específicament tradicionalista. A Cadis, en 1812, ja l'encarna Francesc Xa- [168] vier Borrull, que, per cert, hi proposà la restauració del règim foral. No faltaren adhesions valencianes a l'absolutisme de Ferran VII, i queda dita la importància —i per quines raons— adquirida pel bàndol carlí a les nostres comarques. La clerecia rural mantindrà al llarg del segle el caliu del carlisme, no tant pel seu contingut polític concret —i, menys encara, per la qüestió dinàstica—, com perquè hi veu l'únic puntal ultrancer de l'Església. «*Ha de ser nuestra bandera y nuestro grito: Religión contra Revolución*», diria Aparisi i Guijarro. Antoni Aparisi i Guijarro (1815-1872) és el màxim definidor valencià del tradicionalisme. Home pacífic i piadós, de temperament jurídic, no vacil·là a escriure en algun moment: «*El que tenga un fusil, que lo limpie, y el que no, que lo compre*». El carlisme, fins i tot quan no estava en peu de guerra, era una insurgència decidida. La seva debilitació gradual, a conseqüència dels canvis socioeconòmics experimentats en el camp valencià durant la segona meitat del XIX, permetria un acostament d'ambdues tendències conservadores. Una escissió a l'interior del partit carlí, després de la guerra europea del 1914, va accelerar aquella fusió. Un nou partit, que acabaria titulant-se Dreta Regional Valenciana, reuniria —ja ho he dit— els dissidents del carlisme i no pocs elements que abandonaren els ja desacreditats polítics madrilenys de la Monarquia alfonsina. La Dreta Regional esdevingué el partit del sector catòlic rural valencià, amb un predomini de petits i mitjans propietaris. La bel·licositat carlina hi quedava aigualada. Finalment, en el bienni 1932-

34, la Dreta col·laborà amb la República i participà en la coalició governamental Gil Robles-Lerroux.

Necessitat d'un replanteig

La distinció entre dretes i esquerres, amb uns noms o altres, comença a fer-se confusa quan la classe obrera entra en escena. La influència anarquista en els medis laborals del camp i de la ciutat, i particularment en els [169] nuclis industrials, havia esvaït el malentès de l'aliança vuitcentista de poble i burgesia. La primera víctima de la revolta d'Alcoi en 1873 fou un vell militant del partit republicà, l'alcalde Albors. L'apoliticisme de la Primera Internacional, de més a més, eliminava del joc electoral la part de massa obrera que queia dins la seva òrbita. Blasco Ibáñez va posar en pràctica totes les seves maneres de demagog per a arrabassar els obrers valencians a la suggestió llibertària i unir-los al moviment republicà. L'anarquisme recobrà l'ascendent sobre els obrers i els camperols quan Blasco desaparegué del mapa polític i, més encara, quan el republicanisme valencià accentuà la seva proclivitat burgesa. El blasquisme, al segle xx, seguí una evolució semblant a la del lerrouxisme espanyol, fins al punt d'integrar-se amb aquest. Fou ben pintoresc que en 1933, la Dreta ex-carlina i el blasquisme, irreconciliables a casa seva, vull dir al País Valencià, votaven plegats al Parlament de Madrid i s'unien en el govern cedista-radical. Era la solidaritat de classes que ho imposava. Era també una conseqüència del «sucursalisme» polític valencià. Tot i llur robusta base local, inconfusible, moviments tan autòctons com la Dreta Regional Valenciana i el republicanisme prescindiren de l'única orientació que podia haver-los donat un cert sentit: la nacional. I van establir-se com a sucursals d'altres partits. Això els empenyia a contradiccions hilarants. Els condemnava, igualment, a perdre el temps. Era el perill que, a llur torn, corrien les organitzacions proletàries. El «sucursalisme» — després ho veurem — és un trist defecte de la vida valenciana en totes les seves facetes. En qualsevol esquema viable, en el supòsit d'una «normalitat» civil, totes les discrepàncies dreta-esquerra que venim rastrejant en aquestes observacions, hauran d'ésser relegades a un lloc secundari. Caldrà una doble revisió: des de l'angle classista i des de l'angle nacional. Obrers i burgesos, bracers i terratinents, ho han de reconsiderar, oblidant les dolces mitologies vuitcentistes.

[171]

Els problemes

[173]

*I. Costum de subversió**Un destí marginal*

Cap idea no podia ésser tan grata com la d'Espanya a un peninsular format en la cultura del Renaixement. L'esplendor, si més no superficial, de la Monarquia dels Àustries, i el seu sentit «unitari» —«*un monarca, un imperio y una espada*—, havien de fer pensar en la Hispània romana dels textos clàssics, i també en la Hispània visigoda de sant Isidor, no menys il·lustre des del seu punt de vista: Hispànies unides i unitàries: «*Cuando todos los reinos de España, que andaban derramados debajo del gobierno de diferentes reyes, por grande suerte han vuelto a su antigua forma y conformidad*»— diu Escolano—, «*en señal de que todos ellos reconocen a un solo supremo monarca y señor*», els reis «*se intitulan reyes de las Españas, despertando el nombre que desde ab initio tuvo de llamarse las Españas toda esta nobilísima región.*» Per això, perquè la paraula Espanya tenia aquest valor antic, comprensiu de tot el territori peninsular, «*no puedo dejar de dolerme*», segueix el cronista, «*de la impropiedad de hablar del vulgo castellano*» «*llamando a sola Castilla España y a solos los castellanos españoles*». També els catalans érem espanyols, segons aquest concepte, i amb tant de dret com els castellans a ostentar el gentilici comú. En els segles *xvi* i *xvii* abunden els testimonis literaris, procedents dels Països Catalans, que coincideixen amb l'opinió de mossèn Escolano. El recel anticastellà no era un obstacle a l'«espanyolisme» de la nostra gent: ben al contrari, n'era un estímul. Es tractava de negar als castellans el monopoli d'Espanya. Espanya era alguna cosa més que Castella. Amb una mica d'orgull: «*Anch'io...*»

Però el problema no era un problema de nomencla- [174] tura. La Monarquia dels Àustries es quedà a mig camí d'allò que estava en l'obligació d'ésser. Aquella fou l'hora de la constitució de l'Estat «modern», i la monarquia absoluta resultava l'instrument indiscutiblement útil per a realitzar-lo. La base plurinacional de l'Estat havia d'ésser eliminada. Un Estat «modern» no podia ésser sinó un Estat unitari, i l'unitarisme seria sempre precari, si només s'aguantava sobre una «unitat» institucional mínima. Els Àustries, entretinguts amb les aventures polítiques europees i americanes, van creure que bastava el fet de l'autoritat reial única per a «relligar» els pobles que dominaven. Ells descansaven sobre Castella: sobre Castella i sobre l'or d'Amèrica. Els era suficient. Per això van deixar intactes les autonomies dels Estats de l'antiga Corona d'Aragó: de la subsistent Corona d'Aragó, malgrat tot. Deixarem de banda tota hipòtesi sobre si un Carles V o un Felip II podien haver efectuat un «cop d'Estat» que suprimís els règims autònoms del litoral mediterrani de la Península. La realitat és que aquells règims van sobreviure a la constitució i a la consolidació de la monarquia absoluta que, en bona lògica, hauria d'haver-los destruïts. Quan el comte-duc d'Olivares ho intentà, en el regnat de Felip IV, ja era massa tard.

L'Estat «unitari» es frustrava. L'Espanya dels Àustries adopta una articulació al capdavall ben poc «unitària». D'un costat, s'hi aferma un «centre»: Castella, el poble-Atlas de la Monarquia, la cort que s'hi instal·lava establement, les oligarquies locals que explotaven el poder. De l'altre cantó hi havia els pobles de la perifèria, els quals

quedaven abandonats a ells mateixos. Perquè, en respectar les autonomies, els Àustries respectaven més coses: respectaven també uns sistemes constitucionals totalment incompatibles amb la monarquia absoluta. Els règims forals no solament eren una diferenciació diguem-ne «estatal» entre un «regne» i el «regne» veí: eren, al mateix temps, unes complicades barreres de lleis que travaven l'exercici de l'autoritat omnímoda del sobirà. En 1520 —les Germanies— Carles V expressava [175] al comte de Mélito, virrei de València, la seva incomoditat davant els obstacles forals. L'Emperador recorda a Mélito que *«hay tiempos y casos en que el sufrimiento y disimulación valen mucho»* per a l'èxit d'un governant —entenent-hi per «sufrimiento» concessions, i per «disimulación» maquiavelisme—: *«y es más necesario en esos reinos donde se ayudan de privilegios y libertades, que en otras partes donde el mando y poderío real es absoluto»*. A Castella, sens dubte, el «mando y poderío real» era absolut. Ací, no. La perifèria mediterrània s'erigia enfront del monarca amb la seva cuirassa foral. El rei hi té les mans lligades, perquè els «regnícoles» *«se ayudan de privilegios y libertades»*. Com a contrapartida deplorable, els «regnes» privilegiats ja no són autocèfals: no podran resoldre els problemes per ells mateixos. És el rei —el «centre»— que ha de resoldre'ls-els. Però el «centre» té altres coses a fer, ni ho podria fer amb els procediments a què està habituat —poder absolut— perquè els «furs» ho impedirien.

El desfasament entre centre i perifèria serà constant, des de Carles V fins avui. Importa poc, ara, si el toc òptim ve d'un costat o de l'altre. L'important és que es tracta de dues zones político-socials que la Monarquia dels Àustries —Societat Anònima constructora de l'Estat espanyol— no aconsegueix de fondre en una de sola. I com que la Monarquia s'identifica amb el centre, la perifèria queda condemnada a viure «al marge». La perifèria, doncs, ni fa ni deixa fer: no «fa», perquè, sense un cap propi, no pot fer; no «deixa fer», perquè, encastellada en el parapet foral, intercepta tant com pot el «mando y poderío» del rei absolut. Quan Felip V, amb la Nova Planta, assola l'anacrònic edifici medieval dels «privilegios y libertades», la situació de fet no és alterada. L'Estat borbònic és ja un Estat unitari; però la perifèria segueix essent perifèria, i el centre, centre. La revifalla econòmica del XVIII accentua la diferència entre ambdues zones. Tot el centripetisme intel·lectual i polític dels perifèrics del Sent-cents, tots els lligams eco- [176] nòmics que aleshores s'estableixen entre els diversos pobles de la Monarquia, no suprimiran ni tan sols atenuaran la divergència. Centre i perifèria han esclerosat les respectives posicions. El centre es creu la part suprema de l'Estat; la perifèria es troba postergada dins l'Estat. Entre l'un i l'altra hi haurà una tensió contínua. El centre esdevindrà automàticament autoritari respecte a la perifèria; la perifèria es fa sistemàticament protestatària respecte al centre.

Un Estat unitari autèntic ho hauria evitat, tot això. Però potser l'Estat unitari era una simple utopia. Perquè marxés bé calia que fos unitari en un pla més profund que la mera superestructura de l'organització jurídic-administrativa: hauria calgut que fos unitari en la base social, és a dir, uniforme en la seva complexió de «poble». La geografia i la història, i sobretot l'economia i els hàbits mentals que en deriven, impossibilitaven o, més encara, contradeien aquella uniformitat. El centre intentà de salvar l'inconvenient reduint la perifèria per assimilació i per coacció. Hi ha fracassat. En algun moment la perifèria ha semblat voler imposar-se al centre: imposar-li un rei —l'arxiduc Carles d'Àustria en 1705—, una revolució —la federal del 1873—, una reacció —la carlina—, un ideal qualsevol més o menys benintencionat de reajustament de l'Estat. Però tot inútil. La «marxa sobre Madrid» que en 1843 acomplien les tropes sortides de València, i que derrocà la Regència d'Espartero, no fou ben bé un triomf de la perifèria, sinó de Narváez. Si el centre fracassava en un sentit, la perifèria ha fracassat en el sentit contrari. El centre s'ha aguantat fins ara amb les inèrcies de l'Estat: al cap i a

la fi, l'Estat era ell. La perifèria s'ha esbravat, en canvi, a força de subversions. Només una part del XVIII té, en el terreny dels fets, la calma feineria d'una treva. Però la subversió se li ha fet costum. Unes vegades ha arribat a la vora del secessionisme, com el 1640; d'altres es justifica en les més brillants afirmacions espanyolistes. Tant hi fa: en el fons, no és sinó subversió, dissidència incurable.

[177]

El XIX, un segle insurgent

Una primera revolta en 1801 inicia la trepidació sediciosa del XIX valencià. Godoy havia promès un cos d'exèrcit a Napoleó, i una reial ordre de Carles IV exigia al regne de València el corresponent tribut de quintes. La gent del país va revoltar-se — contra el decret i, de passada, contra certs «*personajes de posición*», com diu un historiador—, i Godoy hagué de derogar la llei. En 1808 el País Valencià s'enrola en l'aparatós «campi qui pugui» que desencadenà l'alçament antinapoleònic. El crac de l'Antic Règim va tenir per immediata conseqüència evidenciar la insolidaritat latent dels països hispànics. En aquella ocasió, literalment, cada terra fa sa guerra. El patriotisme espanyol i el monarquisme borbònic enlloc no entraren en crisi; però, més que no aquests sentiments, era una necessitat d'insurrecció social que encoratjava els combatents indígenes. Es tracta d'una vertadera rebel·lió contra el centre representat per l'Antic Règim. Sovint, els erudits inclinats a l'eloqüència s'han referit al «federalisme espontani» que aleshores va produir-se en els territoris de la Monarquia dislocats per la invasió. La tendència a un reagrupament i a una entreajudada era innegable en les Junes Provincials que menaven la lluita popular contra el francès. Tanmateix, el «federalisme» suposava una dispersió prèvia. I la dispersió hi fou més instintiva. No hi havia, ni de bon tros, cap malícia contra la «*unidad nacional*». Era, senzillament, que l'Estat fictici i postís feia fallida, i la societat aprofitava l'emergència per a destruir-lo: per a alliberar-se'n, si més no. Potser el «federalisme espontani» hauria estat un bon punt de partida per a una reestructuració estatal. En tot cas, el centre no tardà a reviscolar, amb una metamorfosi increïble: es fa jacobí. Era lògic que fos així, si volia sostenir-se com a centre. Però el nou Estat unitari, que fabricaven les constitucions liberals espanyoles del segle passat, era destinat a ensopegar amb els mateixos inconvenients de fons que la Monarquia absoluta precedent.

[178]

En 1814 retornava Ferran VII. La sèrie de les insurgències locals, d'aleshores ençà, es faria més atapeïda i més accelerada. Els motius expressos vindran donats per les pugnes generals de la política espanyola: absolutistes contra liberals, moderats contra progressistes, republicans contra monàrquics, carlins contra tothom, proletaris contra burgesos, republicans ells amb ells. Tot això, al centre, eren disputes pel poder. A la perifèria era tota una altra cosa. Ací no hi havia cap poder que pogués ésser objecte d'una disputa. A part els mòbils ideològics i socials que animessin els contendents, i que no tracto d'oblidar, n'existia un altre, subterrani, però sens dubte més poderós que la resta: el «marginalisme». Els homes de la perifèria hispànica continuen sentint-se «al marge» de l'Estat: d'un Estat que no els inclou sinó d'una manera formularia en certs aspectes, i d'una manera soferta com opressiva en d'altres. Des de la «província» «no hi ha res a fer»: aquesta es un convicció sorda, a penes clara, que tothom comparteix. Hi cabia, com a resposta, la resignació. Hi cabia, també, la revolta. Una revolta estèril, és clar: però almenys alliberadora: «*Al catalán nada le importa tomar las armas, batirse en las calles y en los campos, consumir largos años de su juventud en medio de las fatigas militares; en una palabra: nada le importa ser soldado, con tal que no se le*

fuerce a serlo y no se le apellide con este nombre», escrivia Balmes. No ésser soldat equivalia a negar-se a col·laborar amb l'Estat, a integrar-s'hi. Les «*fatigas militares*» no feien por; es tractava de dir «no» a l'Estat. Les paraules de Balmes em semblen molt reveladores.

Un tòpic «perifèric» del XIX seran els greuges rebuts del centralisme. «*Las provincias son nada, el centro es todo*», escriu Vicent Boix en 1867; «*los extremos languidecen y el centro se ahoga de hartura, y por lo mismo, la provincia va desfalleciendo, amortiguándose, y con la vitalidad pierde su importancia, su nombre y todo su pasado.*» Que el centre s'ofegues «*de hartura*» sembla una afirmació una mica arriscada. La seva pròpia inèp- [179] cia va impedir que el centralisme del Vuit-cents fos beneficiós per a ningú. Ara: tampoc no era cert que «*los extremos languidecían*». No hi ha dubte que la política centralitzadora de l'Estat liberal no fou gens favorable als interessos morals i materials de la perifèria: no ho podia ésser, ni ho intentava, naturalment. Però aquella mateixa inèpcia que impedia al centre d'aprofitar-se del monopoli del poder era també la causa de la seva ineficàcia «assimilista». A França, i a tot arreu on l'Estat jacobí ha estat en mans hàbils, l'aparell governamental fou un instrument «unificador» d'extraordinària penetració. El centralisme espanyol del segle passat no aconseguí, en aquest pla, cap avanç d'importància. La castellanització, que era la seva arma, no va obtenir al País Valencià, per exemple, uns progressos proporcionats als recursos de què disposava. Altrament, la vitalitat real d'un poble no depèn de la seva posició dins una arquitectura estatal. Quan Boix escrivia les línies que acabo de copiar, el País Valencià havia entrat ja en una etapa d'afortunada expansió econòmica. Una altra mena de vitalitat, la política, no resultava menys palmària.

Pel que fa a la vitalitat política, no cal dir que fou, d'una punta a l'altra del XIX, una vitalitat «insurgent». Tot allò que les terres valencianes aboquen a la superfície de la vida pública espanyola és rabiosa i tallant «oposició». Però, si ho mirem bé, no és una «oposició» a aquest o a l'altre partit que governa, sinó oposició radical a l'Estat. Des de Ramon Cabrera —el tortosí que galvanitzà el Maestrat— fins a Blasco Ibáñez, passant pels revolucionaris de l'Alcoi del 1873, la característica és tan comuna com exacta. Indiscutiblement, sempre hi hagué valencians que avui en diríem col·laboracionistes: la «gran etapa moderada» i la Restauració van tenir, al País Valencià, bon suport. No era, però, allò que poguéssim qualificar de la part més «viva» de la nostra societat, i no hi ha dubte que sense l'apuntament policíac i militar que l'Estat els facilitava, les minories pro-regimentals no haurien tingut gaire força en els afers interns de la regió. Republicans i carlins eren «*los [180] únicos que aquí cuentan con verdadero pueblo, con eso que en mal castellano se ha dado en decir "masas"*», afirmava un líder tradicionalista, Polo y Peyrolón, en 1896. Als carlins i als republicans hauríem d'afegir els anarquistes. Per definició, tots tres grups, i cadascun des del seu angle, es trobaven inconciliablement «enfrontats» amb l'Estat dels Borbons liberals. Tots tres grups, de més a més, i cal subratllar-ho, es manifestaven per la violència en llur actuació política. Guerres, avalots, conspiracions, atemptats: una infracció permanent de l'ordre públic i de la legalitat constitucional.

Si afinàvem una mica més l'anàlisi, veuríem que, en una mesura apreciable, aquestes actituds antiregimentals van dissipar-se en efusions infecundes. En tant que temptatives contra l'ordre establert, eren més aviat anodines. Des de la «província» no podia imaginar-se un assalt al poder. I això, els seus inductors ho sabien. No val a dir que, en definitiva, els moviments subversius valencians s'entrellaçaven amb uns moviments d'idèntic signe ideològic, sorgits a les altres zones de l'Estat, centre inclòs, i que, per tant, l'acció local no era tan «aïllada» com jo vull insinuar. Aquestes relacions existien, és clar. Però una simple recapitulació de les seves incidències i dels seus resultats demostra que no foren massa efectives. Tothom es movia dins la revolta

incoherent. Es tractava de formes d'irritació col·lectiva que troben en la pròpia vehemència la millor satisfacció. En el quadre del seu destí «marginal» de poble perifèric, els valencians no poden fer una altra cosa. O més ben dit: encara en podien fer una altra, i la feren. Que era: desviar l'antagonisme amb l'Estat cap a un antagonisme exclusiu entre les faccions antiregimentals. Carlins, republicans i anarquistes —sobretot en l'últim terç del XIX i en el primer del XX— van esmerçar llur fogositat, més combatent-se els uns als altres, que no pas combatent les institucions estatals a què s'oposaven. És clar que ells amb ells havien d'ésser adversaris a mort, enemics irreductibles. Però el fet d'acabar malgastant tantes energies en una lluita petita, tampoc no podia conduir- [181] los a res ni enlloc. Tancats en llur àrea «provincial», això no tenia més significació que la de prolongar la revolta perquè sí, perdut el nord, en un estricte canibalisme domèstic.

D'altra banda, la qualitat subversiva del nostre Vuit-cents, per eminentment popular, no encaixa amb els *pronunciamientos* que, al mateix temps, practica l'exèrcit espanyol. L'exèrcit, sempre díscol a l'Espanya del segle passat, no hi té part sinó per coincidència. Al capdavant els *pronunciamientos* són episodis gestats sovint en inquietuds professionals dels militars, i quan tenen un específic contingut polític és a través dels partits i de les peripècies àuliques o parlamentàries de la capital de la Monarquia. Les revoltes que tenen per escenari el País Valencià, rarament recolzen en inspiracions indígenes. Des del 1822, en què es produí la rebel·lió absolutista dels artillers de València i a seguit de la qual fou executat el general Elío, fins al 1876, en què Martínez Campos proclama rei Alfons XII al camp de Sagunt, i ulteriorment, els disturbis castrenses són cuinats d'esquena al poble. Alguna vegada el *pronunciamiento* s'imbrica amb l'aventura espontània local, sorgida independentment. Però això és tot. Les revoltes autòctones són més limitades, i obeeixen unes altres determinants.

Parèntesi de la mesocràcia

Estudiosos i polítics que han volgut aclarir l'entrellat de la desastrosa vida política de l'Espanya contemporània, solen destacar-hi, com un factor d'«estabilitat», l'estructura social de certes zones de la perifèria peninsular. El problema a debatre és el del fracàs de l'Estat parlamentari, de la democràcia burgesa. Una tesi que té bastants seguidors l'explica per l'absència d'una sòlida «classe mitjana», que és la que, en d'altres Estats europeus, ha servit i serveix de base a aquell règim. En dir «classe mitjana» volem dir així mateix burgesia. Una gran part del territori espanyol —Castella, Andalusia, [182] Extremadura— reposa encara sobre una economia agrària de latifundis, semifeudal. La lògica polarització de classes que es produeix en aquestes regions, no podia ésser un pressupòsit gaire apte per a la democràcia liberal. Les societats d'alguns països de la costa, en canvi, més complexes i matisades, ja donaven un percentatge de «classe mitjana» esperançador. Una major industrialització, i una distribució de la propietat rústica relativament equilibrada, les preparaven a una «normalitat» política de tipus europeu. El País Basc, el Principat i el País Valencià són considerats, pels comentaristes al·ludits, com els fragments d'Estat espanyol que presenten un grau d'«estabilitat» social més respectable. La circumstància que algunes de les grans ciutats fabrils basques, i extenses comarques dels Països Catalans, haguessin mostrat una preferència majoritària per les ideologies liberals venia a confirmar aquella explicació... I potser sí, en últim terme, tot això té un fons de veritat. El predomini d'unes «classes mitjanes» acceptablement sòlides era, en tot cas, la millor oportunitat que la Península ibèrica podia oferir al sistema parlamentari burgès. Tanmateix, els fets històrics provaren que, malgrat tot, alguna cosa fallava entre

nosaltres, i que no acabàvem d'ajustar-nos còmodament al mecanisme de la democràcia liberal. El caciquisme, els «rodors» —trabucaires al servei dels polítics rurals—, les batusses endèmiques entre la gent dels partits rivals, la mes desenfrenada picaresca electoral, el pistolisme urbà, i tantes altres delicadeses de la vida política local del XIX i del XX, eren la negació de qualsevol «normalitat» democràtica. No seria admissible d'explicar aquest «caos» per una pressió proletària. Ben al contrari: aquell clima de violències públiques era creat i sostingut pels mateixos partits «burgesos». L'«estabilitat» existia, certament, però donava aquests resultats paradoxals. I com havia d'ésser, si no? El plantejament «subversiu» de la vida col·lectiva dels valencians feia inservible el legalisme d'una constitució parlamentària. De més a més, els tres grups polítics valencians de més força —carlins, republicans, [183] anarquistes— coincidien a denunciar la Monarquia liberal com una ficció insultant. Els tradicionalistes l'atacaven pels seus principis liberals precisament; els republicans, per la seva realitat sofisticada, que qualificaven de burla al poble; els àcrates, simplement perquè era un Estat. Llibertaris a part, que no participaven de Inestabilitat» de classe, els altres s'estimaven més la revolta que no la convivència constitucional. Els monàrquics isabelins i alfonsins tampoc no eren, a l'hora de la sinceritat, més «liberals» que els altres. S'avenien al parlamentarisme en la mateixa mesura —i per les mateixes raons— que els oligarques de la Restauració: és a dir, ben poc.

L'altra insuficiència

L'«insurgentisme», en tant que manifestació «perifèrica» de la política espanyola del XIX, hauria d'ésser relacionat amb una altra qüestió: la del *soi-disant* anti-centralisme dels sectors «insurgents». No deixa d'ésser curiosa, aquesta coincidència. Potser també era inevitable. Enfrontats polèmicament amb l'Estat jacobí, per unes raons o altres, llur oposició havia de reflectir-se en una concepció de l'Estat des del punt de vista «regional». Els carlins parlaren de «furs». La vaguetat amb què usaren el terme «furs» no desvirtua gens el sentit «descentralitzador» que sempre van voler donar-li: en temps de Carles VII arribaran a emprar la fórmula «monarquia federal». Federals eren els republicans majoritaris del País Valencià. En l'evolució de l'extremisme liberal —progressistes de primer, demòcrates després, republicans finalment—, Pi i Margall fou el polític que en recollí la clientela més extensa. El radicalisme social de Pi i Margall fou, sens dubte, l'al·licient que li guanyà l'adhesió del poble. Però també hi havia el fons proudhonià d'una idea de l'Estat als antípodes de la versió jacobina. Blasco Ibáñez es limitarà a repetir la lliçó més o menys ben apresada en els llibres d'En Pi. I quan els se- [184] guidors de «don Vicent», ja aburgesats del tot —en el sentit pejoratiu de la paraula—, hauran oblidat els principis del vell federalisme vuitcentista, encara es diran «autonomistes». El comunisme llibertari de la Primera Internacional era apolític; però en la seva organització també es proclamava federal. La fòbia a l'Estat els hi impulsava. De manera que, en el pla teòric, les forces polítiques «insurgents» del XIX, que eren les úniques que tenien sincera vitalitat popular, afirmaven un disseny de rectificació de l'Estat unitari.

D'entrada, sembla previsible que aquestes posicions «descentralitzadores» haguessin de prendre consciència de la seva arrel nacional, única cosa que podia atorgar-los plenitud de valor col·lectiu. Fins a un cert punt en tingueren, en una primera etapa. Carlins, republicans, i fins i tot anarquistes, van muntar-se llur mica de premsa en la llengua del país i cultivaren la mitologia local del partit, com calia. Però mentrestant la Renaixença anava per un altre camí. A les mans de Teodor Llorente i dels seus amics, gent afiliada als partits governamentals de la Restauració, «Lo Rat-Penat», l'entitat

cultural valencianista representativa, va convertir-se en un feu conservador. Malgrat que en les files de la Renaixença figuraren homes destacats de totes les tendències, el prestigi literari de Llorente hi era decisiu. Això fou una circumstància castradora per al moviment literari autòcton. Donades les condicions locals, la seva base «burgesa» fou mes reduïda que la que tingué al Principat. D'altra banda, els personalismes polítics, i la mediocre intel·ligència dels dirigents dels partits, feien que l'oposició al conservadorisme esdevingués, més d'un cop, oposició a la Renaixença. Era una transferència d'odis polítics bastant ridícula. Però existia, i cal ressenyar-la.

El conservadorisme de Llorente i dels seus «felibres» fou funest. Els homes de la Renaixença, justament pel fet d'ésser escolans d'amén dels partits de la Restauració, havien de negar-se a donar una projecció civil al moviment renaixentista. Llur «valencianisme» fou un valencianisme exclusivament literari, ni tan sols plena- [185] ment culturalista. Jugulaven així les possibilitats d'una «renaixença» política. Però, de retop, provocaven llurs enemics de partit a adoptar una actitud reticent davant el to «valencià» a adoptar. D'aquí que fos un blasquista el proferidor del «¡Viva Cervantes!» que interrompia un discurs de Cambó. D'aquí, encara, que hi hagués al País Valencià, durant dècades, un partit de configuració ben local, que es deia «autonomista», i que mai ningú no ha sabut aclarir quina autonomia demanava, si és que en demanava cap, ni per a qui! Pel costat carlí, la cosa tampoc no queda clara. Al Principat, l'evolució del carlisme fou més precoç: d'ella va sortir el «catalanisme històric», en part. El carlisme valencià, en descarlinitzar-se, origina la Dreta Regional Valenciana, que va transformar el *fuierismo* en «regionalisme». Això ocorria ben entrat el segle xx. Era massa tard per a improvisar una «Lliga», que sobre l'anacronisme hauria tingut l'handicap d'una base purament rural. El «regionalisme» dels homes de la Dreta Regional Valenciana fou tímid, i no tingué temps de perfilar-se. La fúria dels esdeveniments s'ho emportà tot a la quinta forca.

Però, des d'un altre angle, l'important, en el xix, no era pas que el carlisme reivindicqués uns «furs» que els seus militants desconeixien, ni que el republicanisme es proclamés «federal» en uns termes lamentablement indecisos: l'important era la «insurgència» que carlisme i republicanisme —i anarquisme, en un altre estadi— representaven. La revolta implicada en llur actitud, constituïa una afirmació «localista» més neta que qualsevol declaració de principis. La terminologia —«furs», «federació» (fins i tot l'anarquisme)— fa pensar en una «autonomia». De fet, revoltar-se ja era, en si, una manifestació d'«autonomia». Era la discrepància radical amb el jacobinisme: amb l'Estat unitari —amb l'Estat. Tanmateix, tot això no es desplejava en el buit: es desplejava dins un marc «provincià». Després parlarem del provincianisme. Diguem, de moment, que el provincianisme és, essencialment, una mentalitat de «sucursal». La paraula «sucursal» —espero que el lector ho recordi— ha [186] aparegut ja alguna vegada en aquestes pàgines. Tota la discrepància «perifèrica» dels valencians no arriba, al segle xix, a desbordar el condicionament «provincià». Potser perquè se sentien «poca cosa» davant el pseudo-Leviatan de l'Estat borbònic, necessitaven «aliances» més enllà del clos regional, i l'orientació centrípeta, natural pel mateix fet de l'existència de l'Estat unitari, els induïa a sotmetre's als clans del centre amb els quals trobaven alguna afinitat. I així, la «insurgència» autòctona passava a ésser «sucursal» d'una posició política que li era pràcticament heterogènia. En una fase avançada del procés trobarem contradiccions espantoses, filles d'aquest malentès. Pensem, per exemple, que la dreta agrària valenciana —propietaris rurals i comerciants que miraven, per inflexible llei de mercats, de cara a l'exportació— va solidaritzar-se amb els cerealistes castellans. Potser la defensa de la propietat privada explica aquestes aberracions. La manca de sentit nacional contribueix a explicar-les, també.

I «no en dic pus», com escrivia el clàssic: perquè aquest no és un llibre de solucions, ni tan sols de consells, ni un programa... De més a més, l'autor i el temps s'inclinen, ara, a pensar en un altre enfocament dels problemes.

[187]

II. L'auradors i artesans

Cara i creu del minifundi

El camp ho és tot, al País Valencià. La nostra és una economia fonamentalment agrària, i això determina en una bona mesura el caràcter i el comportament genèrics de la societat. Segons els últims censos, el 46,5 % de la població activa valenciana aplica el seu treball a l'agricultura. Els tècnics opinen que es tracta d'un percentatge oneros: ens situa, en efecte, en un nivell més aviat mediocre, comparable als altres països europeus que no han entrat en l'àrea de la transformació industrial. Avui, una economia de predomini agrícola tan marcat és una economia «subdesenvolupada». La força tènica d'aquest adjectiu, però, estaria lleument desplaçada en el cas valencià. Tot i mantenir la seva vigència —tenim, no hi ha dubte, i vista globalment, una economia «subdesenvolupada»—, cal rebaixar-ne el grau d'indicació depressiva. Al capdavant, el camp valencià, en línies generals, ofereix una consistència de relatiu esplendor. Unes setanta-set mil hectàrees dedicades al conreu dels cítrics, més unes quaranta-sis mil a les plantacions hortícoles, amb els productes respectius bàsicament encarats a l'exportació, donen a moltes comarques del país una opulència considerable. El mateix arròs —més de vint-i-vuit mil hectàrees— ha tingut èpoques de rendiments feliços, gràcies a esporàdiques oportunitats del mercat exterior. Les vinyes del secà —dues-centes mil hectàrees— són també un factor positiu. Tot plegat fa que l'agricultura valenciana presenti un afectuós matís optimista.

Si de les generalitats passàvem a la concreció comarcal, la cosa s'entenebreix bastant. El regadiu —que és la zona òptimament reditícia— només ocupa el 28 % de la superfície cultivada. Les comarques de l'interior, [188] muntanyoses o simplement àrides, i fins i tot alguna del litoral amb regs problemàtics, queden excloses de la tònica d'excel·lència que assenyalàvem. L'aigua és la gran preocupació dels nostres pagesos —com, suposo, ho és dels pagesos de tot arreu. L'escassa pluviositat fa que l'aprofitament dels rius hagi d'ésser meticulosa i exhaustiva. Les obres de canalització —la xarxa de sèquies que possibilita les hortes— són d'origen ben antic, i mai no han deixat d'ésser eixamplades i perfeccionades. Pantans com el de Tibi daten del segle XVI, i els projectes de colonització hidràulica s'han repetit al llarg del temps. L'ús d'aigües subterrànies ha contribuït en gran manera a la prosperitat rural. De l'època dels moros, si més no, prové la regulació jurídica de la irrigació a les hortes, de la qual és model famós el Tribunal de les Aigües, a la de València. La qualitat de la terra no sembla extraordinària, i ha estat la tenaç i enginyosa laboriositat del «llaurador» que l'ha feta tan productiva. Però el secà és inhòspit i pobre. Les seves comarques —el Maestrat, i els Ports de Morella, i tantes més— es despoblen lentament. La Marina, per exemple, ha donat de sempre una emigració regular i contínua al nord d'Àfrica.

Un excel·lent jurista del meu poble, Fermí Cortès, em feia observar que el pagès valencià no és «pagès», sinó «llaurador»: en tot cas, no és «pagès» en el sentit típic que aquesta paraula té al Principat —al secà i a la mitja i alta muntanya del Principat, sobretot. Vol dir que, a diferència del «pagès» que sol viure aïllat en el seu predi —la «masia»—, el nostre «llaurador» s'aveïna predominantment en un poble. Cau fora del meu propòsit aclarir si sempre ha estat així o si, com suggereix algun autor, és cosa correlativa a la reestructuració del camp local després de l'expulsió dels moriscos. Avui encara subsisteixen «masos» o «masies» en algunes comarques de secà, i algunes

«alqueries» en el regadiu; però això no suposa res en termes absoluts. No són infreqüents al País Valencià els pobles de deu a vint mil habitants que tenen per únic recurs econòmic el treball agrícola. I és [189] que les unitats patrimonials de conreu no tenen, habitualment, sinó una extensió reduïda, que no permet o no justifica l'habitable desglossat, tipus «masia». Al camp valencià predomina el minifundi. Això ja ve del temps de la Conquesta, en què el repartiment de terres als repobladors fou fet per lots no massa extensos i creà una capa de petits propietaris rurals francament sòlida, en el regadiu. El latifundisme senyorial mai no fou important al País Valencià: almenys no admet comparació amb el d'altres països peninsulars. Avui mateix, en tota la regió no hi ha cap explotació agrària que excedeixi les 250 hectàrees.

De les xifres que Francesc de Paula Burguera recull en un seu estudi sobre l'economia valenciana hom dedueix que només un 20 % del nostre regadiu és distribuït en explotacions de més de 50 hectàrees. Un 67 % de la mateixa zona es desarticula en explotacions inferiors a les cinc hectàrees: o, per precisar-ho més, els 218.298 cultivadors d'aquesta llenca de la propietat rústica se la reparteixen a una extensió mitjana de 0,78 hectàrees. Aquests «llauradors» —petits propietaris, arrendataris— constitueixen el 99 % de les empreses agràries del regadiu. En el secà el panorama canvia bastant. Les 253.950 hectàrees que Burguera dona de la superfície de regadiu es distribueixen entre 221.652 «cultivadors». Per contra, les 736.109 hectàrees del secà queden dividides en només 92.645 explotacions. De tota manera, també en el secà un 90 % de les empreses no arriben a les 10 hectàrees. Trobo que aquestes dades són prou expressives. Un observador acostumat a considerar els problemes del camp en altres punts d'Europa, diria, sens dubte, que la parcel·lació actual de la terra al País Valencià és fins i tot antieconòmica pel seu excessiu fraccionament. Només l'alt rendiment dels conreus principals evita, en el millor regadiu, que el minifundisme sigui una situació francament lamentable.

He parlat sempre d'«empresaris agrícoles», sense discriminar si detenen la terra en propietat, en arrendament o en parceria. No dispo ara de xifres exactes que [190] detallin, per a la totalitat del país, els títols possessoris de l'espai cultivat. Segons uns càlculs que aporta Burguera, els «empresaris» constitueixen el 63,17 % de la població rural valenciana; un 4,56 % correspon a jornalers fixos, i el 32,27 % restant a jornalers eventuais. Això ens planta davant l'aspecte «social» de l'economia agrària valenciana. Acabo de dir que l'abundància de minifundis insuficients és un perill que només corregeixen els bons preus europeus dels productes exportats: aquesta afirmació, l'he condicionada, òbviament, «al millor regadiu». Ben sovint, un «empresari» minifundista amb prou feines si té uns ingressos més copiosos que un jornal. El bloc dels obrers agrícoles eventuais és, com veiem, important. De més a més, l'indole dels conreus provoca, en moltes zones, periòdiques etapes de desocupació. Les emigracions estacionals —als Països Occitans, sobretot— atenuen una mica el desconcert produït per la falta de treball. Aquesta situació —pensem en les tradicionals revoltes agràries valencianes, al·ludides en el curs d'aquest llibre— ha de pesar notòriament en l'«estabilitat» social de les nostres comarques. I potser la qüestió, ací, no és tant de «reforma agrària» com de —si puc dir-ho així— «compensació industrial».

Hom podria pensar, efectivament, que el clàssic fenomen contemporani de l'«èxode rural» hauria de tenir entre nosaltres una lògica exacerbació, com a conseqüència d'aquest desequilibri camperol. L'èxode rural es produeix: en les comarques del secà, en particular, però també en les de regadiu. Potser el fet que València sigui un nucli poc industrialitzat ha contribuït a no fomentar-lo. Personalment crec que hi ha un altre factor poderós que frena l'emigració rural valenciana. Si ho mirem bé, l'increment de població de les nostres primeres ciutats industrials —Alcoi, Elx, Sagunt, la mateixa València— s'ha nodrit fins ara de gent procedida de Múrcia i d'Andalusia, d'Aragó i de

Castella. El llaurador indígena, que té motius per a emigrar, no ho fa. I sospito que no ho fa per la seva agudíssima «mentalitat de minifundi». El costum de dividir per herència el patrimoni familiar es- [191] micola repetidament les unitats de cultiu; els petits arrendaments passen de pares a fills i fins i tot també es divideixen en el pas successori. I mentre el llaurador tingui un tros de terra per conrear, sigui tan petit com vulgueu, no hi renunciarà. S'estimarà més l'estrelesa del camp que no totes les temptacions de la ciutat industrial. Altrament, els pobles en què viu, dins la seva modestia rústica, tenen per a ell el mínim de «comoditats» urbanes que desitja. La perspectiva de proletaritzar-se no el sedueix. No sedueix ni tan sols el jornaler eventual, tot i la precarietat de la seva posició. Al cap i a la fi, com que les èpoques de treball es caracteritzen per un fort augment de demanda de braços, els jornals puguen i hi troba una manera de resquitar-se'n. Quan es decideix a emigrar —temporalment o definitivament—, sol fer-ho a d'altres zones agràries. L'expertesa laboral del llaurador valencià està ben acreditada a Espanya i a França, i s'hi troba ben remunerada.

Aquest aferrament del llaurador al seu predi, el minifundisme abusiu, i els hàbits mentals que han creat, fan que el paper exercit pel camp en l'evolució de l'economia local sigui al País Valencià ben distint del que ha estat al Principat. La institució de l'«hereu», recolzada sobre la unitat del patrimoni familiar tradicionalment infrangible, va permetre al Principat unes connexions econòmiques que entre nosaltres eren impossibles. Quan els fadrísters, els germans «cabalers», abandonaven la «masia» i marxaven a ciutat a obrir-se camí entre les noves opcions de la indústria i el comerç, el suport de l'hereu els era una base d'acció ben útil. Els diners del camp aflueixen a l'edificació de les altres branques de l'economia que el temps imposava. El ciutadà, home d'empresa, conservava vives les seves arrels en la terra pairal. «De l'ajut primerenc, del retorn sovintejat del ciutadà a la casa o al mas dels avis», escriu Vicens, «n'ha nascut l'íntima solidaritat entre el camp i la ciutat de Catalunya que caracteritza el Vuit-cents i encara bona part del que va de segle.» Ni l'una cosa ni l'altra no podien donar-se al País Valencià. No existia el «mas» —el [192] mas feudal— com a entitat patrimonial sòlida. Ni hereus, ni fadrísters. Ací, els «fadrísters» també heretaven llur part de terra, i s'hi quedaven a conrear-la. El minifundi tampoc no era la millor palanca per a proporcionar ajuts a la indústria i al comerç. El camp restava estancat en ell mateix. I la ciutat, sense rebre'n la saba, no s'hi sentia vinculada.

De tota manera, el minifundi ha tingut igualment el seu costat bo. Els petits propietaris rurals han estat un element eficaç en la renovació de l'agricultura valenciana del XIX. La lliçó dels grans terratinents «il·lustrats» del segle anterior no els fou inútil, i malgrat que, com a bons pagesos, són rutinaris i desconfiats, a ells és deguda en una mesura molt estimable l'expansió del regadiu, la dessecació d'aiguamolls i els canvis de cultius, que tant han beneficiat el nostre camp en els darrers cent anys. Una enorme fam de terra els animava, i no han regatejat suor ni temps per a robar-ne a l'erm i al llot, o per a «inventar-ne» sobre les roques de la muntanya. Han tret aigua d'on han pogut, i han substituït les oliveres i els garrofers, les vinyes, pel tarongerar de compradors internacionals. D'entre ells, i gairebé com una activitat subsidiària, va sortir el comerç d'exportació dels cítrics, i han fet de llurs pobles uns llocs satisfactòriament habitables. Llurs oscil·lacions polítiques han depès de la incapacitat de reconèixer-se com a classe i com a membres vius del país. Però són, indiscutiblement, la franja social més «estable» de la ruralia, la més neta quant a filiació ètnica, la més laboriosa. Homes del camp, treballen el camp amb les pròpies mans i veuen en la terra una prolongació de la pròpia vida. Són una gent limitada, però ferma. I, com deia sant Vicent —«los llauradors, qui sostenen lo món»—, «de allò que ells treballen, tots ne havem a viure».

Prolongació de l'artesanía

L'embranchida industrialitzadora va tenir un vigorós [193] desplegament a la primeria del segle passat. Les velles artesanies perduraven amb una encoratjadora solvència, i era d'esperar que l'esperit emprenedor de la burgesia realitzés una transformació de la societat valenciana semblant, salvades les proporcions, a la que durant aquella centúria experimentava la del Principat. A més de cent anys de distància, el resum que podem fer-ne no és precisament gloriós. El País Valencià ha quedat al marge de la revolució industrial. Segons dades del 1957, dins el valor net de la producció total valenciana, la indústria suposava el 33,5 %, mentre que l'agricultura només en representava el 26,8 %. Aquesta superioritat —més sorprenent, si tenim en compte la respectable importància del sector agrícola— no ens ha d'enganyar. En primer lloc, és encara una diferència de percentatges molt insignificant: hauria d'ésser major, de bon tros, a favor de la indústria, perquè l'economia valenciana pogués ésser considerada amb un carés mitjanament afalagador. Però, de més a més, es tracta d'una indústria desconcentrada, dispersa en petites empreses, en tallers gairebé familiars. Per dir-ho sense embuts: quan les estadístiques parlen d'indústria al País Valencià, hem de pensar que més aviat es refereixen a «artesanía». Una mitjana de nou obrers per empresa, a la província de València, ja expressa ben clarament en quin nivell es mou l'activitat fabril local. Solament el 27,5 % de la població activa treballa en manufactures: poc consolador, tot plegat.

Certament, les condicions naturals del País Valencià no resulten massa favorables per a la creació d'indústries d'alguna envergadura. La manca de matèries primeres i de fonts d'energia de gran potència ens tallava les ales. Tanmateix, si teníem vedada la possibilitat d'una indústria pesada, sí que hi havia el camí obert per a l'expansió d'una indústria lleugera potent, com al Principat. Allà on la tossuderia, la perspicàcia i l'esperit d'empresa s'hi han posat, els resultats no han estat desdenyables: la producció tèxtil d'Alcoi o el complex d'Elx en són la prova. Cal pensar que la causa de la nostra re- [194] tracció industrial resideix en factors d'una altra espècie. En l'actualitat no hi ha una «gran indústria» valenciana. Les instal·lacions metal·lúrgiques de Sagunt són un enclavament de capital, de matèries primeres i fins i tot de mà d'obra forasters. Quatre o cinc empreses més mereixerien el qualificatiu de «grans». Les «mitjanes» tampoc no abunden gaire. És la petita indústria, que sovint és estricta «artesanía», la més nombrosa. I petita indústria vol dir capital migrat, migrada direcció tècnica, i maquinària de baixa productivitat. Només per una forma o altra de qualitat dels productes —des dels mobles als torrons— poden subsistir amb un mínim de seguretat. Diríem que és com una rèplica del minifundisme rural. Però amb el desavantatge d'una absència de voluntat expansiva. La memòria folklòrica ha retingut una frase que, al segle XIX, fou la consigna del comportament econòmic dels «burgesos» de València: «*mil duros i tartaneta!*» Es tractava d'una ambició, com veiem, ben moderada: de rendista. Amb una tal predisposició no podien plantejar-se iniciatives importants. No deixa de tenir el seu valor simptomàtic el fet que, entre els homes més emprenedors del Vuit-cents valencià, figurin alguns «valencians nous»: Josep Campo, per exemple, fill d'aragonesos acabats d'immigrar; els Trénor, de procedència irlandesa, per un altre exemple. Potser, però, no hauríem de concedir a la «indolència» burgesa cap responsabilitat singular. Sense un ímpetu tibant, per part de la burgesia, la indústria no podia construir-se, és cert. Ara bé: l'ímpetu no era suficient. Calien també diners. I els diners només podien provenir, o de la indústria ja en marxa, o de l'agricultura. La indústria que el XVIII havia llegat als homes del XIX en condicions pròsperes era la de la seda. Però la seda havia sofert una enorme crisi en la primera meitat de la nova centúria: en 1850, València només tenia 1.060 telers en funcionament —havia arribat a baixar

fins als 600—, i quan en 1865 l'Ajuntament de la capital decideix d'enderrocar les muralles de la ciutat com a pas inicial d'una reforma urbanística, justifica els seus projectes en la necessitat de donar [195] feina als treballadors desocupats en les manufactures sericícoles. Hom no podia esperar, doncs, que per aquest conducte pervingués la base de capital necessària. L'estalvi prenia també un altre camí. La «Sociedad Valenciana de Fomento y Crédito», creada per Campo, va aplicar-se principalment a inversions no industrials: era el fons agrari del país que podia proporcionar els diners per a la industrialització.

I el camp, a mitjan XIX, descobria la seva gallina dels ous d'or: la taronja. Això és un dels esdeveniments econòmics més revolucionaris de la història del País Valencià. Però el fet mateix de la ràpida obertura dels mercats europeus a la fruita autòctona havia de desviar de la indústria els beneficis del camp. Abans que invertir els seus diners en un negoci que per a ell resultava remot i problemàtic, el propietari rural va decidir-se, assenyadament, a invertir-los en més terra o a augmentar les plantacions de tarongerar. Com més passa el temps, més s'accentua aquesta tendència. Fins i tot es dona el cas contrari a l'esperat: que beneficis de la petita indústria urbana vagin a parar a aquella poderosa bonificació de la terra. A la sola província de València, del 1900 al 1928, la superfície cultivada passà del 43 % del total de l'extensió del seu territori al 57,5 %. Del 1900 al 1922, en aquella mateixa demarcació, són posades en conreu 8.936 hectàrees d'arbres fruiters; del 1922 al 1928, l'increment és de 16.254. L'horta també progressa al mateix temps. Els bons rendiments així ha promovien. I el riu de diners que venia i ve de l'estranger busca de col·locar-se en el camp, incessantment. Avui, tothom —*kulak* o notari, botiguer o metge, industrial o canonge— que arriba a recollir un grapat considerable de duros, pensa de seguida a esmerçar-los comprant un hort. La cosa ha arribat a un extrem de psicosi. Són diners que escapen a una ben necessària inversió industrial.

No és pas que, objectivament parlant, sigui un error econòmic en termes absoluts, tot això que ressenyo. En la mesura que comporta una expansió de cultius tan rendibles, és un encert. Però no hi ha solament això. L'a- [196] fany d'adquirir terra ja en cultiu ha creat una excitació en el mercat de la immobiliària rústica que té més d'un caire calamitos. La gran demanda de camps —un bé limitat— ha produït una alça dels preus dels predis, que resulta desproporcionada, ben sovint, als beneficis obtinguts de llur explotació. De manera que no sols hom distreu diners d'unes aplicacions urgents, com són les industrials, sinó que també s'ha creat un clima «inflacionari» pel que fa al valor de la terra. La conseqüència pot ésser, un dia o altre, que els productes agrícoles locals resultin poc competitius. Aquesta, almenys, és, en síntesi, l'opinió de l'economista Fèlix Pareja. Sigui com sigui, cent-i-tants anys d'insistència en aquest sentit han fet que els capitals agrícoles valencians s'hagin acostumat a no desplaçar-se de l'agricultura. Quan les possibilitats d'inversió en el camp del país han començat a aparèixer com a poc rendibles, els «llauradors» s'han dirigit al camp d'altres llocs. No solament amb braços, sinó també amb diners valencians han estat colonitzades extenses zones de nous regadius espanyoles: Guadiana, Guadalquivir, Extremadura. Des del punt de vista col·lectiu, aquesta fuga d'energia i de diners és absurda; és més absurda encara, i nefasta, si pensem que origina uns nuclis agrícoles que s'alcen ja com a rivals de la nostra agricultura.

He volgut destacar aquestes qüestions perquè les trobo tan «típiques» com «perilloses», en l'economia valenciana actual. La industrialització, mentrestant, no ha avançat com caldria. Seria injust de negar que l'èxit agrari no l'ha beneficiada. Últimament han aparegut bastants indústries lligades a l'agricultura, i fins d'altres que no hi tenen cap relació directa, sorgides unes i altres de capitals agrícoles. Però, en realitat, l'impuls que seria previsible, a jutjar per la potència del camp valencià, no es

produeix. I serà superflu que m'estengui ací en consideracions respecte a les conseqüències que la falta d'una indústria expansiva té en la societat valenciana. La mediocritat de la burgesia local, la indefinició del proletariat, i totes les repercussions que sobre les [197] classes mitjanes allò podia tenir, salten a la vista. Deixo que el lector, si no és valencià, les imagini. Si és valencià, per poc que hi mediti, les apreciarà en tota llur gravetat.

Una capital desbordada

Uns diuen que Unamuno, d'altres que Ortega y Gasset, i potser foren tots dos els qui van afirmar, en un to despectiu, que València és una ciutat envaïda pel camp: per l'horta. No calia ésser un geni de la filosofia espanyola per a fer-ne la constatació, naturalment. L'havien feta, abans, molts d'altres visitants poc o molt il·lustres, i l'han repetida, després, tots els qui, amb ulls a la cara, han passejat pels carrers de la ciutat. L'horta, en efecte, assalta l'urbs. Fa un segle la cosa encara devia ésser més vistent. Però avui mateix, quan València voreja els sis-cents mil habitants i s'anima amb una alegre pul·lulació de cafeteries estil vagament americanoide i de *boutiques* d'una «finor» que admira, i de senyoretetes que parlen en castellà, i d'excelsos neons publicitaris, i d'automòbils immarcescibles; quan València es posa el discret uniforme cosmopolita que li correspon, encara s'hi respira ruralisme. D'una manera ben emblemàtica es fa present a la porta de la Seu, al migdia de cada dijous: allà es reuneixen els llauradors del Tribunal de les Aigües a administrar llur justícia «de brusa i espartenya». A la Llotja, cada matí, el camp bull en el tràmit pintoresc de la contractació de collites. I una mica per tots els racons de la ciutat, des del seu centre als afores, sempre i a qualsevol hora, hi trobareu la gent dels pobles vinguda a córrer botigues o oficines, a visitar un metge famós o a l'estrena d'algun film sensacional. No és solament l'horta que rodeja la capital: totes les comarques limítrofes hi aboquen els homes i les dones. La ciutat es contagia de llur caràcter, de llur humor, de llurs maneres.

Cal dir també que València, al segle passat, era una [198] ciutat de menestrals i de botiguers: bàsicament, vull dir. I una bona part de la seva vida econòmica descansava en el petit tràfic de compra-venda amb els pagesos de l'horta. Hi havia, és clar, més coses: l'operació mercantil a gran escala, la plàcida «seguida» vegetativa del prebendat, del rendista, del professional; la pruija del financer de mitja talla. Blasco Ibáñez va retratar magníficament aquell ambient a les pàgines d'*Arroz y tartana*, la millor —al meu gust— de les seves novel·les. Però els botiguers, amb el temps, hi prendrien una importància especial. Quan pujar —o baixar— a València ja no fou una aventura de tartana o de diligència descoratjadora, la clientela de les botigues ciutadanes es va veure fabulosament augmentada. El perfeccionament de la burocràcia afegia a la ciutat un nou gruix de paràsits, però alhora li proporcionava una altra mena de clientela: la província havia de gravitar més encara sobre la capital, obligada pel papereig oficial i per la preemtorietat de les antesales. Més tard, els nexes comercials i oficinescos han adquirit una complicació extraordinària: pràcticament, ja no podeu sortir de casa sense haver de passar abans per la capital. El centralisme provincià —al cap i a la fi, bastant natural— ha tingut aquests efectes. I tot això, ben mirat, es tradueix en una major pressió de les comarques sobre València. Seria exagerat de dir que València, poc industrialitzada, viu dels serveis que presta al seu camp. Seria exagerat, ho reconec. Però alguna cosa d'això hi ha.

Al mateix temps, València ha crescut. En 1842 tenia, segons el senyor Madoz, 66.355 habitants; en 1877 en tenia 106.435; en 1900 havia pujat a 213.550; trenta anys després arribava a 320.195. Algú ha dit que «*de las siete llamadas grandes ciudades*

españolas —Madrid, Barcelona, Valencia, Sevilla, Málaga, Zaragoza y Bilbao—, la única que no ha triplicado su población en los últimos sesenta años ha sido la nuestra». Potser això no és ben bé exacte. En el compte de València caldria apuntar el creixement de molts pobles del seu cinturó rural, que han canviat una mica llur condició pagesa per la de «bar- [199] ris» suburbials. Burjassot, a quatre passes de la capital, té avui més de 17.000 habitants, i trenta anys enrera no passava dels 5.000: i com Burjassot, tants d'altres llocs de la rodalia, que descongestionen l'amuntegament urbà. Aquesta ufana demogràfica ha fet «saltar» els vells quadres dirigents de la ciutat. El Vuit-cents, malgrat tots els seus aspectes —i la seva realitat— caòtics, havia mantingut unes mínimes jerarquies socials, a tenor del sistema relativament burgès en què vivia. La vida local tenia «un to», tan provincià com vulgueu, però «un to». Ara —i no s'ha produït cap canvi «d'estructura»— la ciutat es troba sense cap minoria consolidada, de base benestant i amb pretensions directives. Donades les circumstàncies, hauria d'haver-hi una «burgèsia» que mantingués el «to», en l'ordre mundà com en el polític, en el cultural com en l'econòmic. El manté, naturalment, en l'ordre econòmic: però només en aquest. A València, com a tot arreu, hi ha pixavins espectaculars i prestigis fòssils. Són, però, espècies a extingir. I hi ha societats —«La Agricultura», el «Real Tiro de Pichón»— d'un deliciós anacronisme. La veritat és que aquestes minories pseudo-dirigents ja no «vertebren» la ciutat.

A València, ara, tot és «poble». És clar que, ací, el «poble» venia comptant molt d'ençà del 1800. Ara, repeteixo, ho és tot. Tot allò que té alguna vitalitat, a València, és una «germania» amable i sense verí —de moment! Martí Domínguez ha parlat de la «germania latent» de la vida valenciana. I ho deia, particularment, referint-se a les falles, la gran festa popular de la capital, avui escampada a moltes grans poblacions del país: «pacífica insurrecció dels barris». ¿Podia ésser d'una altra manera? L'«insurgentisme» del segle passat, que es perllongava en el nostre, només ha cedit davant les ocasions en què l'Estat s'ha endurit com a tal Estat: 1923, ara. La «insurrecció» es continua en forma de festa. Però, insurrecte o no, el poble és l'única cosa «activa» de la ciutat. Afortunadament. Perquè, en últim terme, el poble es manté fidel a si mateix: fidel al país, que és ell en definitiva. Si em fos permès de recórrer a l'anècdota per [200] a explicar-me, encara adduiria ací algun detall saborós, sense apartar-me de la festa de les falles accidentalment esmentada. (Confio que no sabrà greu al lector que parli d'una cosa tan trivial com una festa de ciutat: al capdavant, en aquest instant, el meu tema és un tema «municipal».) Les falles, en tant que expansió popular neta, conserven l'estil i la llengua —jocunds, lleument obscens— del poble. La borrosa burgesia despersonalitzada s'hi ha adherit, i la seva participació —els «paradors»: un híbrid d'«envelat» de festa major i de club aristocràtic— té un aire «coent» inefable. Les falles, les fa el poble sense cap intervenció dels «altres». Els «altres», tot ben garbellat, ja no són res en la vida de València. Són el que són llurs diners. O ni tan sols això: qualsevol cosa, llevat d'una «minoria dirigent».

Però aquesta evaporació de les «minories dirigents» ha vingut a agreujar un mal anterior. He dit, em penso, que la València del XVIII havia comptat, per primera vegada en la seva història, amb un «país» que li feia costat. Després de segles d'«hanseatisme», esdevenia «capital» d'un regne, per bé que justament aleshores el regne desapareixia. El XIX va interrompre de seguida aquesta trajectòria incipient: el regne fou dividit en «províncies», i el País Valencià, en comptes d'una capital, en va tenir tres. València podia haver superat l'obstacle com va superar-lo Barcelona. La divisió provincial no ha impedit que Barcelona preservés la seva capitalitat sobre el Principat. València no va saber aconseguir-ho: les seves «classes dirigents», vull dir. Cal reconèixer que la situació no era idèntica: una cosa tan bèstia com el nom, per exemple, es convertia en un problema entre els valencians. Però, de més a més, hi havia allò que acabo d'al·ludir:

l'absència de «minories rectores» responsables. Les del XIX ja tenien una irradiació restringidament «municipal». En el XX no existeix ni tan sols això. A València, el poble, abandonat a si mateix, no pot sentir-se «capitalici». En tot cas, no sent la seva dignitat «de capital» sinó en la mesura en què l'Administració la hi confereix: sobre la «província». La «regió» se li escapa [201] de les mans. El «provincianisme» —vegeu el capítol pròxim— tenia, amb la «dimissió» de València, el camí obert al seu particularisme beneit. La ciutat havia estat desbordada per massa pulsions socials que els seus veïns eren incapaços de captar. Per als homes que es disputaven les *concejalías* de l'Ajuntament o es dedicaven a pegar-se en els rosaris de l'aurora —republicans, carlins, liberals, conservadors—, el «país» era una mera referència geogràfica, sense més valor que la d'unes circumscripcions electorals guanyades o a guanyar. Llur miopia —llur «sucursalisme»— no els deixava veure res més.

[203]

III. Provincianisme i provincialisme

Mentalitat de sucursal

El País Valencià esdevé «província» molt abans que l'Administració donés aquest apel·latiu a cada una de les tres parts en què va dividir-lo en 1833. És «província», pràcticament, des de l'hora en què pren consciència de la seva condició de «perifèria». I això pot ésser datat al segle XVII. La primera meitat del XVI encara havia tingut una certa dignitat «metropolitana». València —la capital, perquè el país hi compta ben poc —és una «gran ciutat» dins la Monarquia espanyola. La castellanització cultural té només la transcendència d'una «moda», i la refracció del «centre» és ambigua i dèbil. València té la seva cort: una cort amb una reina i tot, la vídua de Ferran el Catòlic, Germana de Foix. Després només tindrà «virreis», i la clara realitat dels problemes locals farà que els valencians compreguin que viuen en una «dependència» política indiscutible. En el mateix XVI podien haver-se'n adonat. En el XVII, consumada l'expulsió dels moriscos, l'aristocràcia, classe dirigent del regne, comprova en la pròpia carn que ella —i «ella» havia de considerar-se encarnació del país— no era «res». Les altres classes de la societat valenciana tenien més motius per a suposar-ho, quant a llur pròpia projecció civil. A les Corts de Montsó del 1626, Felip IV venç, amb un gest melodramàtic de despotisme, la darrera resistència nobiliària. El fervor «insurgent» de la València del Barroc pertany a l'esfera del *fait divers*: assassinats, baralles de frares, bandolerisme, tumults piadosos, querelles de protocol entre autoritats, sacrilegis. La guerra de Successió és una primera i ben formal «rebel·lió de les províncies». I quan la pau borbònica reforça la posició del «centre» i al mateix temps deixa treballar la «perifèria», [204] els valencians es lliuren moralment a la més completa submissió.

Si els valencians del XVII ja s'havien fet càrrec de llur condició «provincial», Felip V, en arrabassar-los els Furs «*por justo derecho de conquista*», els obliga a acceptar-la com un fet irreversible. En aquella època l'Estat era, en definitiva, la institució monàrquica, i la relació súbdit-rei equivalia a la més moderna de ciutadà-Estat. El monarquisme dels valencians mai no havia fet crisi: ni tan sols en el moment «republicà» de les Germanies. Ara, en el context polític que crea el Decret de Nova Planta, el sentiment de fidelitat al rei es convertirà en ressort eficaç de «provincialització». Vulnerades les trinxeres forals, derruït el sistema de defensa «privilegiada», entre súbdit i rei el camí queda lliure: el rei mana i el súbdit obeeix —això és tot. L'absolutisme del «centre» —de la Monarquia, del rei— no troba cap oposició. La realitat local conserva intacta la seva consistència: l'aferma i tot, gràcies al nou impuls econòmic. Però ha perdut tots els seus límits polítics —els que li donava el règim foral—, i se sotmet sense restriccions a l'autoritat reial. «*La variedad de los tiempos y mudanza de las costumbres*» ho imposaven. No solament Felip V era absolutista: ho eren els seus súbdits. I ho eren devotament.

Mai com en el XVIII els valencians no s'han esforçat tant per «integrar-se» en la proposta «nacional» que els era feta des del «centre». De la cultura a les reaccions populars, tot queda fascinat pel nou prestigi de la Monarquia. Espanya ja no és solament una idea d'erudits. Ni tan sols els erudits no faran protestes escrupoloses com en el XVII en feia Escolano, a propòsit del monopoli castellà de la significació d'Espanya. Per a tothom Espanya és la Monarquia, amb una identificació total. I sense reserves, tothom se sentirà espanyol. L'esclat del 1808 posarà en evidència la penetració del nou

patriotisme. Sobre ell operarà, francament desimbolt, el clan jacobí del XIX. Les dèries unitaristes dels liberals del Vuit-cents [205] no haurien prosperat gens —o no haurien prosperat tant— sense aquesta predisposició col·lectiva que s'havia anat congriant en el segle anterior. Tota iniciativa «localista» que es produeix en aquest ambient queda paralitzada pel prejudici consagrat. Quan, en 1820, Manuel Civera escriu la seva defensa del «valencià», s'apressa a afegir-hi: «en lo que va dit» «no pretenc oposar-me a les sàvies òrdens de la Superioritat, que mana es faça la instrucció pública en llengua castellana». Al País Valencià, això perdura fins al principi del XX, i marca la Renaixença local amb un matís ben particular. «Qui siga més valencià, serà més espanyol», escriu Teodor Llorente. De manifestacions com aquesta, també en trobem en els homes de la Renaixença del Principat, però en el cas valencià tenen tot un altre aire, i fins i tot una intenció ben distinta.

L'Estat jacobí del Vuit-cents fou una pròtesi inadequada que la bona voluntat dels liberals espanyols va aplicar, si us plau per força, a la complexa i incandescent societat hispànica de l'època. No va servir de gaire cosa, ja ho sabem. L'oposició a l'Estat fou ferma i aïrada a les zones de la perifèria. Tot allò que hi tenia «vida», és a dir, que responia a problemes «reals», va optar per la revolta. La «insurgència» crònica del XIX és desafiant i descarada. Tanmateix, es veia forçada també a entrar en el joc general de l'Estat. Fenòmens tan «locals» com el carlisme, el republicanisme i l'anarquisme havien d'articular-se amb les concrecions de signe afí, i també «locals», que es produïen als altres països hispànics: era natural. Però també havien de fer acte de presència a Madrid. En la mesura en què no perdien del tot l'esperança d'un triomf, Madrid —el centre, l'Estat: la possibilitat d'un Estat nou— els era una meta imprescindible. D'altra banda, els partits regimentals estenien pertot llur xarxa de corresponsalies polítiques, i sempre trobaven algú, a cada lloc, que volgués assumir-les. Aquesta simbiosi política entre centre i perifèria no comportava cap risc per al centre, és clar. Però creava a [206] la perifèria una mentalitat de «sucursal» empipadorament tossuda. A la realitat autòctona se sobreposaven noms, consignes i jerarquies que no hi responien. Era el «centre» —radiqués al Madrid oficial, al Vevey de l'exili carlí, o fins i tot a l'Alcoi anarcoide, seu de la Internacional en alguna època —el qui prenia l'«autoritat». El moviment indígena queda així mediatitzat pel «sucursalisme».

Sucursalisme que, cal repetir-ho?, és un tret intrínsec de tota situació «provinciana». La condició «satèl·lit» de la província es caracteritza per això: pel fet de girar entorn d'un centre sense poder incorporar-s'hi. La província mai no serà centre, i viu moralment —mentre es manté provinciana— d'allò que el centre li envia. Un centre tan deplorable com el que sustentava l'Estat liberal no era precisament un gran negoci: ésser provincians a l'Espanya del XIX resultava un destí més aviat trist. Si un centre constituït per *espadones*, papagais parlamentaris i poetes desnodruts era, ja en si, un espectacle poc decorós, les seves «sucursals» provincianes encara ho havien d'ésser més. La província se salva en tant que es rebel·la contra la seva situació de província. Des de Cabrera fins a Blasco, passant per Llorente, si res «digne» ha produït el País Valencià del Vuit-cents ha estat fet malgrat el propi «provincianisme». Cito a posta aquests tres noms justament perquè foren, cadascun d'ells en el seu ram, ben representatius de l'actitud de «sucursal»: la superaven per un cantó o altre, dissentint-ne a força de reunir-se amb alguna realitat autòctona original. Però l'hàbit «sucursalista» anava penetrant en els valencians, i se'ls convertia en un mecanisme mental més. Al costat de la «insurgència», el «sucursalisme». La contradicció sembla finament engalzada, i funciona com la cosa més lògica del món. I la mentalitat de sucursal donarà el to —el baix to— de la vida valenciana dels últims temps. En l'ordre de la cultura, els seus resultats han estat depriments i, sovint, còmics; en el de la política, tèrbols i enervadors.

[207]

Complex d'inferioritat

Però un «provincià» és, per definició, un home ressentit: d'un ressentiment una mica estrany, borrós, subjecte a intermitències especials, estèril. D'entrada, el provincià ja se sent vexat d'ésser-ho. Ell és una mena de ciutadà de segona, i ho sap. Tanmateix, el seu «sucursalisme» el lliga d'una manera automàtica al centre: això li referma la situació de «dependència» a què està sotmès, la qual es colora amb tot el caràcter d'una acceptació espontània. La vexació, doncs, té una punta de remordiment. Aquest mecanisme psicològic potser no seria tan generalitzat, si entre província i centre no hi hagués, sempre en peu, una forma o altra d'antagonisme d'interessos, interessos palpablement materials en la majoria dels casos. És en la defensa dels seus que el provincià es troba desconcertat. Comprova que la solució «depèn» —com ell— del centre: voldria encara, per «sucursalisme», que fos el centre qui la hi donés. I rarament la «solució» de què el proveeixen li sembla satisfactòria. Quan dels interessos passem a un altre pla, al pla de les meres relacions anodines de ciutadà a ciutadà, el ressentiment persisteix: adopta maneres més atenuades, però persisteix. El centre representa totes les possibles magnificències del conjunt, i aquest acaparament molesta. Escolano, en escriure allò ja reportat, de *«la impropiedad de hablar del vulgo castellano» «llamando a sola Castilla España y a solos los Castellanos españoles»*, prou enuncia el disgust provincià.

No sé si dir-ne complex d'inferioritat fóra just. Es tracta d'una sensació d'instabilitat «nacional», que no és fàcil de guarir. El provincià és «provincià»: excèntric. Vaga pels afores de l'Estat i pels afores de la mitologia estatal. Ha intentat d'assimilar-s'hi, i ho ha aconseguit en part. Però els fets de cada dia li demostren que l'altra part d'ell segueix inassimilada: inassimilable. No li val res d'apropiar-se la llengua, la cultura, l'estil que li brinda el centre; ni l'abandó «sucursalista» no li val de res. Mentre viurà a la província i formarà en la seva so- [208] cietat, serà un provincià. La seva reacció, en general, és l'anticontralisme: anticontralisme administratiu, és clar. Protesta contra l'aparell burocràtic de l'Estat jacobí. És una protesta limitada, no cal dir-ho. Ell està infeccionat per la retòrica patriotarda de l'Estat: se'n sent «patriota». No és això el que posarà en qüestió. Si li repugna el centralisme, no és pas pel que té —o amaga— de coacció nacionalista, sinó pel seu mal funcionament com a sistema de govern. La «protesta», per tant, no la fa en nom del seu «poble»: del cos social, històricament i culturalment determinat, a què pertany; la fa en nom d'una inquietud episòdica. L'anticontralista s'excita per una fricció econòmica o per un desencant pseudo-polític: per res més. Hi ha valencians que, anticontralistes rabiosos, serien feliços amb una descentralització castellanitzant. Aquesta és la posició conseqüent del «sucursalisme». Allò seria per a ells un remei al complex d'inferioritat. La cosa és estúpida, però inevitable.

Una altra projecció del ressentiment provincià dels valencians recau sobre els altres «pobles» provincians. És un ressentiment que podem observar ben net en aquells paisans nostres que manifesten alguna fòbia contra el Principat i els seus homes. La veritat és que resulta una mica penós de definir, i no hi ha dubte que també oculta un complex d'inferioritat. Quan, en 1626, Felip IV convocà Corts als valencians, i en comptes de fer-ho en un lloc del regne, com preceptuaven els Furs, les citava a Montsó, en terra aragonesa, els nostres avantpassats van posar el crit al cel. Mossèn Porcar profereix el seu en les pàgines secretes del dietari que escrivia, i amb aquestes paraules: «...en quant menys té lo dit senyor rei als valencians que als aragonesos i catalans, que ab los valencians se ha tractat ab grandíssima potestat absoluta». Notem que Porcar no

es lamenta de l'exabrupte antiforal tant com de la diferència de tracte entre uns i altres. La «grandíssima potestat absoluta» era deplorable, sí; però més ho era el fet que el rei no l'hagués aplicada igualment al regne d'Aragó i al Principat. O per precisar-ho amb una puntualització mi- [209] llor: deplorable —per al valencià «provincià»— era, sobretot, el fet que Aragó i el Principat escapessin a l'arbitrarietat, i nosaltres, no. És ressentiment: no hi ha altra paraula. Ressentiment de veure que una altra «regió» similar a la nostra en la seva situació dins l'Estat, arriba a esquivar d'una manera o altra el pes del postergament. Les comparacions es fan, no pas respecte a tots els «súbdits» de l'Estat, sinó solament amb els súbdits de la nostra «espècie»: no amb els castellans, sinó solament amb els catalans estrictes, i, en tot cas, amb alguna altra comunitat perifèrica. El valencià es veu unit als altres pobles «excèntrics» en una mateixa subordinació civil. I s'irrita en comprovar que aquests, alguna vegada, semblen burlar-la. Creu que el centre els distingeix amb consideracions «privilegiades». Els tals «privilegis» són il·lusoris: l'Estat jacobí s'estarà molt de concedir-los. En el fons no és sinó una enveja palmària de comprovar que algú altre escapa a la nostra sort —a la nostra dissort—: enveja que mai no s'adreça als castellans, els quals, per antonomàsia, són ciutadans de primera.

Ressentiment, complex d'inferioritat: suspicàcia. Res no és tan «suspicaç» com el localisme que, al seu torn, és segregat per l'actitud provinciana. El sucursalista presenta aquesta altra cara: la seva vil devoció centrípeta té el revers d'una exacerbació de l'amor propi local. Això és una reacció superficial i barata, però es dispara de seguida que, per un motiu o altre, el provincià es creu ferit en la seva «vernacularitat». Ho veiem sempre que un valencià se sent «desbordat» per qualsevol presumpta arrogància provinent de Castella o del Principat. Com més «provincià» és un valencià, més engallat i rupestre és el seu localisme. Els castellanitzats de València són, precisament, els defensors mes entusiastes de *l'idioma valenciano*, de la *literatura valenciana*, de les *glorias valencianas*, quan troben que algú els qualifica de «catalans», cosa que ells consideren una usurpació. Són també ells els qui salten amb la més ardida impetuositat quan un castellà denigra el *dialecto* o alguna altra manifestació *levantina*. Això no falla mai. I en- [210] cara: a més d'ésser predominantment verbal, aquest localisme es limita, de fet, a les tendres insignificances del folklore, de la rivalitat esportiva i de la ponderació del paisatge familiar. És una petitesa d'horitzons bastant grotesca. Els alacantins diuen de la pròpia comarca —ni el més castellanitzat adopta el castellà per a dir-ho— que és «la millor terra del món»; el partidari del València F. C. es pegarà amb l'*hinch*a del Real Madrid amb el mateix orgull «patriòtic» que el Palleter oposà a Napoleó; tothom posarà les mans al foc per jurar que la paella sobrepassa les més sumptuoses fantasies palatals d'un Brillat-Savarin: *et sic de caeteris*. El provincianisme té aquesta cua monstruosament vernacla.

D'altra banda, el «provincià» viu en un permanent estat d'estrabisme moral. Amb un ull mira al centre, amb l'altre fita les realitats immediates que l'envolten. Que mira al centre, és indiscutible: això és l'essència del seu provincianisme. Però hi ha també allò altre. Ni tan sols l'emigració material no evita que un home es despregui de les seves arrels més primàries en la terra. La «valencianitat» d'un Azorín, d'un Gabriel Miró, es fa visible en la brunyida làmina de llurs proses. I ells són els valencians més «desprovincianitzats» —a força d'assimilació— que conec. Els que no s'assimilen del tot —que són pràcticament tots— tenen, a més d'unes arrels sentimentals vives, les arrels materials de la convivència i dels interessos. Són coses que no podem perdre de vista. I, al mateix temps, resten pendents del centre, en el qual posen totes les esperances i totes les complaences. El mimetisme madrilenyista els domina. L'ideal del bon provincià seria no diferenciar-se gens del model central. I això és el que mai no arribarà a aconseguir. El resultat és un hibridisme fatigós: un altre dels molts que pesen sobre la vida valenciana. Estràbic o híbrid: com vulgueu dir-li. Provincià.

Afortunadament, el provincianisme no sempre és tan intens com acabo de descriure'l. Hi ha una vasta gamma de provincians, i els més decidits no són pas els més abundants. Són, potser sí, els més estentoris. Els nos- [211] tres màxims «provincians» es recluten en l'alta «burgèsia», compten amb la nòmina completa dels residus aristocràtics, són els escriptors assimilats que desconfien de l'èxit madrileny i coven la gloriola municipal. Els he penjat l'adjectiu d'«estentoris» perquè són els «figurons» de la «vida local». Pel fet d'ésser-ho, semblen més i més importants que realment no són. Però el provincianisme hi és: com un càncer ridícul.

El cas d'Alacant

La «provincialització» dels valencians no sols ha produït el provincianisme: ha creat així mateix uns «provincialismes» de perill no menys amenaçador. Ho he indicat pàgines enrera. El «patriotisme» valencià, que la ciutat improvisava a partir del segle XIV per enfrontar-se amb Saragossa i amb Barcelona, no va tenir temps de convertir-se en un lligam efectiu. El patriotisme espanyol, sorgit a la seguida de la unió amb Castella, i sobretot sota la Monarquia dels Àustries, l'absorbiria, o almenys li restaria fortalesa. Quan apareix la «província» vuitcentista, amb totes les seves formes de vinculació a part, aquella primera —i prima— consciència d'unitat regional fa crisi immediatament. La província, sens dubte, era una confecció arbitrària, artificial. Però, per necessitat, les comarques reunides en cada demarcació havien de coordinar-se amb unes connexions particulars, centrades en les capitals de nova creació. El «regne» quedà dividit en tres províncies: cada província, a la llarga, tendirà a procurar-se un diguem-ne «patriotisme» a la seva mida, un «provincialisme». Dins l'àrea hispànica, allà on un «patriotisme» d'Estat medieval subsistia, el «provincialisme» el minarà. Així passa, també, al Principat. Amb una enorme diferència, però, respecte al País Valencià. La del nom comú. Cap de les quatre províncies en què fou dividit el Principat pels jacobins del 1833 no reté en exclusiva el nom de «catalans»: «barcelonins», «lleidatans», «gironins» i «tarragonins», avui, [212] poden seguir dient-ne «catalans» —bé: catalans estrictes. Al País Valencià tot ocorre, en això, d'una altra manera. València —regne de València— era el nom tradicional de la regió: ara ho serà solament d'una província. L'amfibologia resultava d'una malignitat angoixosa.

Potser per aquesta confusió de nomenclatura la qüestió del provincialisme té entre nosaltres una importància tan singular. Gallecs, bascos, aragonesos, «catalans» — en el sentit «regional» de la paraula—, són, segueixen essent això: gallecs, bascos, aragonesos, «catalans», malgrat les respectives escissions provincials. El nom del vell país se sobreposa al de les províncies, i les uneix en una instància superior. Els provincialismes sempre hi trobaran aquest fre. És el fre que ens manca, als valencians. Ara hi haurà uns valencians que no són ja «valencians»: són «castellonencs» o «alacantins». Hi ha uns valencians que, legalment, són els valencians per excel·lència — el veïnat de la província de València—; els altres valencians, per consegüent, miraran d'accentuar llur denominació diferencial. Com que això s'esdevé en unes condicions locals ben determinades per la geografia i la història, el provincialisme no progressa sincrònicament a les tres províncies, ni a totes tres pren la mateixa direcció. A la de Castelló de la Plana a penes té conseqüències. Les comarques del terç septentrional del País Valencià eren les menys propenses al secessionisme provincial. Castelló de la Plana, com a ciutat, és, de les grans, la menys «provinciana» de tot el país, i, per tant, les vel·leïtats provincials no podien tenir-hi sinó un predicament mínim.

El cas d'Alacant és ben distint. Avui hi ha un «alacantinisme» d'una certa tossuderia. No deixa d'ésser curiós que no afecti tota la «província» per igual. Els

«alacantins» vertaders —els que volen distanciar-se o, si més no, diferenciar-se, dels altres valencians— són els de les comarques més meridionals: *grosso modo*, les que s'estenen al sud del riu Montnegre o riu de Xixona. Un home d'Elx o de Monnòver, d'Alacant o de Guardamar, es diu [213] i se sent valencià —i tant!—: però cau fàcilment en la temptació de professar un «alacantinisme» provincial. Un home d'Alcoi o de Dénia, de Benidorm o d'Altea, se sent i es diu, solament valencià. L'«alacantinisme» de la gent de la Marina o de les Serres d'Alcoi és administratiu, i encara gràcies. Hi ha hagut moments, al ple del segle xx, en què aquestes comarques han arribat a reclamar del Poder central llur desglossament de la província d'Alacant i la correlativa incorporació a la de València. Podríem pensar que aquest desafecte al provincialisme «alacantí» és una simple querella de ciutats rivals: al capdavant, Alacant —ciutat «senyoreta», parasitària i turística només, mercantil i burocràtica— no compta amb gaires simpaties, ni al nord ni al sud del riu Montnegre. Però el fet que aquesta divisòria sigui tan marcada, ha d'induir-nos a pensar que les causes del fenomen són més profundes. I ho són.

La línia indicada —riu Montnegre o de Xixona— ve a coincidir amb la línia Bussot-Biar que fou objecte del tractat d'Almirra del 1244 entre el nostre Jaume I i Alfons X de Castella. Jaume I havia conquistat les terres sud de Busot-Biar, però en aquell conveni volgué o hagué de cedir-les a la sobirania del rei castellà. Va haver-hi després una revolta dels moros indígenes d'aquestes comarques —que formaven part del regne de Múrcia, unit a la Corona castellana—, i fou Jaume I qui va reprimir l'alçament musulmà, perquè el seu gendre, Alfons X, era incapaç de fer-ho. Alfons X havia estat també incapaç de repoblar els territoris que el rei català li conquistava per dues vegades. En la pròpia *Crònica* confessa, «*porque no podía haber gentes de la su tierra que los poblasen, vinieron e poblaron muchos catalanes de los que eran venidos poblar en el reino de Valencia*». Els nostres reis no podien oblidar aquest doble antecedent: bèl·lic i demogràfic. El tractat d'Almirra interrompia la seva expansió territorial cap al sud. Era una hipoteca intolerable sobre el futur de la Corona. Els successors de Jaume I no s'hi resignaven. Quan la política interior i exterior de Castella presentà un punt [214] flac, Jaume II l'aprofità; en 1305, Jaume II, després de vèncer Ferran IV de Castella, annexiona al regne de València les comarques de l'Horta d'Oriola i del Camp d'Elx, de la Vall de Novelda i de l'Horta d'Alacant, més la vila de Capdet. Els castellans, per llur compte, tampoc no s'avenien a renunciar a aquella zona. Durant la guerra entre Pere el Cerimoniós i Pere el Cruel de Castella, el castellà exigia, com a condició per a la pau, la devolució de les terres obtingudes per Jaume II. Però, després de tot, el sud de l'actual País Valencià va restar definitivament valencià.

Era, tanmateix, una incorporació tardana. Els reis van articular aquelles comarques en el «regne», i ho van fer mantenint-les en un *status* especial, com d'annex. En primer lloc van constituir amb elles una «governació», com si diguéssim una «província», dins l'Estat valencià. Era, però, una «província» lleument autònoma. Hi havia també —per exemple— una «governació» de la Plana, que podria haver estat un antecedent «provincialista» per a l'actual província de Castelló de la Plana. La «governació» de la Plana depenia dels organismes centrals de la València foral, mentre que la «governació d'Oriola» —la del sud neovalencià— tenia una major «independència». Amb el temps, una diòcesi amb Seu a Oriola donava versió eclesiàstica al petit «fet diferencial» de les comarques del Sud. La ciutat d'Alacant, amb la seva prosperitat que arrenca —potser— de l'època de Ferran el Catòlic, hi afegia un nou estímul singularitzador. Alacant acabà «desbancant» Oriola. Com que els ports pròxims i competitius —València i Cartagena— estaven gravats, des de temps anteriors, per un excés tributari especial, el d'Alacant va absorbir un tràfic que, en altres circumstàncies, hauria d'haver estat repartit entre tots tres. Alacant, de més a més, era ja en el xv, la

millor sortida mediterrània de Castella: comercial, és clar. La ciutat disposa del millor moll de pedra de la costa hispànica del Mediterrani. En 1519 tenia 600 cases; en 1562 en tenia 1.100. Com a conseqüència de l'expulsió dels moriscos, Oriola perd habitants; Alacant, en canvi, és [215] una de les poques ciutats valencianes que, després d'aquell esdeveniment, augmenten de població. El seu progrés es fa encara més brillant en el XVIII.

Cavanilles, al final del Set-cents, registra 5.000 «veïns» —famílies— per a la ciutat d'Alacant. Era un creixement ràpid, que no podia explicar-se sinó per una immigració potent. El comerç el facilitava. «*El trato familiar y continuo con hombres de todas las naciones de Europa que frecuentan el puerto*», escriu el venerable geògraf, «*ha comunicado a los alicantinos trajes y costumbres que apenas se conocen en lo interior del reino; la contratación y sus provechos han traído multitud de familias nacionales y extranjeras que mezcladas al presente forman un pueblo en gran parte nuevo, como lo evidencian los apellidos*». El bullici mercantil hi havia portat, en el XVI i en el XVII, petites colònies de francesos i d'anglesos; els italians no hi foren estranys. Era gent que acabava arrelant a la ciutat. Alacant es convertia en «*un pueblo en gran parte nuevo*»: les classes dirigents, la burgesia local, sobretot, es consolidaven amb aquesta incorporació de negociants forasters, rics i emprenedors. Desaparegut el règim foral, allò que abans fou la «*governació d'Oriola*» gravità naturalment entorn d'Alacant: Oriola, mitrada i rural, aristocràtica i lenta, cedia el seu lloc capdavanter a l'àgil i metec Alacant. Si fins aleshores la capitalitat d'Oriola —ciutat de parla castellana— no havia imprès a les comarques del sud «*caràcter diferencial*», perquè en últim terme Oriola queia dins l'àrea d'influència de la capital del regne, ara tot serà una mica distint. L'Alacant del XVIII, ètnicament barrejat, pot parlar a València «*de tu a tu*». Quan, en 1785, Carles III crea el Consolat de Mar alacantí, l'obliga a donar part dels seus ingressos al de València, que té una vida prou menys activa. L'Alacant pròsper i ambigu del Set-cents estava ben preparat per a forjar-se un provincialisme clar.

Ni el poble de la ciutat d'Alacant, ni especialment el de les seves comarques, no perdia ni ha perdut la seva «*valencianitat*». El bilingüisme tradicional, de base geo-[216] gràfica; les relacions sovintejades amb Castella, per raons de comerç; la continuïtat geoeconòmica amb les comarques de l'Horta de Múrcia: són factors que contribuïen a donar a aquelles terres un caràcter de «*transició*», desfibrat i indefinit. Malgrat això, l'element català s'hi mantenia hegemònic. Ho he dit ja respecte a Oriola, que va conservar el català com a llengua oficial fins a l'abolició dels Furs. En català parlava aquell «*pueblo en gran parte nuevo*» que es congriava a l'Alacant del XVIII: fins i tot les minories d'ascendència estrangera. Només les recents allaus d'immigrants murcians i manegos, no massa assimilades, han donat a Alacant la fesomia d'una ciutat altament castellanitzada. Elx ha sofert també, en els darrers anys, una fabulosa invasió de forasters, instigada per la seva eufòria industrial. Però el poble —tant a la capital com a Elx, i no cal dir a la resta de la zona catalana d'aquelles contradades— es manté «*valencià*»: català. L'èxit del setmanari dialectal *El tío Cuc*, abans de la guerra, n'era un baròmetre curiós. En dialecte s'aireja la festa popular de «*les fogueres de Sant Joan*», espècie de falles de la ciutat d'Alacant, i en català antic es canta encara el *Misteri* d'Elx, una «òpera» litúrgica, de fons medieval, l'espectacle més esplèndid de la cultura consuetudinària dels valencians. L'afluïxament de les relacions entre aquest sud vacil·lant i les comarques centrals del país —València, la capital, sobretot— crea equívocs pintorescos. En 1885 apareix a Elx un setmanari satíric —redactat per un oriolà assimilat, Josep Pérez Sánchez— *El Bou*, el qual, diu, «*s'escriurà en valencià*»; «*però no en valencià de València, perquè si açò férem necessitariem dominar tres o quatre-cents diccionaris d'eixa llengua per a podé-mos aclarir, sinó purament en el valencià de la terra dels dàtils*»...

Al segle XIX, en efecte, la «província» cossifica tota la vaga dispersió del sud valencià: del sud de la línia Bussot-Biar, tan antiga i tan il·luminadora. El «sucursalisme» dels alacantins de ciutat hi contribueix força. Alacant aspirarà a ésser la «platja de Madrid», i el ferrocarril [217] directe amb la capital de l'Estat ho farà possible: una platja subalterna, però, perquè la cort i els *paniaguados* s'estimaran més San Sebastià. De tota manera, el nou «alacantinisme» no podia aguantar-se tot sol. Hi havia la temptació de Múrcia per l'altre costat. Comarques tan importants com la d'Oriola són francament «murcianes». I amb el temps, la murcianització d'Alacant començà a deixar-se sentir. L'«alacantinisme» oficial no hi trobava més inconvenient que el nom. N'han trobat un, molt divertit: el *Sureste de España*. Amb aquesta etiqueta, tan bèstia com la de *Levante*, es tracta d'abraçar la província d'Alacant i la de Múrcia. El «secessionisme» hi és patent. Però la seva viabilitat és també més que dubtosa. Lògic en zones com Oriola, nacionalment de Múrcia, el «sudestisme» resulta una idea hilarant propugnada a Alcoi o a Dénia, a Benidorm o a Pego: ho és, igualment, predicada al poble d'Elx, de Xixona, de la Vilajoiosa, de Monnòver, d'Alacant. «*Cataluña es Valencia, y es Alicante y es Mallorca*», havia escrit en *Una hora de España* Azorín, l'home de Monnòver. Això és un fet, que el «sudestisme» no aconsegueix d'esborrar. En el fons d'aquesta maniobra contra la «valencianitat» —la catalanitat— d'Alacant i dels seus voltants només hi ha uns mediocríssims interessos financers. La seva falsedat es delata per ella mateixa. Però, com que opera sobre uns ferments de dissolució indiscutibles, i sobre un provincialisme tosc i cert, pot resultar i resulta nociu.

El cas de València

Mentrestant, la província de València filava també el seu provincialisme. Sorprenen una mica, això. Perquè, ¿quin sentit hi tindria un provincialisme «restringidor», si l'única conseqüència que pot comportar és la reducció de l'àmbit d'influència de la vella capital del regne? I, tanmateix, hi és. Els valencians de la ciutat de València estaven acostumats, de segles, a considerar-se ells mateixos com la «totalitat» del país. La seva situació [218] «hanseàtica» ho fomentava. Realment, la capital «era» el país, perquè, a excepció de les altres ciutats i viles reials, ben poc potents en definitiva, la resta del regne era domini senyorial, i les classes dominants de València van haver d'assumir el paper de «dirigents» exclusius de la política regional. Calculo que si la Diputació de la Generalitat, peça de l'organització foral valenciana, no aconseguí entre nosaltres les atribucions polítiques que va tenir al Principat, i es quedà reduïda a un mer centre de recaptació tributària, és perquè no calia una institució d'abast supraciudadà: els Jurats de València, simples autoritats municipals, podien complir les funcions d'una «Generalitat» del regne. En el XVIII les comarques aflueixen sobre València, i, per primera vegada, el país sencer hi compta. Però això dura poc: la provincialització ho interromp. Castelló de la Plana i Alacant atrauran la porció del país que respectivament els pertoca en el repartiment provincial. I València no ho lamenta, no ho considera com una mutilació de la seva esfera d'irradiació capitalícia. Estava habituada a no veure gaire més enllà de les seves muralles.

D'aquí que els valencians de la capital, en els darrers cent anys, quan parlen de «València», continuïn referint-se exclusivament a llur ciutat. A la ciutat i a la rodalia típica i crematística de l'horta: a la província, la d'ells només, després. Hi ha un pseudo-folklore «valencià», una profusió de tòpics literaris «valencians», que, per inferència, queden emmarcats en aquell nou localisme. La nomenclatura confusionària, repeteixo, ho embolica tot. Segons això, «València» és una estampa fixa i única: el Miquelet urbà, el camp feraç, la barraca, la «llauradora ab aspecte de regina», etc: tot de coses que són

solament pròpies de la ciutat i del seu terme municipal. És un clixé incompatible amb el Maestrat i amb les Serres d'Alcoi, amb el Camp d'Elx i amb els Ports de Morella: però també amb el Camp de Llíria, eixut i auster, i amb la Ribera de Xúquer, d'un altre tremp i un altre paisatge, i amb la Vall d'Albaida... El localisme «valencià», per tant, venia a donar excuses als altres [219] provincialismes: els valencians d'un extrem i de l'altre del país no s'hi sentien representats. Si «València» era «allò», ells haurien d'ésser una altra cosa: alacantins, castellonencs o el que fos. I així, la capital renunciava a consolidar-se com a capital. El «sucursalisme» de les classes dirigents de València s'acontentava d'aquestes limitacions. Si la cosa no ha adquirit proporcions perilloses és perquè el País Valencià conserva les seves estructures unitàries, de tipus social i econòmic, bastant fortes, i València continua essent la «capital» malgrat ella mateixa: un punt inevitable de relació i de concentració. Però li manca la capacitat directiva. No «fa seu» el país ni l'encarna o el representa en la mesura que caldria.

Seria sobrerera qualsevol reflexió més sobre el particular. El lector se la farà pel seu compte. No hi ha dubte que el provincialisme és debilitador: per al país com a totalitat, i per cadascun dels seus membres que en el provincialisme troben un miratge d'autosatisfacció localista. No sé si mai hi ha hagut al «centre» cap confabulació per dividir-nos: però és el sinistre furor jacobí que la nostra divisió ha de beneficiar. La unitat del País Valencià, intacta en el seu fons econòmic i cultural, no té sinó un reflex insuficient en el pla de la consciència. O el reenfortim, o caurem en la més insoluble de les disgregacions. Deformant lleugerament unes paraules de Maragall, i aplicant-nos-les, podem imaginar un viatger que ens contempli i que digui de nosaltres: «Ací hi ha una gran població; però per cert que no hi ha un poble». La «població» passa a «poble» per un acte de consciència. I aquest és un pas que no tots els valencians han donat. La superació dels localismes inics i destorbadors ens és necessària com el pa que ens mengem. Començant pel localisme de la capital. Si no ho fem, els valencians estarem condemnats a esdevenir cada vegada més «provincians». Volem dir: més inerts, més despersonalitzats, més ensopits.

[221]

V. Consideracions sobre la Renaixença

Les causes profundes

La Renaixença valenciana fou, socialment, un fracàs. Deixarem ara de banda tota valoració del seu costat literari: poc o molt important, era, en definitiva, un intent de recuperació cultural del País Valencià fet des de premisses autòctones i inserit en el quadre natural dels Països Catalans. Però una «renaixença» com la nostra no podia quedar-se en l'estadi d'un simple moviment llibresc. La represa literària en la llengua pròpia responia a un desvetllament col·lectiu més pregon, i, al seu torn, havia de convertir-se en estímul i consciència d'un desvetllament ja total. Així s'esdevé a tot arreu de l'Europa del XIX i del XX on hi ha un problema de minories ètniques i lingüístiques. Així s'esdevé, igualment, al Principat. La Renaixença valenciana va sorgir, en efecte, d'unes circumstàncies locals ben determinades: la mateixa «excentricitat» de la seva condició, en vitalitzar-se una mica, feia que el País Valencià —la seva gent, els grups sensibles a les realitats bàsiques— s'afirmés d'alguna manera de cara al «centre». El Romanticisme, en redescobrir el «poble» i la «història», conduïa a donar-ne una versió cultural, o almenys literària, i això comportà de seguida el retorn a l'idioma vernacle. Els intel·lectuals del XVIII havien preparat el camí. L'hora dels romàntics, però, coincidí amb l'esclat de les «insurgències» político-socials del Vuitcents. Si la nostra Renaixença no se'ns apareix fixada fins que Teodor Llorente i Vicent Wenceslau Querol s'hi incorporen, una pila de precursors s'allarga i omple completament la primera meitat del XIX. Una primera fornada de romàntics —Jaume Vicente, Joan Arolas, Pasqual Pérez, Vicent Boix, Tomàs Villarroja— romp el foc. Del 1841 són els versos de Vi- [222] llarroja que generalment solen indicar-se com la primera manifestació plenament renaixentista del País Valencià. En 1859 se celebren uns Jocs Florals a València, presidits per Marià Aguiló. En 1874, Constantí Llobart comença a publicar l'almanac *Lo Rat-Penat*: quatre anys després es funda «Lo Rat-Penat» i s'instauen regularment els Jocs Florals. Però tot això, que podia haver-se trasmutat en un corrent revulsiu i reconstructor alhora, per a la societat valenciana, va evaporar-se en la més anodina insulsa.

He dit fracàs. I ho fou en un doble sentit. En primer lloc, perquè ni tan sols com a simple «fet literari» la Renaixença valenciana no aconseguí d'atreure's la societat. Mai no li ha faltat un públic, a la literatura catalana, al País Valencià. Ha estat, tanmateix, un públic minso i disseminat. El «sucursalisme» cultural era fort, i la tendència castellanitzadora anava progressant: això, és clar, entre les classes benestants, que eren, al segle passat, la clientela «normal» de la literatura. La major part dels homes de la Renaixença estaven intoxicats pel «sucursalisme», ells també. I no sols en l'ordre polític —com veurem de seguida—, sinó en el mateix terreny en què s'erigien com a «renaixentistes». La llengua autòctona no arribà mai a ésser per a ells l'idioma cultural «exclusiu». Tota la Renaixença catalana fou bilingüe, és clar: però al Principat, el bilingüisme dels renaixentistes era conseqüència només d'una inèrcia i d'unes condicions socials objectives, mentre que al País Valencià, de més a més, era un acatament centripetista. Milà i Fontanals —escriptor bilingüe— no va tolerar que fossin bilingües els Jocs Florals de Barcelona: els Jocs Florals de València naixien bilingües per decisió espontània dels propis fundadors. L'adopció d'ambdues llengües com a vehicles «renaixentistes» de cultura abocà, immediatament, a un repartiment de gèneres literaris

entre elles: els escriptors valencians del XIX usaren el català només per a fer versos; la prosa —erudició, narrativa, etc.—, l'escrivien en castellà. I amb versos —vull dir, únicament amb versos— era difícil de crear-se un públic es- [223] table. Més que més quan cap poeta local no va tenir sobre el poble una suggestió tan difosa com la d'un Verdguer o la d'un Guimerà. Els Jocs Florals eren la sola, o gairebé la sola manifestació «pública» de la «poesia valenciana». Es publicaven pocs llibres. En un mot: els renaixentistes del Vuit-cents a penes es crearen uns lectors.

D'altra banda, allò que «poetitzaven» tampoc no arribava a seduir de veres la gent. O bé repetien incessantment els tòpics jocfloralescos —Pàtria, Fe i Amor— en termes d'una retòrica buida i absolutament prevista, o bé cultivaven una altra mena de tòpic, el rural, reduït a la visió «localista» característica del provincialisme de València. Llorente fou un virtuós de totes dues inanitats. Els altres es limitaven a imitar-lo. Al País Valencià, escriure versos en català, durant aquesta llarga etapa renaixentista, equivalia a reiterar bajanades d'una buidor inefable, unes vegades a propòsit del rei En Jaume —Pàtria—, de sant Vicent Ferrer —Fe— i d'Ausiàs March —Amor—; unes altres a propòsit de la barraca i de l'horta. Els auditoris, tan «sucursalistes» com els poetes, ho acceptaven de bona gana, però no s'hi entusiasmen. A l'hora de llegir, de més a més, ells se'n tornaven al castellà: a Núñez de Arce, a Campoamor, a Zorrilla, a Bécquer. Llorente, per exemple, era un home format en la millor poesia europea: va traduir —al castellà, cal dir-ho?— poemes de Heine i de Verlaine, de Goethe i de Baudelaire, dels millors i més subtils romàntics francesos. Res d'això no es reflecteix en els seus versos catalans, o ben poc. Hi predomina l'estolidesa dels tòpics esmentats, que molt rarament —*La barraca*, per citar un cas— se salven de les ires de la posteritat. Els renaixentistes valencians no fabricaven prosa catalana: llur poesia, per a acabar-ho d'espantllar, era insípida i enutjosa, com una llarga tautologia.

El «sucursalisme» cultural dels valencians va seguir còmodament el seu curs. Al Principat, on la provincialització de la cultura no era menys intensa que al País Valencià, els renaixentistes van saber-la desbaratar en poc [224] de temps. Certament, entre ells hi hagué escriptors d'una talla excepcional, cosa que no és dóna entre nosaltres. Però també hi havia, en el conjunt dels literats, una intenció més definida i resoluta: del bilingüisme passaren a l'ús sistemàtic del català; del conreu dels tòpics floralescos o rurals, a la prouja europeïtzant; de la poesia, a totes les diversitats de la prosa. La situació valenciana era estancada, i, per estancada, regressiva —ja que l'*élan* «sucursalista» i castellanitzant prosseguia la seva penetració. Hom podia pensar que, al capdavant, tractant-se d'una mateixa llengua, la producció literària del Principat hauria suplert la deficiència local. No fou així: hi havia el particularisme «regional», que s'hi oposava. Ja n'arribaven, a terres valencianes, de llibres catalans escrits i editats al Principat; a les publicacions valencianes renaixentistes sovintejaven les firmes dels escriptors més coneguts de l'altra banda de l'Ebre i de mallorquins. Però tot això era en una petita escala, sense cap repercussió efectiva en el gran públic burgès. Els burgesos llegien en castellà. El poble, per la seva banda, quedà abandonat als escrits dialectalitzants: els inescotables setmanaris satírics i el teatre còmic eren la seva alimentació de lectura vernacla. Setmanaris i teatre creixien al marge de la Renaixença.

No arrelant en la seva societat, la Renaixença valenciana fracassava. Obra de burgesos mediatitzats pel «sucursalisme», mal podia donar la batalla —i vèncer— al «sucursalisme» del públic burgès. Mig castellanitzats els uns i mig castellanitzats els altres, la conclusió havia d'ésser la que fou: el marasme. Només un home, de tota la Renaixença valenciana, sembla tenir una intuïció més fina dels problemes i de les solucions: Constantí Llombart. Autodidacte i artesà, republicà federal i bohemí recalcitrant, Llombart estava en contacte amb el poble, en formava part, i podia haver obert a l'ideal renaixentista el millor camí per a la seva consolidació: l'assistència

majoritària, la vinculació a l'esquerra, la saba de les extenses capes socials que no s'havien castellanitzat. Entorn de Llombart van aplegar-se una colla d'es- [225] criptors procedents de la classe mitjana i del proletariat: Iranzo i Simón, Cebrian Mezquita, Puig i Torralva. Per dir-ho amb la irònica i afectuosa denominació d'Antoni Igual i Úbeda, ells eren els «poetes d'espardenya», ben distanciat dels altres, dels «poetes de guant», com Llorente, Querol, Fèlix Pizcueta, Ferrer i Bigné. Si els «de guant» no captaven la burgesia, els «d'espardenya» només molt superficialment van calar en el poble. Llombart —que tantes coses va fer: diccionaris, gramàtiques, revistes, etc.— i els seus amics i deixebles tampoc no eren uns escriptors massa atractius. Un d'ells ho era, però: Blasco Ibáñez. Blasco, que milità de ben jove en la Renaixença per inducció de Llombart, podia haver tret la «literatura valenciana» de la prostració en què malvivia. Un Blasco escrivint en català de cara als valencians hauria estat una basa formidable. No fou així. El «sucursalisme» també se'l va guanyar.

L'altre fracàs

«Llorente se cree un Júpiter capitolino, y es un Ganimedes... de Silvela.» La mordacitat és de l'Azorín del 1894. En *Mare Nostrum*, Blasco Ibáñez descriu un tipus característic de «renaixentista», Carmel Labarta. «*Su inspiración no admitía otro ropaje que el verso valenciano*»: blaslava arduosament Felip V perquè «*había suprimido los fueros de Valencia*»: «*j “Borbón, maldito seas...!” Pero lo decía en verso y en lemosín, circunstancias atenuantes que le permitían ser partidario de los sucesores de Felipe el Maldito y haber figurado por unos meses como diputado mudo del gobierno.*» Potser l'acritud «republicana» del retrat exagera una mica. Quant a la intenció del moviment renaixentista valencià, Teodor Llorente l'expressà explícitament: «*Esta nueva poesía vuelve los ojos a las pasadas grandezas, reconstituyendo el particularismo valenciano, però no lo opone a la unidad española*», diu. «*Hay a veces tonos elegíacos en sus versos; nunca anatemas ni maldiciones.*» Però això no- [226] més és una part de la qüestió. L'altra part és que, de fet, Llorente era «*un Ganimedes... de Silvela*», i que diversos Carmels Labarta, rítmics detractors de Felip V, militaven en els partits dinàstics i fins i tot feien de «diputats muts» dels partits de la Restauració. Si tenim en compte el paper que «Lo Rat-Penat» va exercir fins al 1907 dins la Renaixença valenciana, trobarem ben significatiu que la majoria dels seus dirigents foren, en aquella etapa, peons declarats del «sucursalisme» polític local, amb un predomini marcat dels conservadors —influència de Llorente, amo de la casa. «El regionalisme intermitent i estantís de “Lo Rat-Penat”...», escrivia una vegada Lluís Nicolau d'Olwer.

I aquest fou l'altre fracàs de la Renaixença al País Valencià. Els seus homes van practicar l'abstencionisme polític. Vull dir que el practicaren en tant que «renaixentistes»: perquè de política, ja en feien, ganimedes com eren de qualsevol prestigi parlamentari madrileny. Al Principat, la Renaixença es polititzava. Era una politització lligada a la mateixa evolució de la consciència col·lectiva i al tomb que prenién els problemes econòmics regionals. Però potser una fugaç reflexió estrictament «culturalista» ja ho hauria aconsellat. Si volien almenys salvar la llengua en què escrivien els versos, si aspiraven a donar-li alguna seguretat cultural, és evident que havien d'acudir a la política per a aconseguir-ho. L'Estat jacobí no farà mai cap concessió *motu proprio* a les llengües no oficials dels pobles que enclou. Les concessions en tal sentit, caldrà arrencar-les-hi, i això ha d'ésser a través d'una acció civil coordinada i lúcida. Altrament, renunciar a aquesta acció era tant com renunciar a la supervivència cultural de l'idioma. La cosa em sembla elemental. Potser no serà mai viable un moviment polític encaminat estrictament a obtenir unes simples garanties lingüístiques: però

això és un altre problema. Els homes de la Renaixença valenciana havien de pensar que llur abstencionisme polític era suïcida. No ho pensaren. Els espantava la política: exactament, qualsevol política que no fos la «sucursalista». En 1880 Vic- [227] tor Balaguer, des de la tribuna dels Jocs Florals de València, incita els renaixentistes valencians a polititzar-se. Abans havia polemitzat amb Ferrer i Bigné sobre el mateix punt. Els valencians s'hi negaven. Els poetes «de guant», afiliats als partits governamentals, tímids a força de «sucursalisme», s'hi negaren. Frederic Mistral, amic dels versificadors burgesos valencians, va recomanar-los que desoïssin Balaguer. La Renaixença valenciana, lírica i apolítica, esdevingué així una rèplica del «felibrisme».

Els poetes «d'espardenya», per llur compte, tampoc no podien fer-hi res: també a ells arribava la suggestió del «sucursalisme». Adherits o militants als grups republicans, llur influència no era massa gran dins aquelles organitzacions, dominades pel sector progressista de la burgesia mercantil. Més tard, Blasco Ibáñez faria més confusió a la situació «nacional» d'aquest sector de l'opinió pública. Blasco, com Pi i Margall, va dir-se «federalista», però el seu federalisme pecava d'un desvinculament total de les realitats concretes de la regió. El dia que serà examinada desapassionadament la conducta política de Blasco, veurem que ha estat clarament funesta per al País Valencià i per a totes les seves classes. De cara al proletariat, perquè va desviar-lo del seu destí lògic i l'enrolà al seu partit petit-burgès —o més aviat burgès. El seu radicalisme obligà la burgesia de dreta —la dels poetes «de guant»— a llançar-se als braços dels partits centrals, ben sovint contra els propis interessos. I els republicans mateixos, els condemnà a un «sucursalisme» molt més servil del que calia esperar: l'evolució del blasquisme, en definitiva, és la mateixa del lerrouxisme. De més a més, fou propulsor d'un matonisme obscenament inútil, que tenia tant de revolucionari com jo de cardenal. Tot això, en última instància, pertany al capítol del «provincianisme» més descordat. Des del punt de vista que ara ens ocupa, Blasco va significar un obstacle per a la Renaixença política, quan ben bé podia haver-se'n apoderat de les regnes. La seva herència pesarà sobre una part del republicanisme valencià del se- [228] gle xx: aquells còmics «autonomistes» que sistemàticament combateren o boicotejaren les autèntiques aspiracions autonòmiques locals. Si dins el blasquisme tampoc no faltaren homes més o menys conscients del problema valencià, i fins i tot noblement preocupats per una solució digna —Vicent Marco i Miranda, entre altres—, sempre foren contrarestats o cohibits.

La diferència de trajectòria entre la Renaixença del Principat i la del País Valencià, quant a la respectiva consolidació social —en el pla literari i en el polític—, hauria d'examinar-se a la llum de consideracions molt concretes i complexes, que escapen al propòsit d'aquestes planes. Pel que fa al País Valencià —al doble fracàs de la seva «renaixença»—, no podríem prescindir d'evocar, ara, tot el que porto dit sobre les diverses «incoherències» que regeixen la vida valenciana. Un poble, a cada moment, és allò que l'ha fet la seva història: el seu passat íntegre gravita en la seva actualitat, la condiona. És en això que cal pensar, i sobretot en una de les seves facetes: la socioeconòmica. Tota la nostra «insurgència» del xix i del primer terç del xx no és sinó una manifestació de l'agudesesa dels problemes locals irresolts. Les etiquetes ideològiques dels contendents amb prou dificultat ocultaven les vertaderes qüestions. Potser al Principat la campanya dels industrials en pro del proteccionisme fou, en el moment crític, un factor decisiu per a la coagulació de la «renaixença». Entre nosaltres, la pugna aranzelària, per exemple, no podia ésser tan neta ni assumir tant de vigor: també teníem industrials proteccionistes —recordem, de passada, que en la ruïna de la indústria sedera valenciana intervé, tant com l'epidèmia dels cucs, l'orientació lliurecanvista presa per l'Estat en 1841—, i la rama cerealista del nostre camp —l'arròs — era així mateix proteccionista; comerciants i colliters de fruites i d'hortalisses eren

partidaris del lliurecanvi. La discrepància amb el centre era variada i dolorosa: el que ens fallà fou el catalitzador oportú, que la transformés de «revolta» anàrquica en propulsió ordenada i ferma: «renaixentista». Érem massa «provin- [229] cians» per a aconseguir-ho. No ens podem autoacusar d'apatia, perquè bé que ens hem «bellugat». Però ha estat una permanent dissipació d'energia sense cap resultat positiu.

Ni el «furisme» ni el «federalisme» vuitcentistes no van desembocar, com era lògic, en un «regionalisme», de primer, i en un «nacionalisme», després. La «burgèsia» autòctona, miop, sucursalista, no està a l'altura de les circumstàncies —potser perquè no és una burgesia a la moderna. Dels terratinents tampoc no podia esperar-se res. I les classes mitjanes i el proletariat —que és ben poc «proletariat» en l'accepció marxista del mot— van a remolc de la desorientació dels altres, tant si la segueixen com si s'hi oposen. Un balanç final no resulta precisament afalagador. I el que té de curiós el cas és que, sota la docilitat o la desviació «nacionals», roman, intacta, carregada de virtualitats explosives, la matèria primera d'un «autoctonisme» fort i efusiu. Ja queda inventariat tot allò que l'obstaculitza: provincianisme i provincialisme, particularisme i centripetisme, i tota la resta. Hauria bastat un sol polític realista i intel·ligent per a posar-lo «en marxa». No crec en els miracles polítics, però sí que crec en l'eficàcia d'una o d'unes poques persones sagaces, quan les circumstàncies són propícies. Al País Valencià fa cent anys que les circumstàncies socials i econòmiques són «propícies»: propícies per a fer-hi alguna cosa positiva, tan parcial com vulgueu, i tan classista com vulgueu —d'una classe o d'una altra—, però positiva. Ens han fallat els homes. La Renaixença valenciana no ha tingut un gran polític, ni tan sols un polític discret. Certament, els partits marginals a la Renaixença tampoc no l'han tingut. El País Valencià no ha donat cap polític útil en els temps moderns. Diputats muts o xerraires, una sèrie de ministres grisos, i un tal senyor Samper —«autonomista», *hélas!*— de cap de Govern per unes setmanes, és tota la nostra aportació al regiment de l'Estat: no ens hem pas lluït. Un bon polític, hàbil i convincent, hauria arrossegat el poble valencià a un destí més digne.

[230]

1907 i següents

En 1906 hi ha alguna cosa que comença a canviar. Són uns petits grups de joves; és, també, el moviment general de la política espanyola. Els joves de València — quantes dotzenes?— creen una societat, «València Nova», que es converteix de seguida en «Centre Regional Valencià». Ells no tenen res a veure amb «Lo Rat-Penat», feu conservador de Llorente: són gent de classe mitjana i del poble, que connecten amb la tradició liberal de la Renaixença, la de Constantí Llombart, però amb un signe nou. No són ja literats —i n'hi ha que fan versos, és clar!—, sinó polítics: Miquel Duran, Eduard Martínez i Ferrando, Vicent Tomàs i Martí són els tres més destacats. Aquell any, també, és l'any del debat de la Llei de Jurisdiccions i de la «Solidaritat Catalana». La Monarquia de Sagunt, el «jacobinisme» conservador de la Restauració, fa crisi. El «país real», com se'n deia llavors, planta cara al «país legal». I l'estremiment arriba al País Valencià i tot, i gairebé arriba a imposar-se al «sucursalisme» resignat. Els joves de «València Nova» volen aprofitar-lo. L'any següent, el 1907, s'escauria el segon centenari de la batalla d'Almansa —«quan el mal està en Almansa, a tots alcança», diu la dita—: la derrota dels valencians per Felip V significà l'abolició del règim autònom foral, i la data es prestava a una commemoració intencionada. L'ambient «solidarista» i l'emotivitat primària del centenari podien ésser una combinació aparatosa. «València Nova» convocà una Assemblea Regionalista. Les ponències eren més aviat acadèmiques, i molts dels personatges que havien d'intervenir-hi, ineptes: els joves, en efecte,

havien d'acudir als vells desacreditats però «representatius» —o, si més no, decoratius—, a fi de donar una certa pompa social a l'acte. Els partits polítics «solidaris» van adherir-s'hi.

La bèstia blasquista va dir que no, tanmateix. Els blasquistes, com els lerrouxistes, dissentien de la «Solidaritat». Però, de més a més, els blasquistes d'aleshores odiaven, sobre totes les coses d'aquest món i de l'al- [231] tre, els rivals republicans que capitanejava Rodrigo Soriano. Blasquistes i sorianistes anaven a trets pels carrers de València des de feia anys. Soriano va adherir-se a la «Solidaritat». I els carlins, l'altre adversari a mort del blasquisme. La *chulería* dels hereus de Blasco es posà en funcionament. El Centre Nacionalista Republicà de Barcelona havia organitzat una expedició de catalanistes a València a fi de sumar-se a l'Assemblea. Aleshores els blasquistes amenaçaren amb desencadenar tota mena de violències, si els del C. N. R. gosaven venir-hi. El Govern se n'alegrà moltíssim, naturalment. Aquell rebrot «solidari» al País Valencià no li feia gens de gràcia, i la perspectiva d'uns disturbis li permetia de desbaratar-lo. Les autoritats de Barcelona miraren de fer desistir del viatge els del C. N. R. amb una coacció elemental: a la més lleugera pertorbació de l'ordre públic el Govern trauria la força armada al carrer i la reprimiria sense contemplacions. L'Assemblea fou celebrada. L'expedició de Barcelona, reduïda a fi d'evitar incidents, arribà a València. Els blasquistes, també una mica espantats, limitaren llur agressió. «*Sonaron algunos pocos tiros y hubo mucha gritería; pero la cosa no pasó a mayores*», diu una crònica del moment, en ressenyar la recepció dels visitants. El Govern tampoc no gosà llançar els seus esbirros a la via pública. Hi hagué un míting «solidari», i, com era de rigor en l'ocasió, un republicà i un carlí s'abraçaren entre les ovacions de la concurrència. Res més.

Però ja era un començ. Del 1907 al 1909 hom publica els primers setmanaris polítics «valencianistes», que, com era natural, són més o menys declaradament pancatalanistes. La «Joventut Valencianista» fa les seves primeres actuacions sorolloses. 1909 és l'any de l'Exposició Regional Valenciana. L'Exposició, obra de la burgesia conservadora i regimental, centrà, per un instant, tots els defectes i totes les virtuts de la deixatada societat valenciana d'aleshores. Fou una manifestació de la vitalitat econòmica del País Valencià, però també de la «coentor» i del provincianisme més delirants. *L'Himno* [232] de Maximilià Thous i del mestre Serrano —peça digna de la col·laboració dels autors d'aquella amena *zarzuela* d'ambient valencià que es titula *Moros y cristianos* (i inferior a la *zarzuela*, per cert)— dóna la mesura de la carrincloneria «patriòtica» dels valencians. Un dels actes de l'Exposició fou, exactament, la «coronació» de Llorente: les *fuerzas vivas* de la localitat li plantificaren al cap, al pobre don Teodor, una braçada de llorer, enmig de discursos capciosos, ximixims de xarangues i ingenus aplaudiments de la ciutadania. Hi ha una foto inefable, en la qual es veu Llorente, amb la seva millor cara de *patriarca de las letras valencianas*, barbut i amb *quevedos*, panxudet i respectable, sofrint la «coronació» de les mans d'una senyoreta relativament grassa i disfressada amb el vestit típic de «llauradora». Llorente, malgrat tot, representava alguna cosa seriosa. Ell estava tot cofoi de rebre el barret vegetal i simbòlic del llorer: la carn és flaca, ja se sap, i Llorente tenia llavors setantatres anys, que és una edat reblanidora. Però, en definitiva, ell era el màxim poeta valencià, el restaurador més distingit de l'idioma, una «institució». I els joves catalanistes no suportaren la pantomima que el provincianisme muntava a costes de la senectut de don Teodor. I protestaren. Van fer un «contrahomenatge» a l'homenatge oficial. Victorejaren Llorente i València amb una mala intenció insultant, i les *fuerzas vivas* hagueren de contestar amb visques oficials i centrípets. La cosa tenia ben poca importància. Era un aldarull insignificant: era també un repte.

La història posterior és ja curta, i té alternatives ben marcades. Però el camí quedava encetat. La Renaixença —la qual, en termes correctes, ja no mereix aquest nom, que té un abast històric-literari concret— es polititzava. La rèmora conservadorista quedava liquidada. Un nou període s'enceta. Hi ha molt a fer, i cal cremar les etapes que els senyors del «Rat-Penat» vuitcentista es negaren a accomplir. Primer que res, en l'ordre cultural, bàsic. És imprescindible, per a començar, una neteja dels residus «provincians» encastats en el camp «renaixentista»: re- [233] ajustar l'idioma literari, restablir els vincles normals i regulars amb la cultura del Principat, intentar els gèneres literaris que el bilingüisme anterior havia deixat al castellà, acostar-se al poble. La labor era àrdua. Els homes de la primera Renaixença, immobilitzats pel «sucursalisme», havien complicat bastant les coses, i ara resultava costós de rectificar les conseqüències de llur actuació. Al mateix temps calia accentuar la politització del moviment cultural. Una repetició de l'abstencionisme ratpenatista hauria estat fatal. D'aleshores endavant els progressos de «normalització cultural» són cada dia més apreciats: la revista *Taula*, literària, entre 1927 i el 1930, *Acció Cultural Valenciana* entorn del 1931, i *La República de les Lletres* en 1934, en són tres manifestacions ben característiques. La iniciativa de la Societat Castellonenca de Cultura, en 1932, d'adoptar sense reserves l'ortografia de l'Institut d'Estudis Catalans, cancel·lava una absurda dissensió gramatical, més anacrònica que localista. La producció literària autòctona s'eixampla i guanya en qualitat. Dins les limitacions que el lector pot imaginar pel que porto dit al llarg d'aquest llibre, el moviment cultural «renaixentista» —catalanista— aconseguia cada dia una solidesa i una major amplitud. Les circumstàncies el van degollar de cop.

Igualment en l'aspecte polític. Ací, el camp d'acció era immens, i no foren pocs els avantatges, almenys aparents, que s'hi van obtenir. De tota manera, eren ben poca cosa en proporció a les necessitats, i sobretot en proporció a les dimensions del país. Els grups «valencianistes» proliferaren, i els setmanaris. Massa sovint eren tan efímers, que no val la pena que ara jo m'entretengui fent-ne la llista. Era molt difícil que poguessin somoure el «sucursalisme» que dominava la vida pública valenciana. En el terreny electoral només fou obtinguda alguna victòria en termes municipals. Si un valencianista arribà a les Corts espanyoles de la II República fou perquè va sortir elegit per una circumscripció del Principat. És trist, però és així. El col·lapse posterior va impedir l'expandiment lògic del reivindicacionisme va- [234] lencià. Una anàlisi de les activitats realitzades fins al 1936 demostra que la bona intenció era de bon tros major que el sentit de la realitat. En aquest any hi havia en exercici una gamma molt matisada de grupets valencianistes que anaven del dretisme més reaccionari al marxisme més o menys ben digerit. Hi havia, de tota manera, un excés d'ideologisme mal enfocat. El País Valencià era un tros de l'Espanya històrica de la II República, i el «valencianisme» no n'era una excepció. Per minoritari, la seva història era més accentuada. Ben sovint, l'exacerbació desqualificava l'intent. Al capdavant tot s'esvaï enmig del vertiginós remolí. El dia que podrem escriure la petita història d'aquells anys, hi trobarem detalls curiosos i sorprenents. He dit abans que no hem tingut homes dotats per a les maniobres pròpies de la cosa pública: de vegades les circumstàncies poden suplir aquesta falta. Així va ocórrer en alguns sectors de la València immediatament posterior al 1936. Però això excedeix els límits d'aquest paper.

Final

La Renaixença ha estat, socialment, un fracàs. Ha estat, de tota manera, un èxit. Si jo puc escriure avui aquest llibre, ¿no és perquè els poetes «de guant» i els

«d'espardenya» van fer llur feina, més bé o més malament, però positiva? I encara: jo, i els qui vénen darrera meu, ¿no som el testimoni d'una perduració i alhora d'una renovació «important»? No pas nosaltres, però tot allò que ens ha fet fer com som, és el que ara mereixeria d'ésser analitzat: deixem-ho per a la gent de les pròximes generacions.

Sueca, gener-febrer de 1962.

[235]

Agraïments

Vull expressar ací et mes explícit compliment de gratitud a tots els bons amics que, abans, durant i després de la primera redacció d'aquest llibre, m'han ajudat, directament o indirectament, en la tasca de preparar-lo, d'arrodonir-lo o d'esmenar-ne alguns detalls. D'ells he rebut encoratjaments, comunicacions d'estudis inèdits, facilitats en la consulta de llibres, i consells, que no sempre he seguit, però no per això menys efectius com a estímul. Fermí Cortés, Joaquim Maluquer, Joan Reglà, M. Sanchis Guarner, Miquel Tarradell i Vicent Ventura van tenir la bondat i la paciència de llegir el manuscrit i de fer-me observacions ben estimables. Francesc de P. Burguera, el mateix Joaquim Maluquer i P. Pérez Puchal m'han deixat conèixer treballs encara no publicats, que em foren d'una gran utilitat. Josep M. de Casacuberta, Oriol Folch, F. Giner Perepérez, Josep Iborra i J. Martínez Ortiz m'han donat accés a llibres de què no disposava a la meua biblioteca. V. Ferrís i Garcia m'ha advertit d'alguns lapsus ignominiosos en sintaxi llatina —mea culpa— que ara queden rectificats. I els directors d'Edicions 62 em van suggerir l'adopció del títol de Nosaltres, els valencians, tan ben resolt i adequat. A tots ells, i a aquells que potser em passen per alt i dels qui em pugui reconèixer deutor, moltes gràcies.

J. F.

Sumari

Pròleg a la segona edició.....	7
Introducció.....	13
Els fets	
I. Anatomia d'un llinatge.....	25
Acta de naixement. «Poble ajustadís». L'assimilació interior. «Vers catalans», deia Muntaner.	
II. Ciutat i país.....	41
Plantejament de classe. Lleis per a la ciutat. La resistència feudal. València, «ciutat hanseàtica». Una esplendor minada.	
III. Unes disputes estèrils.....	59
Tensions medievals. Les Germanies. Paràbola d'una eufòria. Més sobre els moriscos. Liquidació general.	
IV. Els pressupòsits actuals.....	85
Començos borbònics. Els pobles i llurs terratinents. Encara el camp. Indústria i comerç.	
Les indecisions	
I. La dualitat insoluble.....	105
Aragonesos, castellans, murcians. Insoluble. Excuses per a deformar-nos. Nota sobre «Levante».	
II. Atzars del particularisme.....	119
Un mateix poble. Consciència a part. El pes del dialecte. Fracàs per dissolució. «L'eximpli de la mata de jonc».	
III. Esforç centrípet.....	137
Un intent de dimissió. Llengua i societat. La disjuntiva actual. Tria.	
IV. Dues tradicions.....	153
Al·lusió a una tolerància. Línia de l'Església. Uns i altres. Necessitat d'un replanteig.	
Els problemes	
I. Costum de subversió.....	173
Un destí marginat. El XIX, un segle insurgent. Parèntesi a la mesocràcia. L'altra insuficiència.	
II. L'auradors i artesans.....	187
Cara i creu del minifundi. Prolongació de l'artesania. Una capital desbordada.	
III. Provincianisme i provincialisme.....	203
Mentalitat de sucursal. Complex d'inferioritat. El cas d'Alacant. El cas de València.	
IV. Consideracions sobre la Renaixença.....	221
Les causes profundes. L'altre fracàs. 1907 i següents. Final.	
Agraïments.....	235

Col·lecció universal de butxaca El Cangur

ALTRES TÍTOLS PUBLICATS

163. Muriel Spark, *El punt dolç de la senyoreta Brudie*
164. Graham Greene, *Ens podeu deixar el marit?*
165. Blai Bonet, *Judes i la primavera*
166. Pere Calders, *L'ombra de l'atzavara*
167. Erich Fromm, *Per una ètica humanística*
168. Xavier Rubert de Ventós, *Per què filosofia?*
169. Friedrich Nietzsche, *La genealogia de la moral*
170. Italo Calvino, *Les cosmicòsmiques*
171. Sebastià Serrano, *Signes, llengua i cultura*
172. Plató, *Apologia de Sòcrates. Critó. Eutifró. Protàgores*
173. Joana Raspall i Joan Martí, *Diccionari de locucions*
174. Joaquim Molas, *Lectures de poesia catalana*
175. J. M. Castellet, *Els escenaris de la memòria*
176. Josep Maria Terricabras, *Fer filosofia avui*
177. *El conte des de 1939*, a cura d'Esther Centelles
178. *El conte de 1911 a 1939*, a cura de Maria Campillo
179. Joan Maragall, *El comte Arnau*
180. *Antologia de la poesia modernista*, a cura de Jordi Castellanos
181. *100 llibres en un*. A cura de Joan Ducròs
182. *Tots els verbs i la seva conjugació*. A cura de Josep Milà
183. Daniel Defoe, *Moll Flanders*
184. Immanuel Kant, *Fonamentació de la metafísica dels costums*
185. Manuel Ibáñez Escofet, *La memòria és un gran cementiri*
186. Josep M. Albaigès, *Diccionari dels noms de noia*
187. Josep M. Albaigès, *Diccionari dels noms de noi*
188. Hans P. Eysenck, *Com fer-se un mateix un test d'intel·ligència*
189. Ramon Llull, *Llibre de les bèsties*
190. Bertrand Russell, *Història social de la filosofia, I*
191. Bertrand Russell, *Història social de la filosofia, II*
192. Bertrand Russell, *Història social de la filosofia, III*
193. *Història de Xacob Xalabín*. A cura de Lola Badia
194. Salvador Espriu, *Antígona*
195. Sébastien Japrisot, *Parany per a una nota*
196. Joana Raspall i Joan Martí, *Diccionari de frases fetes*
197. Albert Camus, *Calígula*
198. Josep M. Benet i Jornet, *Berenàveu a les fosques*
199. Ramon Sargatal, *Diccionari dels sants*
200. *Atles del món*. A cura de Josep M. Rabella
201. Àngel Guimerà, *Maria Rosa*.
202. Margarida Aritzeta, *Diccionari de termes literaris*

JOAN FUSTER (Sueca, 1922 - 1992), assagista extraordinari, és autor d'obres que han esdevingut bàsiques en la nostra cultura: *El descrèdit de la realitat* (premi Josep Yxart), *Figures de temps*, *Nosaltres, els valencians* —d'enorme impacte social—, *Poetes, moriscos i capellans*, *Les originalitats*, *Diccionari per a ociosos*, *Causar-se d'esperar*, *L'home, mesura de totes les coses*, *Consells, proverbis i insolències*, *Examen de consciència*, entre d'altres. És autor del manual *Literatura catalana contemporània*. També dugué a terme una tasca de divulgació literària i historicista. Edicions 62 té en curs de publicació les seves *Obres Completes*.

Nosaltres, els valencians és una de les obres més ambicioses de Fuster, plena d'implicacions socials i polítiques, que expressen el seu ideari personal i el dels sectors en què ha influït. Fou premiada amb la vuitena Lletra d'Or i la seva projecció ciutadana fou enorme: es pot parlar d'un País Valencià d'abans i després de *Nosaltres, els valencians*. Amb el temps, l'obra no ha perdut actualitat i continua essent un llibre imprescindible i, encara, polèmic. I, com sempre, és servit per la prosa amena i incisiva de l'extraordinari escriptor que fou Joan Fuster.

edicions
62

